

је ратно-револуционарну харизму за више деценија. Тек пошто је Тито сахрањен у београдској четврти Дедиње 8. маја 1980, покрет који је својевремено створио у „часовима великих искушења“, који је водио и који је њега носио као култну фигуру, вратио се у многоструко угрожену, постхаризматичку свакодневицу. Титова смрт изазвала је у великим деловима становништва дубоку жалост и узнемиреност. За преминулог вођу је у Београду подигнут маузолеј. Његов култ је наставио да живи још неколико година на сликама, у песмама и филмовима. Године 1993 – за време рата у Босни – опозициони београдски телевизијски студио Б92 емитовао је филм Желимира Жилника *Тито по други пут међу Србима*, у којем је на колико занимљив толико и подстицајан начин приказао реакцију београдских пролазника приликом сусрета с васкрслим Титом.²⁸⁴ И годину дана потом, четрнаест година после своје смрти, Јосип Броз се са својим homepage-ом „Titoville“, вратио у сметену и располућену јавност.²⁸⁵

²⁸⁴ „У том филму... Жилник храбро истражује употребу и злоупотребу Титове одсутне очинске фигуре. Пушта добро познатог имперсонатора Тита, глумца Мићка Љубичића, да у маршалској униформи и као да је Тито оживео проведе неколико сати на улицама Милошевићевог Београда. Имперсонатор излази из Титовог музеја и шофер га лимузином вози до центра града... Ускрснули 'Тито' шета центром Београда и радо се зауставља да поприча с уличним пролазницима. Иако схватају да је реч о уобичајеној апсурдној инсценирацији, изненађујуће велики број људи прихвата тај шаљиви изазов и користи прилику да разговара с вођом и кажу шта им лежи на срцу. 'Тито' им поставља разна питања, клима главом у знак разумевања, пажљиво слуша њихове одговоре и на моменте доводи у сумњу политику актуелне власти. 'Ко је, по вама, одговоран за садашњу ситуацију у Југославији?', пита заштитничким тоном. На то многи бојажљиво одговарају популарним клишеом из деведесетих година да је он, Тито, одговоран за то. 'Зашто ја?' – 'Зато што сте умрли', одговарају они, и оставили народ да не зна куда ће даље; створили сте један народ, подржавали га, а онда сте га оставили као сироче. Једна жена је признала: 'Плакала сам као дете када сте умрли', али сада је љута на њега што их је све напустио. Многи улични беспосличари вербално нападају 'Тита' – зависно од својих политичких ставова – због низа злодела која му се приписују. После неколико сати, 'Тито' схвата да не може да понуди решење за њихове проблеме и враћа се у музеј да тамо почива у миру.“ (Jordanova, Dina: *Cinema of Flames*. Balkan Film, Culture and the Media, London 2001, 98).

²⁸⁵ www.titoville.com. Веб презентација која садржи обиље фотографија, говора, песама и Титових текстова, као и текстова о Титу, остварење је двојице словеначких студената.

3.4. Саморазарање Србије (1980–2000)

„Српско питање“ (3. део)

Друга Југославија надживела је свог „оца“ за десет година. Време је протекло на сумрачан и безизгледан начин.²⁸⁶ Привредни раст се драматично успоравао. У годинама 1980–1985. друштвени производ се годишње повећавао само за око 0,6% и тиме је заостајао иза раста становништва од 0,8%. Трошкови живота били су 1985. девет пута већи него 1979, док су просечни лични дохоци пали за 27%, а радна продуктивност за око 9%.²⁸⁷ Број регистрованих незапослених порастао је 1985. на преко милион, међу којима је било много младих. Велики део становништва је брзо сиромашно, док је инфлација неконтролисано расла.²⁸⁸ Тешка привредна ситуација и корупција функционера само су погоршале опште стање и доприносиле су све већем паду поверења у привредно и политичко руководство. Велика задуженост у иностранству од 21 милијарду долара, неликвидност југословенске привреде, њена технолошка заосталост, као и драстичне мере Међународног монетарног фонда (ММФ), отежавале су излаз из кризе. Социјалне напетости разбијале су земљу, при чему је радништво све више било спремно на штрајк мимо републичких и етничких граница и показивало је упадљиву солидарност. Номенклатура је затварала очи пред очевидним проблемима, упозорења су напросто игнорисана, партијско и државно руководство је било нејединствено и беспомоћно пред проблемима које је ваљало решити. Поверење у руководство је готово потпуно нестало или је у последњој трећини осамдесетих година могло да буде враћено само подгревањем етничких национализма. Тиме је сазревала она сложена друштвено-економска и културна кризна ситуација, у којој су дуго потискивана, порицана или прећуткивана „контрасећања“ могла да изазову и делегитимишу афирмативне прошлости друге Југославије: прво у Србији и Словенији, затим (силом) у

²⁸⁶ За првих пет година в. преглед код аутора Bilandžić, Dušan: *Jugoslavija poslije Tita (1980–1985)*, Zagreb 1986.

²⁸⁷ Југославија 1945–1985. Статистички приказ, 10, 23 и даље.

²⁸⁸ Искрпне анализе социјалне и привредне кризе в. код Woodward, S.: *Socialist Inemployment*, и Исти: *Balkan Tragedy*.

Слика бр. 57: Рушење Титовог споменика у Титовом Ужицу

ци.²⁸⁹ Дефицити које је „Титова ера“ оставила иза себе попуњени су националистичким (понекад расистичким) садржајима. У Србији је започео буран и радикалан процес прекодирања прошлости.²⁹⁰ Досадашња југословенска метафорика замењена је једном српско-националном, често верски прожетом метафориком. У формама презентације то ништа није изменило, али тиме повезане поруке, образци виђења и филтрирања ствари наново су поларизовани.

²⁸⁹ В., између осталог, Bieber, Florian: *Nationalism in Serbia*; Thompson, Mark, *Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina*, London 1994; Ramet, Sabrina P.: „Tock Musik“, у: Иста: *Balkan Babel, The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, 2. изд, Boulder/Co. 1996, 91–115; Čolović, Ivan: *Football, Hooligans and War*; Исти: *The Politics of Symbol in Serbia, Essays in Political Anthropology*, London 2002, 259–286; Goulding, Daniel J.: „Yugoslav Film in the Post-Tito-Era“, у: *Post New Wave Cinema in the Union and Eastern Europe*, ed. Daniel J. Goulding, Indiana 1989, 248–284.

²⁹⁰ Dragović, Soso J.: „Saviours of the Nation“, 64 и даље.

Слика бр. 58: Скрнављење једног партизанског споменика

Већ у пролеће 1981. на Косову је дошло до нових демонстрација Албанаца који су тражили да њихова покрајина добије статус седме републике. Завођењем ванредног стања, употребом тенкова и масовним хапшењима, југословенско државно и партијско руководство је поново успоставило мир на Косову, али са стереотипном класификацијом догађаја као „контрареволуција“ и „иредентизам“, који никада нису до краја разјашњени, па је онемогућена и свака дијагноза проблема, а тиме се само ишло наруку стварању мита.²⁹¹

Тита, жигосаног као Хрват (потекло је из једног хрватско-словеначког брака), српски националисти су оптужили за безброј невоља и патњи које су Срби претрпели за време Другог светског рата и после тога: за ниподаштавање четника и њиховог вође Драже Михаиловића, за рушење Александра Ранковића, за маргинализацију Српске православне цркве, за наводно привредно запостављање Србије у другој Југославији и, пре свега, за „поделу Србије у три дела“ – на једну републику и две аутономне покрајине. „Непријатељ Срба“, Тито је за велики део духовне и политичке елите постао

²⁹¹ Вид. Mertus, J. A.: *Kosovo*, 17 и даље.

непожељна особа, иако његова харизма у народу није била потпуно нестала.

Рушење споменика била је заједничка карактеристика свих постсоцијалистичких друштава. Особеност те појаве у Србији састојала се у томе да је „иконокластија“ овде мање била усмерена против социјалистичког система а много више против саме личности „Хрвата“ Тита. Градовима, трговима, улицама и институцијама, који су били названи Титовим именом, враћена су њихова ранија имена. Од посебног симболичког значаја било је уклањање Титовог имена из имена града Титово Ужице, у западној Србији, где је Народноослободилачки покрет у јесен 1941, после жестоких борби с немачким окупационим снагама, прогласио кратковремену Ужичку републику. Рушење тамошњег Титовог споменика у августу 1991. симболички је створило простор за „васкрс“ Титовог смртног непријатеља, „ратног злочинца“ Михаиловића, који је сада ушао у храм српских националних јунака.

Већ 1985. је српски историчар Веселин Ђуретић у згради Српске академије наука представио своју књигу о савезницима и југословенској ратној драми која је пре тога била повучена из продаје.²⁹² Велика сала за скупове била је набијена слушаоцима. Необично је било то да је једно дело из готово бескрајног низа радова о Другом светском рату деловало као какав магнет за публику. Али Ђуретићева монографија је стварно била нешто ново. Аутор је у тој својој књизи на нов начин сагледао и вредновао српски четнички покрет у Другом светском рату и улогу савезника. Уместо о „колаборацији“ четника с нацистима, Ђуретић је говорио о „националном реализму“, „модус вивенди с окупатором“, „егзистенцијалној дијалектици“ или „српској дијалектици самоодбране“. То виђење је било много ближе збивањима у Другом светском рату од круте црно-беле шеме Титове ере. Али Ђуретић је отишао много даље. Ако је до тада историографија била слепа на једно око, онда је сада била слепа на оба. О злочинима четника није било говора. Од „колаборациониста и ратних злочинаца“ су корак по корак постајали „мученици и јунаци“, које су некадашњи савезници „издали“. Писац Никола Моравчевић је девет година касније „издају“ Британаца учинио предме-

²⁹² Ђуретић, Веселин: *Савезници и југословенска ратна драма*, Београд 1985 (2. изд. 1992). О Ђуретићевим тезама в. из хрватске перспективе Boban, Ljubo: „Srpska ratna drama Veselina Đuretića“, у: Исти: *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb 1987, 399–442.

том свог историјског романа *Албион*, *Албион*.²⁹³

Али вратимо се српском критиковању Тита: у чему се састојала његова „антисрпска“ политика? Разграничење република и аутономних покрајина, онако како је оно спроведено крајем Другог светског рата, оријентисало се у основним елементима по политичким границама пре балканских ратова. Њихова унутрашња логика није нипошто била лишена противречности и није то, с обзиром на сложену етничку и историјску исходишну ситуацију, ни могла да буде. Али није била ни „самовољна“, нити „антисрпска“. Она се руководила тежњом да се оствари унутрашња југословенска равнотежа моћи између нација и република. Она је утолико била и реалистична, пошто Срби бројно нису били тако јаки да би могли на дуже време да мајоризују остале групе становништва. Једна велика Србија унутар Југославије – за којом су четници тежили – била је могућа или остварљива само по цену наставка грађанског рата (с измењеним фронтима и неизвесним исходом). Али нису само четници него и други делови српског друштва (све до редова међу комунистима) себи другачије представљали решење српског питања. Они су тешко могли да се помире с тим, или уопште нису могли, да Црна Гора, Босна и Херцеговина и Македонија добију статус равноправних држава и да су Косово и Војводина унутар Србије добили

Слика бр. 59: Песме о Титу. Омотница за грамафонску плочу из седамдесетих година.

Слика бр. 60: Четничке песме. Омотница из деведесетих година.

²⁹³ Моравчевић, Никола: *Албион*, *Албион*, историјски роман, Београд 1994, 2. изд. 1998.

статус аутономне покрајине, док је Србима у Хрватској било онемогућено да добију своје аутономно подручје (али су зато добили статус другог конститутивног народа Републике Хрватске). Овај неједнаки третман био је сигурно проблематичан. Али је поседовао и своју унутрашњу логику, јер се статус аутономије Косова и Војводине заснивао на околности да тамо живе људи (Албанци, односно Мађари итд.) који се не убрајају у „југословенске нације“. Па ипак су Срби из перспективе националиста приликом федеративног уређења „титовске“ Југославије највише изгубили. „Српски простор“ је једноставно био „распарчан“.

То се, наравно, односи на имагинарну Србију – на Србију у главама – у коју спадају сва подручја у којима се, током столећа, живели и помрли Срби или особе које су накнадно проглашене Србима. То и такво виђење Тито није прихватио. Утолико – и само утолико – може се говорити о његовој „антисрпској“ политици. Коректно би се цела ствар овако морала формулисати: он је водио политику у склопу које су етничко-националне категорије схватане само као крајње невоље. То се његовим критичарима чинило неверодостојним. Пошто су сами били заробљеници националног концепта, чинило им се невероватним да је Тито о томе могао да има другачије мишљење. Под том премисом је водио „антисрпску“ политику. Ако се пак пође од националног самоопредељења становништва после Другог светског рата, онда о неком „распарчавању“ српског простора није могло бити говора. Стварањем Републике Македоније и македонске нације, македонског књижевног језика и македонске православне цркве водило се само рачуна о чињеници да словенски Македонци на основу својих искустава стечених у балканским ратовима нису хтели да буду ни Срби ни Вугари. То је у први мах била само једна дефиниција „ex negativo“. Али је временом преточена у македонску националну свест. У прилог једне посебне Републике Босне и Херцеговине говорила је околност да се босански муслимани нису осећали ни као Срби ни као Хрвати (и ту је, дакле, на почетку стајало питање *шта нисмо*) и да би подела босанско-херцеговачке територије, с обзиром на етнонационалну и верску измешаност, била нешто као квадратура круга. У погледу Црне Горе и Црногораца је ситуација утолико била нејасна што се део становништва у Црној Гори осећао Србима, а други део Црногорцима (с променљивим већинским односима). По резултатима разних пописа становништва, само се 1,8%–3,3% становништва Црне Горе изјаснило као Срби, док су се многи Црногорци који живе у Ср-

бији изјаснили као Срби! То што је Косово после рата, настањено са 69% Албанаца, остало под окриљем Републике Србије (мада са статусом аутономије), представљало је важну концесију српском националном осећању. Слично се односи и на српски део Новопазарског санџака, са (босанско-)муслиманском већином, којем је, супротно обећањима за време Другог светског рата, била ускраћена аутономија.²⁹⁴ За многе Србе је било болно то што је Косово у склопу уставних промена крајем шездесетих и почетком седамдесетих година добило такав статус, али је то још било боље од потпуног одвајања Косова од Србије. А да Војводина није добила статус републике него је са статусом аутономије припала Србији, није било нешто само по себи разумљиво, пошто је удео српског становништва (после нестанка Немаца) износио таман 51%.²⁹⁵ Укратко: Срби су приликом федерализације Југославије били, с једне стране, губитници, с друге, добитници.

Али када су се на прелазу од осамдесетих до деведесетих година указали знаци распада друге Југославије, код Срба који су живели изван Србије избила је паника – делом спонтано, а већим делом дириговано. Подела савезне државе дуж дотадашњих републичких граница значила је да би убудуће четвртина свих Срба остала изван сопствене државе (као мањина са или без заштите права мањина). По резултатима пописа становништва из 1981, у Републици Србији (укључујући обе аутономне покрајине) живело је само 76% свих регистрованих Срба у Југославији (6,2 од 8,1 милион) (упор. табелу 3). У ужој Србији (без аутономних покрајина Косова и Војводине) није било настањено више од 60% свих Срба. Остатак од 40%, око 3,3 милиона, било је раздељено на Босну и Херцеговину (1,3 милиона),

²⁹⁴ Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије предвидело је 1943. статус аутономије за Новопазарски санџак, који је после балканских ратова подељен између Србије и Црне Горе. Међутим, тај закључак никада није реализован. У српском делу Санџака, приликом пописа становништва 1991, 60,5% становништва (156.115 од укупно 258.164 особе) у националном смислу се изјаснило као муслимани. Вид. Andrejevich, Milan: „The Sanjak: A perspective of Serb-Muslim Relations“, у: *Muslim Identity and the Balkan State*, ed. Hugh Poulton – Suha Taji-Farouki, London 1997, 170 и даље.

²⁹⁵ У Војводини је од краја Другог светског рата (после бекства или протеривања „подоунавских Шваба“) постојала танка већина српског становништва, која је са 50,6% (1948) порасла на 54,4% (1981). Удео по јачини друге групе, Мађара, опао је у истом периоду са 25,6% на 18,9%, Хрвата са 8,1% на 5,4%. Остатак становништва чинили су Словаци, Румуни, Црногорци, Роми и др.

Аутономну Покрајину Војводину (1,1 милион), Хрватску (531.000) и Косово (209.000). Услед различитих демографских стопа раста процентуални удели Срба у целокупном становништву Југославије и њених конститутивних елемената од краја Другог светског рата су се стално смањивали. Године 1948. се још 41,5% југословенских држављана декларисало као Срби, 1981. их је било још само 36,3% (дакле, смањење од 5,2%). У Републици Србији (с Косовом и Војводином) удео Срба се у истом периоду смањио за 7,5% (са 73,9% на 66,4%). На Косову је пад до 1981. износио чак 10,4%. Посебно је било драматично у Босни и Херцеговини: са 44,3% на 32,0%, то значи за 12,3%.²⁹⁶

Између реторике „геноцида“ и „васкрса“

„Епистемолошкој катастрофи“ (Карл В. Дојч) у другој половини осамдесетих година претходила је једна фаза примене нових виђења и сагледавања ствари. Њу су започели представници Српске православне цркве и писци. Следили су их интелектуалци, затим политичари, коначно новинари и, на крају, „догодио се народ“. Почетак је обележило више чланака у часопису *Православље*, званичног органа СПЦ. Црква је, и поред либерализоване црквене политике и поред аранжмана између цркве и државе, који је започео 1950. изабрани патријарх Викентије, а наставио његов наследник патријарх Герман за све време свог дугог службовања (1958–1990), током шездесетих и седамдесетих година све више губила утицај у српском народу. Лоше образовано становништво, финансијски проблеми и недовољно искуство у решавању проблема с државом, потерало је многе представнике цркве у „удружења свештеника“, контролисана од стране државе. У том погледу нису могле много да измене ствари ни оне малобројне институције Православне цркве, Богословски факултет у Београду с Јустином Поповићем на челу и манастири. Процес секуларизације је код Срба далеко брже и даље унапредовао²⁹⁷ него код католичких Хрвата, пошто је Католичка

²⁹⁶ Попис становништва, домаћинстава и станова у 1981. години: Национални састав по општинама. Коначни резултати. *Статистички билтен* 1295, Београд 1982; Petričević, Jure: *Nacionalnost stanovništva Jugoslavije*, 145 и даље.

²⁹⁷ Још у новембру 1985. се приликом једног испитивања јавног мњења само 17% испитаника у Србији изјаснило да су религиозни (наспрот 33% у Хрватској и 44% на Косову). Упор. податке у београдском часопису *Интервју* од 28. 3. 1986.

црква институционално и финансијски била боље припремљена да се супротстави покушајима државе да се инфилтрира у њене редове.²⁹⁸ У општој кризи која је наступила после Титове смрти неки православни духовници су сматрали да је дошао тренутак и да постоји шанса да црква поново освоји своје место у друштву. Часопис *Православље* је 15. маја 1982. објавио „Апел за одбрану српског становништва и његових светиња на Косову“.²⁹⁹ Томе су претходиле поменуте демонстрације Албанаца – „потурица“, како се каже у „Апелу“ – као и више неразјашњених пожара подметнутих у српским светињама, између осталих у здању Патријаршије у Пећи. Свештеници и калуђери, њих укупно 21, који су потписали тај „Апел“, међу њима и угледни теолози Атанасије Јевтић, Амфилохије Радовић и Иринеј Буловић, образложили су свој поступак речима: „Пребацује се Српској цркви да се њен глас о том питању до сада није чуо у јавности. (...) Ми смо свесни чињенице (...) да би наше ћутање било што и мирење, или још више, да би било равно злочину издаје нашег народа, па смо се због тога одлучили да се овим скромним говором обратимо свим одговорним људима и људима добре воље.“ Аутори су истакли значај Косова у колективном памћењу Срба: „Српство, по речима најмудрије Српкиње Исидоре Секулић, 'није хлеб, није школа, није држава – него Косово, једна гробница, гробница у којој је све покопано. Васкрсење пролази кроз саму гробницу, јер нема васкрсења без смрти.' (...) Нема Србина који није мислио на Косово, који није говорио о Косову, који није писао о Косову, који није туговао и није васкрсао. (...) Косово је наше памћење, наше огњиште, жариште нашег бића. А узети памћење једном народу, то значи уморити га и духовно га уништити.“ Кључна реченица „скромног“ апела гласила је: „Без икаквог претеривања може се рећи да српски народ на Косову доживљава тихи, добро планирани геноцид.“ И на другом месту: „Изгледа као да вековна борба за Косово у овим нашим данима иде свом крају – трећим и последњим исељењем Срба (после сеоба 1690. и 1739), то значи са коначним поразом који ће бити најстрашнији у историји овог народа и ове земље.“ Ове реченице су биле колико погрешне толико и провокативне, што је само

²⁹⁸ О томе темељно Buchenau, K.: *Orthodoxie und Katholizismus*, 91 и даље.

²⁹⁹ *Православље*, бр. 364 од 15. 5. 1982. „Апел“ је био упућен Председништву Југославије, Председништву Републике Србије, Скупштини Републике Србије и Синоду СПЦ. Вид. Buchenau, K.: *Orthodoxie und Katholizismus*, 177 и даље. Наредни цитати по Buchenau.

још више појачало њихову делотворност. Јер већ од 1961. је Српска православна црква на Видовдан славила не само светог Лазара него и све „свете мученике“ који су од Косовске битке 1389. страдали за православну веру, за „крст часни и слободу златну“.³⁰⁰ Нико не може да каже колико их има. И само ГОСПОД зна њихова имена.

У наредном периоду су у *Православљу* објављени чланци у којима је описано „уништавање“ српског народа на Косову и актуелни „геноцид“ приказан као наставак „геноцида“ над Србима од 1389. све до Другог светског рата („Од Косова до Јадовна“).³⁰¹ Духовним лицима придружили су се писци и научници. Бране које су деценијама постављане поради табуизације „осетљивих“ тема сада су подигнуте. И убрзо је у Србији у јавном дискурсу завладао топоним мученика и геноцида (исто тако и у Хрватској).³⁰² Геноцид је постао главна тема. Готово ниједна друга реч није осамдесетих и деведесетих година тако много коришћена и злоупотребљавана као реч геноцид. Њено стално понављање у разним варијантама (као физички, политички, правни, културни, верски, административни итд. геноцид) створило је један образац виђења ствари из којег је потиснуто готово све остало. Српски писци, међу њима каснији председник (остатка) државе Југославије, Добрица Ћосић, каснији опозициони политичар Вук Драшковић и Јован Радуловић, родом из Книна (Хрватска) касније „министар спољних послова“ кратко-веке Републике Српске Крајине доливали су својим делима уље на ватру.³⁰³ Док се Ћосић у својим романима *Време смрти* и *Грешник*

³⁰⁰ Гроздић, Борислав Д.: *Православље и рат. Прилог проучавању схватања Срба о рату*, Београд 2001, 112.

³⁰¹ Серија чланака Атанасија Јевтића „Од Косова до Јадовна“ (Јадовно на планини Велебит било је једно од првих усташких концентрационих логора), појавила се крајем 1983. и настављена је 1984. Вид. Radić, R.: „Die Kirche und die 'serbische Frage'“, у: *Serbiens Weg in den Krieg*, 185. Јевтићева серија чланака убачена је и на Интернет: www.rastko.org.yu/kosovo/istorija/kosovo-jadovno.html.

³⁰² Вид. Denich, Bette S.: „Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide“, у: *American Ethnologist* 21 (1994) 367–390.

³⁰³ Ћосић, Добрица: *Време смрти*, 4. књиге, Ријека 1977–78; Драшковић, Вук: *Нож*, Београд 1982; Радуловић, Јован: *Голубњача*, Београд 1983. Чувен је постао и роман Поповић, Данко: *Књига о Милутину*, Београд 1985 (са око 20 издања). Сељачки Simplicismus Милутин отеловљује српски народ, којег су увек наново обмањивали, угуњавали и убијали стране силе и његови сопствени политичари (монарси, фашисти, комунисти). – О културном преокрету вид. Remet, Sabrina P.: „Apocalypse Culture and Social Change in Yugoslavia“, у: *Yugoslavia in the 1980s*, Boulder/Co. 1985, 13 и даље; Đorđević, Mirko: „Književnost populističkog talasa“, у: *Srpska*

из србоцентричке перспективе бавио Првим светским ратом и лamentsирао над стварањем Југославије³⁰⁴ Драшковић и Радуловић су конкретно обрадили трауме Другог светског рата: уморство Срба у Независној држави Хрватској. Српске жртве усташа су тиме извучене из своје анонимности. Од бројева су постале судбине. У свом роману *Нож* (1982) Драшковић прича повест једног човека који је стасао као босански муслиман под именом Алија Османовић и целог свог живота био неповерљив према Србима. Захваљујући открићима једног другог муслимана, Сиктер Ефендије, толерантног, према свету отвореног, Алија сазнаје да је он једини потомак једне босанско-српске велике породице коју су, у време усташке владавине у Босни, на Божић 1942, поклали њихови муслимански суседи Османовићи. Једино преживело дете су, по савету хоће, жене клана Османовића подигле као доброг муслимана и непријатеља Срба. Од Илије Југовића постао је Алија Османовић. Откриће сопственог порекла изазвало је код Илије/Алије дубоку кризу идентитета, из које покушава да га извуче Сиктер Ефендија својим проповедањем толеранције. И Сиктер потиче од српско-православних предака који су у време османске владавине прешли у ислам. Илија/Алија треба себе да схвати као мост који премодићује верске и националне јазеве.

Појава романа изазвала је праву буру протеста; режимска штампа напала је Драшковића као српског националисту. Иако се Драшковић залагао за помирење, појачао је – свесно или несвесно – српски мит жртвовања и ишао наруку представи да су босански муслимани – бар они „добри“ муслимани – „заправо“ Срби. Није сама прича као таква него је аутистичко-српска приповедачка перспектива с елементом жртве цео пледоаје за помирење лишио веродостојности. Истовремено је подстицала представу оних који су „расрбљивање“ муслимана схватили као „трагедију“. „Босански муслимани не могу да добију борбу против себе самих, против Срба у

strana rata, 394–418; Исти: *Легенда о трулом Западу*, Улцињ 2001, 40 и даље; Dragović-Soso, J.: *Saviours of the Nation*, 89 и даље, 105 и даље. В. и Wachtel, A. В.: *Making a Nation*, 197 и даље.

³⁰⁴ „Ми смо за Југославију, за ту уједињену државу, жртвовали своју слободу, демократске установе, парламентарни живот, слободу штампе, а пре свега национални идентитет и углед најнапредније балканске државе. Нас је сатро рат и ми смо остали без снаге за мир. Али смо у том миру, сву своју политичку памет утрошили у решење хрватског питања и све своје националне енергије у одбрану једне необрањиве државе“ (Ћосић, Д.: *Грешник*, Београд 1985, 337).

себи“, рекао је Максим Кораћ на конгресу српских интелектуалаца 1994. у Београду.³⁰⁵

Радуловићева драстично-опора прича *Голубњача*, у чијем се средишту налазе несахрањени земни остаци Срба које су усташе умориле и бациле у јаме крашких врлети, приказана је као позоришна представа у Новом Саду и Београду. Представа је изазвала један од највећих литерарних скандала у време после Тита.³⁰⁶ У појединости се овде не можемо упустити, као ни у разматрање литерарног квалитета поменутих (и многих других) дела. „Оправданост“ да се обрађују дуго прећутане теме не може се доводити у питање, као ни слобода уметника да сâм себи изабере свој сиже и да га уобличи по свом нахођењу. Оно што је у целој ствари било опасно то су србоцентризам и стварње духовне атмосфере која није ишла за савладавањем прошлости и дијалогом него за националним разграничењем и саможртвовањем: Срби као вечне жртве и губитници. На место национално неутралне поделе између бораца за слободу и колаборациониста ступила је национална подела жртава (=Срби) и злочинаца (=Хрвати, босански муслимани, Албанци и „Запад“). *Голубњача* је била први весник оног култа мртвих који ће неколико година касније – у „Милошевићевој ери“ – подгрејавати сензационалистичка штампа и поплава научних и псеудонаучних публикација. Српско тржиште је напросто било преплављено публикацијама о геноциду над Србима.³⁰⁷ Године 1988. је шабачко-ваљевски

³⁰⁵ Кораћ, Максим: „Расрбљавање – већа трагедија од косовске погибје“, у: *Српско питање данас*, прир. Василије Крестић, Београд 1995; цит. по Čolović, I.: *Symbolfiguren des Krieges* (в. нап. 20), 309.

³⁰⁶ Вид. Schleicher, Harry: „Die Taubenschlucht der Nationalitäten, Ein Theaterstück lässt den Zwiſt zwischen den Serben und Kroaten eiſwer aufleben“, у: *Süddeutsche Zeitung*, 24. 1. 1983.

³⁰⁷ У првом плану је био геноцид у Независној држави Хрватској. Поред, већ на другим местима, наведених дела указаћемо овде још и на следеће публикације: Војновић, Новица: *Српске јаме у Пребиловцима. Геноцид хрватских клероустаха над Србима у Херцеговини*, Титоград 1991; Тркља, Миливоје: *Корићка јам: прва масовна гробница Срба у НДХ*, Београд 1992; Исаковић, Бојана (и др.): *Геноцид над Србима 1941–1945, 1990–1992*, Београд 1992 (изложбени каталог); Курдулија, Страхинја: *Атлас усташког геноцида над Србима 1941–1945*, Београд 1993; Шкоро, Гојко: *Геноцид над Србима у Независној држави Хрватској, Буди католик или умри*, Београд 1994, итд. – Међу публикацијама које геноцид над Србима ставља у најшири временски контекст указујемо овде на зборник *Геноцид над Србима у двадесетом веку*, прир. Радомир Ракић, Београд 1992. или на радове аутора: Баштић, Петар: *Аутохтони Срби на Балкану и геноцид над њима у XX веку*, Сремски Карловци

владика Јован говорио о „милионима и милионима (!) невиних Срба и Српкиња, деце и дојенчади“, који су убијени током Другог светског рата и населили „српско царство на небесима“.³⁰⁸ И непрестано су – пропраћени буком из медија – откриване масовне гробнице из Другог светског рата и тамо пронађене жртве сахрањиване уз црквени обред.³⁰⁹ Централно место у овим погребним свечаностима није била толико туга колико скандализованост. Као да је тиме хтела да се поткрепи теза о старој мржњи између народа Југославије. При томе је оно супротно било тачно. Управо зато што те мржње није било у форми која би се емпиријски могла проверити, морали су ратни хушкачи да је подстичу и подгрејавају. И за то им је била потребна игра с мртвима, при чему није било речи о индивидуалним жртвама и индивидуалним починиоцима, него о колективним жртвама и колективним починиоцима, о нацијама које су жртве и нацијама које су починиоци злочина.

Дејвид Брук МекДоналд је у свом истраживању *Balkan holocausts?* указао на изузетни значај дискурса усредсређених на жртве у објашњавању постјугословенских ратова и заступао становиште да српску пропаганду не би требало анализирати одвојено од хрватске: „Без јасног разумевања српских и хрватских аргумената пола те расправе остаје несхваћено.“³¹⁰ То се, сасвим сигурно, односи и

1997; Војновић, Новица: *Хиљадугодишњи геноцид Ватикана над православним народима*, 2. изд. Подгорица 1999.

³⁰⁸ Нав. по Radić, R.: „Die Kirche und die 'serbische Frage“, у: *Serbiens Weg in den Krieg*, 189.

³⁰⁹ Вид. Hayden, Robert: „Recounting the Dead: The Rediscovery and Reinterpretation of Wartime Massacres in Late- and PostCommunist Yugoslavia“, у: *Memory and Opposition under State Socialism*, ed. Rubie S. Watson, Santa Fe 1994, 167–201.

³¹⁰ MacDonald, D. B.: *Balkan holocausts*, 3.

РАСТИСЛАВ В. ПЕТРОВИЋ

ГЕНОЦИД СА БЛАГОСЛОВОМ ВАТИКАНА

Слика бр. 61: Насловна страна књиге Растислава В. Петровића *Геноцид са благословом Ватикана. Изјаве Срба – избеглица* (Београд 1992)

на деведесете године, али не и на осамдесете године. Хронолошки је јавно саможртвовање у Србији претходило оном у Хрватској. О паралелизму и међусобном кумулативном утицају може се, у најбољем случају, говорити тек од краја осамдесетих година, ако се укључи избегличка литература која је, међутим, на јавност у домовини имала мало утицаја. Тамо су српски творци јавног мњења преузели улогу предводника.

Даљи корак на путу националне ескалације представљао је „случај Мартиновић“ из пролећа 1985. године – наводно, никада разјашњено сексуално злостављање једног Србина од стране Албанца,³¹¹ о којем је српска штампа месецима на претеран и готово хистеричан начин извештавала.³¹² Познати српски сликар Мића Поповић (1923–1996) је тај случај обрадио својом сликом „Распеће“,³¹³ која је бременита симболиком. Чак је и у Савезној скупштини Југославије расправљано о „случају Мартиновић“. У јесен 1985. је националиста Коста Булатовић саставио тужбу *Петиција 2016*, у којој су потписници затражили да буде заштићено српско становништво на Косову.³¹⁴ Такође 1985. српски историчар Димитрије Богдановић објавио је своју књигу о Косову, у којој долази до закључка да тамошњи Албанци Србима прете „биолошким геноцидом“.³¹⁵ У фебруару 1986. је 160 Срба и Црногораца с Косова предало Савезној скупштини списак жалби и притужби. Месец дана раније је 216 српских интелектуалаца („дисидената“), које је предводио Добрица Ћосић,

³¹¹ Мартиновић је почетком маја 1985. са разбијеном боцом у чмару донесен у болницу. Албанци су целу ствар приказали тако као да се сам повредио приликом онанисања.

³¹² О појединостима в. Mertus, J. A.: *Kosovo*, 95 и даље.

³¹³ Поповићева слика носи назив „1. мај 1985“, репродукцију те слике в. код Miller, Nicholas J.: „The Nonconformists: Dobrica Ćosić and Mića Popović Envision Serbia“, у: *Slavonic Review* 58 (1999) 3, 532.

³¹⁴ Вид. Malcolm, N.: *Kosovo*, 338 и даље.

³¹⁵ Богдановић, Димитрије: *Књига о Косову*, Београд 1985. Националистички писац Милорад Павић похвално се, у предвечерје обележавања 600-годишњице Косовске битке, изразио о Богдановићевој књизи и препоручио је да се књига изда на енглеском и француском језику. „Предлажем и да ми (Удружење књижевника Србије) захтевамо да 7. јула ове године Социјалистичка Република Србија одликује све издаваче у свету који су објавили макар и једну српску књигу. Наредне године требало би да буду одликовани сви универзитетски професори који су својим студентима предавали српску књижевност, а годину дана касније, и сви преводиоци српске књижевности. У ту сврху треба поново установити орден Св. Саве“, у: *Косово 1389–1989, Српски књижевни часопис* 1989, 1–3, 51.

потписало петицији у којој су косовски Срби проглашени жртвама геноцида.³¹⁶

Расправа о Косову било је и ранијих година, али би их Тито брзо пригушио, тако да нису могле да делују онако као 1985. и после тога. Своје „академско достојанство“ антиалбански ресантимани одбранили су једним текстом који је исто тако брзо постао чувен, као и озлоглашен. Мисли се на *Меморандум Српске академије наука* из 1986. године, који је у јавности испрва циркулисао као *такозвани Меморандум*.³¹⁷ На седници 24. маја 1985. чланови Академије су донели одлуку да се изради један меморандум о актуелним друштвеним питањима у Југославији и Србији. У ту сврху је 13. јуна образован Комитет од шеснаест чланова, којим су председавали председник Академије Душан Каназир (биолог) и писац Антоније Исаковић.³¹⁸ Још пре него што је Комитет окончао свој посао, днев-

³¹⁶ Текстови петиција (с листама имена потписника) објављени су у зборнику: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, прир. Никола Б. Поповић, Београд 2001, 279 и даље. В. и Magaš, Branka: *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up 1980–1992*, London 1993, 50. О националистичким „дисидентима“ и интелектуалцима в., између осталог, Dimitrijević, Nenad: „Words and Death. Serbian Nationalist Intellectuals, 1986–1991“, у: *Intellectuals in Post-Communist Europe*, ed. András Bozók, Budapest 1998, 119–148; Јакшић, Божидар: *Балкански парадокси*, Београд 2000, 182 и даље.

³¹⁷ „Изворна верзија“ састоји се од 73 странице откуцане писаћом машином, које су само делимично редиговане и никада нису у ауторизованом облику од стране Академије наука доспеле у јавност. Председништво Академије је 1995/96. објавило редиговану верзију *Меморандума*, која се мало разликује од „изворне верзије“; ту верзију је Академија објавила на више језика, заједно с освртима на изречене критике. Вид. Mihailović, Kosta – Krešić, Vasilije: *Das Memorandum der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste: Stellungnahmen zu kritiken*, Hg. Miroslav Pantić, Beograd 1996.

³¹⁸ Комитет су сачињавали: Павле Ивић (филолог), Антоније Исаковић (писац), Душан Каназир (биолог), Михаило Марковић (филозоф), Милош Маџура (демограф), Дејан Медаковић (историчар уметности), Мирослав Пантић (историчар књижевности), Никола Пантић (геолог), Љубиша Ракић (лекар), Радован Самарџић (историчар), Миомир Вукобратовић (техничке науке), Василије Крстић (историчар), Иван Максимовић (друштвене науке), Коста Михаиловић (економиста), Стојан Ђелић (сликар) и Никола Чобељић (економиста). Књижевник Добрица Ћосић, који се сматра „духовним оцем“ *Меморандума*, није био члан Комитета, али је, по сопственој изјави, с једним текстом од 16 страница утицао на настанак текста. Од шеснаест чланова Комитета петорица су (Каназир, Исаковић, Марковић, Михаиловић и Максимовић) у „Милошевићевој ери“ заузимали важне политичке положаје. Тако је, на пример, Каназир од 1996. до 1998. био министар за науку и технологију у Влади Републике Србије. У вези с припремама *Меморандума* в. и саслушање

ни лист *Вечерње новости* објавио је 24. септембра 1986. изводе из једне копије радне верзије текста.³¹⁹ На који начин је копија доспела у новине и какве су намере биле с њеним објављивањем, све је то постало предмет необузданих гласина.

Документ се састоји од два веома различита дела. Први део, који обухвата нешто више од половине целокупног текста, посвећен је кризи југословенске привреде и друштва. У њему се фронтално напада политичко руководство Југославије и њених република. Аутори анализирају актуелну привредну кризу, чије корене прате унатраг све до у шездесетих година – конкретно до 1965, која представља прекретницу. Од тада је привреда доспела изван контроле. У том склопу се посебно разматрају задуживање у иностранству, промашеност инвестиција, назадовање и пад целокупне привредне производње, пораст личне потрошње, незапосленост или „атомизација“ предузећа у форми основних организација удруженог рада (ООУР). Аутори жестоко критикују, тј. осуђују, бесциљност и недоследност привредне политике, дезинтеграцију привреде и државе од ступања на снагу Устава из 1974. године и деформацију самоуправног система. Радничка класа је маргинализована, што, између осталог, долази до изражаја у томе да Устав на савезном нивоу предвиђа, додуше, један савезни савет и савет република, али не и један савет за удружени рад. Националност и територијалност превагнули су над класним. „Да би могле хитно да се спроведу неопходне промене, ваља се ослободити идеологије, а националност и територијалност треба посматрати као приоритете. Док у модерним друштвима јачају интегративне функције – уз потпуно признавање грађанских и људских права и истовременим превазилажењем ауторитарних форми владавине, што доводи до демократизације у процесу одлучивања – у нашем политичком систему јачају дезинтегративне снаге, локални, регионални и национални егоизми и самовоља у упражњавању ауторитарне моћи која увелико и на свим нивоима крши призната људска права.“³²⁰ Савез комуниста је „ултраконзервативан“ и у великој мери „приватизован“, он живи од

сведока у процесу против Слободана Милошевића пред Хашким међународним судом за ратне злочине 16. 11. 2004: www.org.un/icty/transe54/041116IT.htm.

³¹⁹ Потпун текст објављен је тек 1989: *Меморандум* групе академика Српске академије наука и уметности о актуелним друштвеним питањима у нашој земљи, у: *Наше теме* 33/1989, 1–2, 128–163.

³²⁰ Цитати који следе преузети су из изворне верзије.

„револуционарне ренте“, грчевито држи у својим рукама монопол моћи и ослања се на хијерархијске структуре. О једној „авангарди друштва“ не може бити говора. Посредством система делегирања непосредни избори су замењени посредним изборима. Улога јавног мњења је безначајна и слобода мишљења постоји само на папиру. Неодговорност, корупција, непотизам, непостојање правне сигурности, бирократска самовоља и пропадање моралних вредности карактеришу југословенску свакодневицу. Морална криза огледа се у крађи, проневери, малој мотивисаности за рад, потрошачком менталитету и у кризи културе, која се одликује кичем, шундом, наклоношћу за лаку литературу, музику, филм, забаву сваке врсте, „агресивним неукусом“ и „провинцијализацијом“. „Шта је настало од пројекта о стварању једног новог друштва, за које су жртвовани толики људски животи? Где се данас налазимо у односу на модерну европску цивилизацију?“ Аутори констатују „јаз између нормативности и реалности какав до сада још никада није постојао“. „Закони и даље могу некажњено да се крше, избори функционера су фарса, судство је зависно од власти, слобода удруживања, окупљања и говора се ограничава самовољом и законским прописима који дозвољавају да се судски гоне и кажњавају мишљења ако одступају од званичног мишљења. Радничка класа нема права да се сама организује или да штрајкује и она нема стварног утицаја на политичко одлучивање.“ „За разлику од других данас постојећих мешовитих друштава, специфично југословенска мешавина од елемената једног предграђанског ауторитарног друштва, једног грађанског друштва и социјализма, обликованог Уставом из 1974. не поседује ни минимум неопходне кохеренције да може да гарантује даљи друштвени развој.“ Као узроци опште друштвене кризе на прво место се стављају наслеђе Стаљина и Коминтерне, привредне реформе из средине шездесетих година и Устав из 1974. Сасвим на крају првог дела, аутори помињу – готово узгредно – и „српско питање“ и косовску проблематику. Те напомене иначе излазе из оквира целе аргументације, тако да се стиче утисак да би тиме требало да се успостави мост ка другом делу *Меморандума*.

Излагања и разматрања у вези с кризом југословенске привреде и друштва могли су без даљњег да буду основа за отварање једне широке расправе у Југославији. За тим аутори, ипак, нису тежили, и то је другим делом *Меморандума* осујећено. Оба дела не иду један уз други, јер у другом делу се тачно (ексцесивно) практикује оно што се у првом делу критикује.

Други део се открива као националистички памфлет о ситуацији у Србији и положају српског народа. Најпре се разматра „консеквентна дискриминација привреде Србије“: заостајање српске привреде иза југословенског просека, ниске инвестиције по становнику, неједнак однос у размени међу републикама, премештање српских индустријских постројења у друге делове земље, и економска и политичка „доминација“ Словеније и Хрватске. Потом се аутори жале на неравноправан положај српског народа и „капитулацију“ српских политичара пред политичарима других република. „Реваншистичка“ политика према Србији и Србима добила је свој израз у „геноциду“. У том смислу се онда каже: „Политички је неприхватљива дискриминација грађана Србије који у Савезној скупштини, услед паритетне заступљености република, располажу са мање места за савезне функционере и делегате него друге републике, што води до тога да глас једног грађанина с правом гласа из Србије вреди мање од гласа из било које друге републике или аутономне покрајине.“ Нарочито се драматизује „подела Србије у три дела“: у ужу Србију и две покрајине. „Нација која је после дуге и крваве борбе дошла до своје државе, која се сама изборила и за грађанску демократију, и која је у последња два рата изгубила 2,5 милиона сународника, доживела је да јој једна партијска комисија, састављена од апаратчика, утврди да после четири деценије у новој Југославији једино она нема своју државу. Гори историјски пораз у миру не да се замислити.“ Од пролећа 1981. године (од тадашњих демонстрација Албанаца) против Срба на Косову води се „отворени и тотални рат“. На дневном реду су паљевине, убиства, силовања српских жена и скрнављења верских споменика. „Физички, политички, правни, културни геноцид над српским становништвом Косова и Метохије најтежи је пораз у ослободилачким борбама што их је водила Србија од Орашца 1804. до устанка 1941. године. Одговорност за тај пораз пада, пре свега, на још живо коминтерновско наслеђе у националној политици Комунистичке партије Југославије и следбеништво српских комуниста тој политици, на прескупе идеолошке и политичке заблуде, незнања, недораслости или већ окореле опортунизме генерација српских политичара после овог рата...“

„Подела Србије на три дела“ има за последицу да републички органи не могу да обезбеде мир и ред у покрајини Косово. „Насиља која су кроз векове проређивала српско становништво Косова и Метохије добијају у овом нашем времену своју неумољиву завршницу“, каже се у *Меморандуму*, надовезујући се на *Апел* 21 све-

штеника и калуђера из 1982. године. „Исељавања Срба са Косова и Метохије у социјалистичкој Југославији по свом обиму и карактеру превазилази све раније етапе овога великог изгона српског народа. Јован Цвијић је у своје време процењивао да је у свим сеобама од оне велике под Арсенијем Чарнојевићем 1690. до првих година нашег века, изгнано преко 500.000 Срба. (...) У току последњег рата протерано је преко 60.000 српских колониста и староседелаца, али је после рата тај талас исељавања доживео праву плим: за последњих двадесетак година Косово и Метохију напустило је око 200.000 Срба. Остатак српског народа не само што стално и несмањеним темпом напушта своју земљу, него се, према свим сазнањима, гоњен зулумом и физичким, моралним и психолошким терором, припрема за свој коначни егзодус. За мање од десетак следећих година, ако се ствари битно не промене, Срба на Косову више неће бити...“ Аутори на крају изричито помињу *случај Мартиновић и Петицију 2016* као потврду за антисрпски терор.³²¹

Али, положај Срба није био угрожен само на Косову него и у Хрватској. Оштро се критикује политика асимилације у односу на Србе који живе у Хрватској, као и хрватска језичка политика. И политичке вође у Војводини нашле су се на удару академика. Њихова тежња за што је могуће већом самосталношћу је „неприродна и противна свакој историјској логици“. Неприродно је, поврх тога, систематско „распарчавање“ српске књижевности: „Од српске књижевности откидају се њени најбољи писци и најзначајнија дела да би се вештачки установиле регионалне књижевности. Присвајање и распарчавање српског културног наслеђа иде тако далеко да се у школама учи како Његош није српски писац, да су Лаза Костић (рођен 1841. у Бачкој) и Вељко Петровић (рођен 1884. у Сомбору) војвођански, а Петар Кочић (рођен 1877. у Босанској крајини) и Јован Дучић (из Требиња, рођен 1871) босанско-херцеговачки писци. (...) Српска култура има више неподобних, забрањених, прећутаних или непожељних писаца и интелектуалних стваралаца но иједна друга југословенска књижевност; многи су, штавише, и савим избрисани из књижевног сећања.“ Следе речи јадиковке због разбијеног школства и тешког стања науке, повезане са жестоком критиком антиелитизма. На крају се аутори враћају на национализам – наравно само на национализам несрба, нарочито Словенаца

³²¹ Меморандум групе академика, 154 и даље.

и Хрвата, који су се, наводно, удружили против Срба. „Национализам је стваран одозго, његови главни иницијатори били су политички људи“, који су социјализму припремили духовни пораз. „Његови корени налазе се у идеологији Коминтерне и националној политици КПЈ пре рата.“³²² У ту је политику уграђен реваншизам према српском народу као ’угњетачкој’ нацији ... Српском народу је наметнуто осећање историјске кривице, а једино он није решио национално питање...“ Аутори на крају захтевају „васпостављање пуног националног и културног интегритета српског народа“, „васпостављање српске државе“ и „демократску мобилизацију целокупних умних и моралних снага народа“.

На претходним странама ове књиге било је већ доста говора о „издаји“: о издаји на Косову пољу, о издаји хришћанства, о издаји Срба у Другом светском рату итд. Друга форма издаје је „издаја интелектуалаца“ у 20. веку, и доба идеологија, у „столећу издаја“ (Бовери).³²³ Многи интелектуалци у Србији и другим деловима некадашње Југославије су се у последњих деценију и по 20. века одрекли критичког мишљења у прилог политичке и националне индоктринације и гласно се уписали у секуларну историју издаје. Српској академији наука је при томе припала кључна улога. Са *Меморандумом*, нарочито с његовим другим делом, Академија се претворила у место (псеудонаучне) канонизације српске приче о жртви и анти-српских теорија завере. Иако неки од њих нису следили тај курс,³²⁴ Академија се у целини никада није оградилa од тог текста, него га је средином деведесетих година поново објавила. Додуше, *Меморандум* није садржавао прикривени позив на етничко чишћење, како се то често подмеће,³²⁵ али је пружио аргументе којима су касни-

³²² В. о томе Николић, Коста: *Бољшевизација КПЈ 1919–1929. Историјске последице*, Београд 1994. Аутор сматра да КПЈ у својим раним годинама под утицајем Коминтерне није одбијала само југословенску државу (што је тачно) него да је водила и „антисрпску“ политику. Он при томе прећуткује да та политика није била усмерена против „српског народа“ него против „буржоазије“ (и то не искључиво против „српске буржоазије“). О промени курса КПЈ у тридесетим годинама, када је заузела пројугословенски став, не говори се ништа.

³²³ Вид. Benda, Julien: *La trahison des clercs*, Paris 1927; Boveri, Margret: *Verrat im 20. Jahrhundert*, Reinbeck b. Hamburg 1956.

³²⁴ Критички су се изјаснили историчар Сима Ђирковић, физичар Павле Савић и – изненађујуће – историчар Васа Чубриловић. Вид. Milosavljević, Olivera: „Zloупотреба autoriteta nauke“, у: *Srpska strana rata*, 314.

³²⁵ Вид. Berstein, Serge – Milza, Pierre: *Histoire Terminale*, Paris 1993, 328; Mihailović, K. – Krestić, V.: *Memorandum*, 17.

је образлагана етничка чишћења. Аутори *Меморандума* одбацили су правно и научно начело „*audiat et altera pars*“ [нека се чује и друга страна – прим. прев.] у прилог једне нарцистичке, егоманске аргументације. То се односило како на хрватску и словеначку тако и на – и то нарочито – албанску страну. Ниједне речи о предисторији косовског сукоба: о пропустима српске политике на Косову од 1913, о непостојању албанских мањинских права у првој југословенској држави, преко српске политике колонизације на Косову после Првог и Другог светског рата, или о српској политици асимилације у међуратном раздобљу. Ниједне речи о меморандуму српског историчара Васа Чубриловића из 1937. године или о споразуму с Турском из 1938, којим је било предвиђено пресељење 40.000 муслиманских породица с Косова и из Македоније у Турску. Ниједне речи о плановима српских четника из децембра 1941. којим је била пропагирана етнички очишћена „велика Србија“ у склопу Југославије. Ниједне речи о другом меморандуму Чубриловића из новембра 1944, у којем је поново изнесен захтев за протеривањем Албанаца, о исељењу косовских Албанаца после Другог светског рата или о ригидној политици угњетавања албанског становништва до 1966. године, до пада Александра Ранковића!

Наравно да се могу „поднети рачуни и с друге стране“: албански протест против поделе подручја на којем су они насељени био је од почетка повезан с насиљем. То се не може порећи. Банде качака после Првог светског рата биле су терористи – као и четници и толики други „борци за слободу“ пре и после њих. И у неколико наврата су албански националисти сарађивали с противницима својих противника, сасвим свеједно ко је при томе био у питању. То је укључивало и нацистичке окупационе снаге у Другом светском рату. Нема сумње да су многи Албанци били колаборационисти и симпатизери нациста.³²⁶ И у том погледу се мали број међу њима разликовао од четника. Бројно увек далеко слабији од Срба, за албанске националисте је увек важило начело: циљ оправдава средство. И то је једна историја пуна патњи и несрећа. И у склопу уставноправних промена и измена положаја Косова крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, клатно се вратило натраг после вишедеценијског угњетавања. Сада су Срби и Црногорци на Косову били ти

³²⁶ Вид. Божовић, Бранислав – Вавић, Милорад: *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991.

који су све више били угњетавани и маргинализовани. Многи су напустили то подручје.³²⁷ При томе је долазило и до антисрпских испада и напада. Да је међу косовским Албанцима било фанатичких националиста, то су најјасније показале демонстрације из 1981, тј. у време када је Косово поседовало делакосежна политичка права и када су животне прилике у региону биле много повољније него у суседној Албанији. А ипак се међу демонстрантима чуо захтев не само да Косово постане седма република него и за независношћу или припајању Албанији.³²⁸ Тај национализам није био бољи од других национализма. У коликој мери је имао ослонац у косовском становништву, то никада није објективно истражено. Али да је погрешна српска политика према Албанцима од 1878. оставила драматичне трајне трагове, у то нема никакве сумње. Што се тиче инцидента – поготово много истицаних силовања српских жена и девојака – само су у ретким случајевима поднесени докази, што не значи да тога није било. Само је писац и политичар Вук Драшковић то тачно знао. У његовом роману *Руски конзул* каже се да је до краја Другог светског рата 400.000 Срба напустило Косово, да је разорено 28 православних цркава, пребијено и злостављано 46 калуђера и калуђерица и да су силоване 3.743 српске девојке и жене.³²⁹ Уз то ево коментара српске социолошкиње и опозиционе политичарке Весне Пешић: „Моја истраживања силовања на Косову показују да од 1987. није било *ниједног* 'међуетничког' силовања, дакле да је неки Албанац силовао неку Српкињу, иако се о таквим случајевима стално говорило.“³³⁰ А дописник Виктор Мајер додаје: „Испитивања у српским селима Косова одвијала су се ... готово стереотипно

³²⁷ Појединости код Петровић, Ружа – Благојевић, Марина: *Миграција Срба и Црногораца са Косова и Метохије*, Београд 1989. О дискриминацији косовских Срба в. Павловић, Момчило: „Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1991“, у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, прир. Никола Б. Поповић, Београд 2001, 168 и даље.

³²⁸ Malkolm, N.: *Kosovo*, 334 и даље; Reuter: *Die Albaner*, 79 и даље.

³²⁹ Драшковић, Вук: *Руски конзул*, Београд 1988 (и многобројна нова издања), 206.

³³⁰ Pešić, Vesna: „Krieg um Nationalstaaten“, у: *Serbiens Weg in den Krieg*, 30, нап. 8, и Oberschall, Anthony: „The manipulation of ethnicity: from ethnic cooperation to violence and war in Yugoslavia“, у: *Ethnic and Racial Studies* 23 (2000) 990: „... анализом статистике о злочинима на Косову у осамдесетим годинама XX века, коју су извршили српски социолози, установљено је да је проценат извршених и покушаних силовања нижи него у централној Србији, у Војводини и у целој Југославији, а да су се силовања дешавала углавном у оквиру појединих етничких групација, а не из-

на следећи начин: најпре би се чуле бескрајне тираде о силовањима, похарама, угрожавању имовине, нападима и слично; редовно и о Универзитету у Приштини као леглу и исходишту зла. На питање да ли су се негде у околини стварно догодиле такве ствари, готово редовно би се добијао одговор да то није био случај, али да не треба чекати да се стварно и догоде.“³³¹

Губитак своје досадашње привилеговане позиције, економска бесперспективност Косова и антисрпско расположење међу Албанцима навело је многе Србе (и без злостављања од стране Албанаца) да напусте ово подручје. Слично стоје ствари и с исељавањем Срба из Новопазарског санџака, чиме се, међутим, овде не можемо бавити.³³² Висока стопа природног раста броја косовских Албанаца (са 2,3% годишње једна од највећих у Европи) подгрејавало је хистерију о биолошком потискивању Срба, односно „остатка једног закланог народа“ (тако каже песник Матија Бећковић) и интерпретирано је као инструмент антисрпске политике, као „прљави демографски рат за етнички чисто Косово.“³³³ „Прираштај као природна бомба“, објашњава Бећковић, „није само злочин према другим народима већ и према сопственом народу.“³³⁴ Чињеница је, наравно, да је демографска „револуција“ код Албанаца почела само неколико деценија касније него код других балканских друштава и да се у свом току у основи не разликује од претходних демографских кривуља развоја суседа – укључујући и Србе. Околности да су Срби и Црногорци на Косову представљали мањину, у православним црквеним круговима покушало се да се супротстави тврдњом да је „у том случају идеогенеза важнија од етногенезе“. Косово није

међу њих.“ Обершол се позива на рад аутора Поповић, Срђа (и др.): *Косовски чвор: дрешити или сехи*, Београд 1990.

³³¹ Meier, Viktor: *Wie Jugoslawien verspielt wurde*, München 1995, 64.

³³² Вид. о томе Andrejevich, M.: *The Sanjak* (в. нап. 741), 178 и даље.

³³³ Mladenović, Marko: „Counter-Revolution in Kosovo. Demographic Policy and Family Planning“, у: *Kosovo 1389–1989, Serbian Literary Quarterly* 1989/1–3, 141. „Још један податак је шокантан: у периоду 1936–1987. просечна годишња стопа прираштаја становништва у Југославији износила је 0,9%. Хрватска и Социјалистичка Аутономна Покрајина Војводина су биле испод југословенског просека с прираштајем од 0,5%, као и Словенија и ужа Србија са 0,7%. Црна Гора са 1,1% и БиХ са 1,2% биле су изнад тог просека, док је на првом месту било Косово са стопом прираштаја од 2,4%. (...) Слични су и подаци о прираштају у Србији, Косову и у целој Југославији. Тако је 1986. прираштај у ужој Србији износио 12,9, а на Косову 30,1, док је просек за Југославију био 15,4...“ Нав. дело, 148 и даље.

³³⁴ Исто, 146.

само једно насељено подручје него и једна метафизичка творевина. „Небо и земља чине тај српски завичај.“ Отуда садашњи национални састав становништва није од одсудног значаја.³³⁵ Један члан Удружења књижевника Србије додао је 1989. високопарно: „Зар на 600-годишњицу битке на Косову морамо да објављујемо да је Косово Србија и да то не зависи ни од албанског наталитета ни од српске моралности. Толико је српске крви проливано и толико је светих реликвија да ће Косово остати српско чак и ако ниједан Србин не буде на њему живео.“³³⁶

„Догодио се народ“: „нова Србија“ Слободана Милошевића

Политичка сцена Србије између 1987. и 2000. била је у знаку Слободана Милошевића и једног бескрајно набујалог култа народа. Милошевић се родио 1941. у североисточном српском малом граду Пожаревцу.³³⁷ Његова породица је потицала из Црне Горе и била је у далеком сродству с породицом Радована Караџића, вође босанских Срба деведесетих година. Милошевићева породична повест баца светло на разбијеност и трауме српског друштва. Слободанов отац, Светозар, био је, после студија теологије у Београду, гимназијски професор руског и српскохрватског језик у Црној Гори. Мајка Станислава је такође била наставница, али и активна и убеђена комунисткиња. Други светски рат и његове страхоте родитељи су преживели у Пожаревцу. Док је отац остао хришћански верник, Станислава је целог свог живота остала присталица комунизма. Године 1962. отац је извршио самоубиство, а Станислава је, једанаест година касније, такође извршила самоубиство. Слободанов

³³⁵ Православље, бр. 388 од 15. 5. 1983; цит. по Radić, Radmila: „Die Kirche und die 'serbische Frage'“, у: *Serbiens Weg in den Krieg*, 185.

³³⁶ Bećković, Matija: „Speech Held at the Extraordinary Assembly of the Association of Serbian Writers on March 4, 1989“, у: *Kosovo 1389–1989*, 45.

³³⁷ О овоме в. радове добро обавештеног новинара Славољуба Ђукића. „У читавој историји Србије ниједан вођа није био толико моћан и слављен нити је тако ниско пао као Слободан Милошевић. У освит двадесет првог века судбина Срба, али и бивше Југославије и Балкана, била је у његовим рукама. И ниједна жена у читавој српској историји (а мало њих другде у свету) није била толико утицајна као Милошевићева супруга, професорка Мира Марковић.“ (из поговора књизи Djukić, Slavoljub: *Milosevic and Markovic. A Lust for Power*, Gergetown/ON 2001).

ујак, Милисав Кољеншић, шеф безбедности 3. армијске области у Скопљу, такође је извршио самоубиство. Милошевићев биографи тврде да је пре свега самоубиство мајке психички потресло будућег вођу Срба.

Милошевић је следио политички узор своје мајке. Још док је ишао у школу добио је надимак „бољшевик“ на који је, наводно, био веома поносан. То „мало, младо, комунистичко чудовиште са накострешеном косом“ имало је већ „у својој политичкој младости јасне представе о чишћењима“, као и о „начину како их треба извести“.³³⁸ Као гимназијалац Милошевић је упознао своју будућу супругу Миру Марковић. И судбина њене породице била је драматична. Њена мајка је за време Другог светског рата радила за Народноослободилачки покрет. У марту 1943. ухапсио ју је Гестапо и мучена је у логору на Бањици. Њени другови су је сумњичили да је одала тајне покрета и сматрали су да су је комунисти погубили када су ослободили Бањицу. Мира Марковић није никада веровала да је њена мајка издала Партију и целог свог живота се борила против те оптужбе. Њен отац, Мома Марковић, припадао је једној од најутицајнијих породица у послератној Србији. Момин брат Дража био је извесно време председник српске владе. И Мирин тетка радила је као Титова секретарица и била је његова љубавница. Мира је студирала социологију. После студија била је запослена у угледном српском листу *Политика*, а затим је добила професуру за марксизам на Београдском универзитету. Више него Слободан, Мира је била правоверна комунисткиња. Свога мужа је у сваком погледу безрезервно подржавала. Због тога ће се на крају разићи с оцем и стрицем, који су се супротставили националистичком заокрету у Србији у другој половини осамдесетих година.

Али, вратимо се Милошевићу. Он је завршио студије права и рано се ангажовао у Савезу комуниста. Важио је за типичног представника оне генерације партијских кадрова који су се седамдесетих успињали лествицама партијске каријере: способан организатор, прилагођен Титовом систему, али без неке препознатљиве харизме, више је деловао као да зазира од јавности. За време студија на Правном факултету у Београду Милошевић је упознао Ивана Стамболића и спријатељио се с њим. Иван је био братанац Петра Стамболића,

³³⁸ Bogdanović, Bogdan: *Der verdammte Baumeister. Erinnerungen*, München 2000, 258.

једног од „хероја Народноослободилачке борбе“, који је после рата заузимао већи број највиших политичких положаја. Стамболић су спадали у најмоћније породице Србије. Иван Стамболић је брзо направио политичку каријеру и отворио је и свом пријатељу Милошевићу пут до врха комунистичке номенклатуре. Када је Стамболић 1984. постао председник Савеза комуниста Србије, помогао је Милошевићу, који је тада био директор једне велике београдске банке, да постане председник Савеза комуниста града Београда. Тиме је Милошевић први пут доспео на важан политичко-партијски положај и посебно се истакао својом енергичном борбом, како против либералних тако и националистичких струја у СК. А када је Стамболић почетком 1986. предложен за кандидата за положај председника Републике Србије, подржао је избор Милошевића као свог наследника на положају у СК Србије – иако је део истакнутих политичара пружао жесток отпор том предлогу. Крајем маја 1986. Милошевић је заузео свој нови положај. Дража Марковић, некадашњи председник српске владе, прокоментарисао је тај избор пред Стамболићем речима: „Историја нам овај избор никада неће опростити... Милошевић ће све уништити.“³³⁹

До тада је Милошевићева каријера, додуше, ишла узлазном линијом, али без неких посебно упадљивих момената. Важио је за линијашког, медиокритетског апаратчика који је, захваљујући Стамболићевој подршци и покровитељству, доспео у врх политике. У расправама о Косову Милошевић се држао уздржано. Док је његов политички патрон, Стамболић, *Меморандум* Српске академије наука јавно осудио као „шовинистички“ и као „нож забијен у леђа Југославије, Србије и социјализма“, Милошевић је избегавао да се јавно изјасни. Само је унутар партије критиковао *Меморандум* као „црни национализам“.³⁴⁰

До одсудног заокрета у Милошевићевој политичкој каријери дошло је 1987. приликом једног боравка у главном граду Косова – Приштини. Увече 24. априла сусрео се у Дому културе с комунистичким албанским руководиоцима да се са њима посаветује о ситуацији у Покрајини и да посредује између узбуђеног српског становништва и албанског партијског руководства. Испред зграде било се окупило око 15.000 Срба и Црногораца. Неки од њих покушали су да се

пробију кроз полицијски кордон да директно разговарају с Милошевићем. Атмосфера је била напета; полетеле су каменице. Полиција је, под вођством својих, већином албанских, официра брутално наступила против демонстраната. Када је Милошевић сазнао шта се дешава испред зграде, ступио је пред узбуђену масу која му је довикнула: „Бију нас! Бију нас!“ По сведочењу очевидаца, Милошевић је био блед и сав се тресао. А онда је изговорио ону реченицу која ће га убрзо учинити познатим широм Југославије и изван ње: „Нико не сме да вас бије!“

О самом догађају и о ономе шта је Милошевић хтео да изрази својом напоменом постоје различите верзије. Чињеница је да су му демонстранти одушевљено клицали и френетично скандирали његово име: „Слобо, Слобо!“ Пошто се вратио натраг у Дом културе, Милошевић је пуних дванаест сати разговарао са једном делегацијом демонстраната и саслушао њихове притужбе. Пре него што је кренуо натраг, изјавио је: „Братство и јединство морамо да чувамо као зеницу нашег ока. Ми не можемо и нећемо становништво да делимо на Србе и Албанце, али морамо да повучемо црту између поштених и напредних људи, на једној, и контрареволуционара и националиста, на другој страни.“ Србе је позвао да остану на Косову, земљи својих предака, и додао је да Југославија не може да опстане без Косова, да се Југославија и Србија неће одрећи Косова.³⁴¹ Српски аналитичари који су изучавали Милошевићево наступање у Приштини уверени су да је та епизода у основи изменила политичко деловање до тада неупадљивог функционера. Од једног опрезног апаратчика титовске ере, који се политички увек држао одмерено и у великој мери конформистички, постао је, после непосредног сусрета с масом, „други човек“, који је спознао и разумео мобилизаторску снагу национализма. Са реченицом: „Нико не сме да вас бије!“, која је у свакој правној држави нешто само по себи разумљиво, Милошевић је дао – зацело пре неочекивано и ненамерно – сигнал који га је преко ноћи код Срба у свим деловима Југославије начинио популарним. Да је од нечег само по себи разумљивог могао да постане један сигнал, било је условљено доживљајем кризе међу становништвом и тумачењем саме кризе. Најкасније откако је садржај политички осуђеног *Меморандума* Академије доспео у јавност, један део српског друштва је веровао да сада познаје узроке

³³⁹ Ђукић, Славољуб: *Крај српске бајке*, Београд 1999, 23.

³⁴⁰ Рељић, Слободан: „Вештина владања“, у: *НИН*, 8. 5. 1992; Ђукић, С.: *Између slave i anateme*, 46 и даље.

³⁴¹ По Cohen, L. J.: *Slobodan Milošević*, 238 и даље.

кризе: Срби су систематски запостављани, оцрњивани, ударани и под претњом геноцида. А сада је један комунистички вођа „српску ствар“ узео у своје руке! Тако је једна мала, банална реченица имала велико дејство. Вероватно је и сâм Милошевић тиме био изненађен. Из једне безначајне епизоде произашао је као народни јунак, као „спасилац Срба“, као „вожд“.³⁴²

Милошевићеви биографи приписују судбини његових родитеља велики значај у развоју његове личности и виде у томе битан чинилац у формирању његове психопатологије. Директно или индиректно повезују Милошевићеву психопатологију с крвавим распадом Југославије. Али ту ваља подсетити да Милошевић није довео до националистичког преокрета у српским дискурсима него да је само ускочио у воз који је већ био у покрету. За разлику од првог председника независне државе Хрватске, Фрање Туђмана, Милошевић није био велики националистички комуникатор, каквог га радо приказују. Чврста уверења су му очигледно била страна. Али зато су утолико изразитији били његови инстинкти моћи и његова безосећајност. Последњи амерички амбасадор у Југославији, Ворен Цимерман, који је на амбасадорски положај у Београду стигао 1989, описује Милошевића као „изузетно хладног човека. Никада нисам видео да је био дирнут неким појединачним случајем људске патње; људи су за њега били групације (Срби, муслимани) или, једноставно, апстракције. Нити сам икада чуо да је о некое, чак ни о Србину, рекао ишта милосрдно и великодушно.“³⁴³ Духовници, уметници и научници који су припремили пут у националистички заокрет били су ти који су себи тражили „вођу“ и (неочекивано већ после кратког времена и разочарани) нашли га у Милошевићу. У другим околностима и приликама Милошевић би можда остао оно што је ток његове каријере наговештавао: један од многих мање или више бледих функционера. Прерасподела моћи у посттитовско време, с једне стране, све јаче осећање несикурности и дезоријентисаност становништва изазвани кризом Југославије и социјализма, тежња дела интелектуалаца да играју на националистичку карту и с њихове стране систематски подгрејавани страхови, с друге стране, створили су претпоставке које су

³⁴² Đukić, Slavoljub: *Kako se dogodio vođa. Borba za vlast u Srbiji posle Tita*, Beograd 1992, 127.

³⁴³ Zimmermann, Warren: „The Last Ambassador, A Memoir of the Collapse of Yugoslavia“, у: *Foreign Affairs*, March/April 1995, 5.

Слика бр. 62: Слободан Милошевић

омогућиле Милошевићев успон. Он ни у ком случају није неограничено заступао већинско мишљење српског становништва, како то показују многобројне анкете и изборни резултати деведесетих година.³⁴⁴ Он је, штавише, представљао једну утицајну фракцију креатора јавног мњења и политичара, који су у све већој мери ударили печат јавном животу. Страх је био њихов најважнији инструмент. Оно што је у вези с Косовом већ наговештено односи се и на друге регионе: све израженији страхови у деловима српског становништва по правилу нису почивали на примарним искуствима, него на медијским извештајима који се нису могли контролисати, на јавно исказиваним „сећањима“ и из њих изведеним претњама и очекивањима.

Косово је остало на најистуренијем месту политичких задатака: дана 15. маја 1987. Удружење књижевника Србије започело је са серијом протестних вечери „О Косову – за Косово“. Централни комитет СК Србије, под председништвом Слободана Милошевића (!), одлучио је 27. маја да се крене у „идеолошку офанзиву“ против низа културних удружења и медија (међу њима против Српске академи-

³⁴⁴ Вид. Gagnon, V. P.: *Myth of Ethnic War*, 89 и даље.

је наука и уметности, Удружења књижевника Србије, Друштва социолога и филозофа Србије, недељника *НИН* и др.) и запретио им је смањивањем или укидањем финансијских средстава.

Али то није уродило никаквим резултатом. Једна делегација козовских Срба затражила је 25/26. јуна у Београду да се косовско-албански политичар Фадиљ Хоџа опозове и уклони с положаја члана Председништва југословенске државе (његова смена уследила је крајем октобра). Трећег септембра је један војник албанске националности, Азис Кељменди, у касарни Југословенске народне армије у Параћину, убио четири своја друга и ранио још шесторицу. Он је у склопу предузете акције убијен. Иако мотиви починиоца никада нису разјашњени, медији су започели бесомучну антиалбанску кампању.³⁴⁵ Неколико дана потом протествовао је секретар Градског комитета СК Београда Драгиша Павловић на једној конференцији за штампу због „националистичке хистерије“ коју је изазвао случај Кељменди. У тој атмосфери највећег узбуђења одржан је 23. и 24. септембра VIII пленум Централног комитета СК Србије. После узбудљиве 23-часовне расправе о актуелној политичкој ситуацији и будућем курсу СК, Милошевићева фракција је однела победу над фракцијом његовог некадашњег ментора Ивана Стамболића. Његове присталице, Драгиша Павловић, као и директор *Политике* Иван Стојановић, смењени су са својих положаја. Стамболић се 14. децембра сâм повукао с положаја председника Србије (и неколико година касније је, претпоставља се, уз одсудни удео Мире Марковић убијен). Тиме је Милошевић све конце политичке моћи држао у својим рукама.³⁴⁶

Угледни српски архитекта Богдан Богдановић, неимар Спомен-обележја Јасеновац, који је од 1982. до 1986. био градоначелник Београда и кога је Милошевић 1987. узалуд покушавао да придобије за Централни комитет СК Србије, пише о чувено-злогласном VIII пленуму Централног комитета: „Учесници те историјске седнице говорили су као у грозници о ’крвавим (наравно српским) главама које се котрљају’, оплакивали су ’лешеве (наравно српских) војника’, спотицали су се о тела „силованих (наравно) српских девојака и жена’, и то све у тренутку када још није била пала ниједна глава

³⁴⁵ О „Параћинском масакру“ в. исцрпно Mertus, J. A.: *Kosovo*, 135 и даље.

³⁴⁶ Исцрпно о томе Tomic, Yves: „Milosevic et la mutation de la Ligue des communistes de Serbie: du communisme au nationalisme populiste (1986–1989)“, у: *L'Autre Europe* 34–35 (1997) 177–211.

и ниједна жена није била силована. Мало касније су заиста падале главе и силоване жене, али понајмање српске.“³⁴⁷

Богдановић је 3. новембра упутио писмо Централном комитету СК Србије у којем се каже: „Да је Србија уморна, драги моји другови, то веома добро знате, баш као и ја и уопште сви ми. Србија је стварно уморна, али не само од својих вођа (ако је уопште икада имала праве и мудре учитеље и предводнике). Србија је уморна од полу- и четвртовођа, а њих је одвајкада било у зачуђујуће (и неподношљиво) великом броју. (...) Та Србија је уморна и од напола политизованих интелектуалаца и својих грозничаво преполитизованих полуинтелектуалаца. Она је, укратко, уморна од сопствених политичких ’позиција’ и од својих урођених ’опозиција’. (...) Србија је уморна од изигравања националних драма и њеног претварања у монету за поткусуривање дневне политике. Она је уморна од своје историје коју не разуме и којој се чуди. Она је уморна од тешких и трагичних, непромишљено вођених ратова и још је уморнија од сулуде апотеозе тих ратова, од труба и добоша који чак још и сада, крајем 20. века, одјекују у њеном духу и њеним ушима. (...) Србија је уморна од себе саме, од своје провинцијалности, од свог провинцијског саморазарања... Не, не ради се о деконструкцији него о неопозивом саморазарању, самоуништењу путем паничног страха од другог и од других. Ради се о самоуништењу путем страха од разлика и мржње према свему новоме. (...) Србија је уморна од сувише снаге подивљалих речи које се свађају саме са собом, као и са светом у којем живи. Србија је уморна од свог спорења са Европом коју не познаје и не разуме, од свог спорења са Средњом Европом коју потцењује и презире, она је уморна од своје необјашњиве и комичне аустрофобије ... деведесет девет година после свега ... Она је уморна од своје источне опције, од своје мини-месијанске опседнутости слободом, она је уморна од својих народњачких и напредњачких подражавалаца Прометеја, од своје вечне правоверности, од своје политичке и сваке друге ортодоксности ...“³⁴⁸

Међутим, Богдановићев глас остао је глас вапијућег у пустињи. Од јесени 1987. је Милошевић себи поставио циљ да укине фактичку равноправност козовских Албанаца и учини крај „подели Србије на три дела“. У ту сврху су коришћени сви регистри националне

³⁴⁷ Bogdanović, B.: *Baumeister* (в. нап. 785), 255.

³⁴⁸ Нав. дело, 262–264.

и расистичке пропаганде: једна експлозивна мешавина од митова, самосажаљења и агресивности. У фебруару 1988. уследила је званична рехабилитација Српске академије наука и њеног *Меморандума*. У безброј градова Србије, Војводине и Црне Горе одржани су од средине 1988. перфектно организовани „митинзи“ на којима се све страсније и агресивније изражавала „воља народа“.³⁴⁹ У Београду је 19. новембра 1988. одржан „Митинг братства и јединства“, на којем је, по званичним проценама, учествовало милион људи. На том скупу је Милован Витезовић, аутор књига за децу, афоризама и телевизијских драма, формулисао незаборавну реченицу: „Поштовани народе, наша историја ће памтити ову годину као годину у којој се догодио народ.“³⁵⁰ Иако је то, можда, иронично било мишљено, Витезовић је погодио „прави тон“. Од сада па надаље „култ народа“ и фолклоризација свакодневице се више нису могли задржати. „Народ је проговорио“, „Народ је најбољи судија“, „Народ не може више да трпи“. Тако и слично гласиле су уобичајене паролe. Оне су прожимале сва подручја јавног живота: од науке и политике све до спорта и забавне индустрије.

Реторика на масовним митинзима крајем осамдесетих година, на којима се „догодио народ“, кретала се између мирољубиве и ратне реторике, између заклињања у „братство и јединство“, призивања мртвих и мрачног прорицања будућих ратова, између историјских митова о жртвама и страхова од прогањања, с једне, и позива на опште српско окупљање, с друге стране. Никада нису недостајали велики портрети Милошевића и слике најомиљенијих и најпопуларнијих српских националних јунака: од светог Саве и јунака Косовског боја из 1389. године (кнез Лазар, девет Југовића), преко вође Првог српског устанка из 1804. Карађорђа, све до Михаиловића и Милошевића, „новог Тита“ – једна необична, противречна мешавина од националистичких нео- или псеудоверских, неокомунистичких и фолклористичких елемената. Говори и транспаренти били су пуни цитата из народних песама и пословица, стихова из

Његошевог *Горског вијенца* или десетераца у славу Слободана Милошевића. Новинари, свештеници, глумци, сликари, певачи шлагера, као и Удружење књижевника Србије, инсценирали су косовски мит у свим варијантама.³⁵¹ И „вох рорли“ почео је поново да пева у традиционалним десетерцима јуначке песме:

„Слободане, сабљо наша бритка, / Хоће л' скоро на Косову битка?
Хоћемо ли звати Страхињића, / Старог Југа, девет Југовића,
или Бошка да нам барјак носи / и да сабљом по Косову коси,
Хоће л' врела крвца да поцури / ће цветају косовски божури?
Ако треба, а ти само реци, / Летећемо ко пушчани меци.“³⁵²

Врхунац мобилизације представљала је прослава 600-годишњице Косовске битке 28. јуна 1989, којом је инсценирано „сећање“ на „српску Голготу“. Најкасније у јуну 1989. постало је јасно колико се дискурзивни и медијални простор у Србији изменио и који утицај има преиначена „култура сећања“ на стварање социокултурних „заводљивих речи“, на социјалну перцепцију ствари и на усмерено деловање. Испунили бисмо странице и странице када бисмо набројали све говоре, медијске извештаје, литерарне творевине, „историјске“ чланке, слике и песме, који су око Видовдана преплавили „уморну“ Србију и њен „поштовани народ“. А о специјално тим поводом снимљеном монументалном филму „Бој на Косову“ да не говоримо!³⁵³ Већ 1976. је историчар књижевности Миодраг Поповић, који се бавио реконструкцијом историје „Косова“ упозорио на опасност од другог „Косова“, једног интелектуалног и етничког пораза, уколико његови савременици не буду били у стању или не буду били спремни да се ослободе псеудомитских и псеудоисторијских мрежа мита о Видовдану.³⁵⁴ Поповићево упозорење није наишло ни на какав одјек. „Хиљаде и десетине хиљада људи“, извештавале су традиционалне дневне новине *Политика*, које су у међувремену прешле на Милоше-

³⁴⁹ О инсценацији митинга в. Драгићевић, Милена: *Неофолк-култура*, Нови Сад 1994, 185 и даље; Попов, Небојша: „Srpski populizam“, у: *Vreme*, бр. 135 од 24. 5. 1993, Dodatak, 21 и даље.

³⁵⁰ Цит. по *Српска држава 1804–2004*, 405. Из Витезовићеве збирке афоризама навешћемо као пример три афоризма: „Када се свет буде ујединио / Сви ће Срби живети у једној држави!“; „Историја је научила Србе / да на прошлост гледају унапред.“ и „Небеска Србија: то је већ један космички пројекат!“

³⁵¹ Да наведемо само неке као илустрацију за многе: *Свети кнез Лазар. Споменница о шестогодишњици Косовског боја 1389–1989*, изд. Српска православна црква, Београд 1989; *Kosovo 1389–1989*, Special edition on the occasion of 600 years since the Battle of Kosovo (Serbian Literary Quarterly 1989, 1–3), Beograd 1989. или популарна песма Николе Урошевића (Теца): „Шест векова прође од Косовског боја“.

³⁵² Цит. по Čolović, Ivan: *Bordel ratnika. Folklor, politika i rat*, Beograd 1994, 34.

³⁵³ В., између осталог, Zirojević, Olga: „Das Amselfeld im kollektiven Gedächtnis“, у: *Serbiens Weg in den Krieg*, 59 и даље.

³⁵⁴ Поповић, М.: *Видовдан и часни крст*, 170. (Овде цитирано по 3. изд.)

вићев курс, на Видовдан 1989. „долазе путевима низ благе обронке на велико поље. (...) Народ долази и више ништа не може да га задржи.“³⁵⁵ Тамо, на великој пољани, на Видовдан, на спомен-месту Газиместан, северно од главног града Косова, Приштине, рекао је Милошевић, који је хеликоптером слетео с неба, пред наводно 1–2 милиона присутних: „На овом месту у срцу Србије, на Косову пољу, догодила се пре шест векова, тачно пре 600 година, једна од највећих битака оног времена. Као многи други догађаји, и овај је обавијен многим тајнама и предмет је непрестаних научних истраживања и обичне радозналости народа. (...) Данас је тешко рећи шта је о Косовској бици истина а шта легенда. Данас то више и није важно. Народ се сећао и заборављао је под теретом патњи и пун наде... Стидео се издаје и величао јунаштво. (...) Неслога и издаја пратили су српски народ као усуд током целе његове историје. И у последњем рату (1941–1945) неслога и издаја довеле су српски народ и Србију у агонију. (...) Али и касније, када је била створена социјалистичка Југославија, српско руководство је остало нејединствено. (...) Тако је било годинама и деценијама. Данас се налазимо на Косову пољу да кажемо да више није тако. Нема примеренијег места у Србији да се то каже. (...) Косовска битка садржи још један симбол. То је симбол јунаштва. (...) Данас, шест векова касније, ми смо опет у биткама и пред биткама. Оне се не воде оружјем, иако се ни то не може искључити. (...)

Нека вечно живи сећање на косовско јунаштво!
Живела Србија!
Живела Југославија!
Живео мир и братство међу народима!“³⁵⁶

На једном узвишењу код Косова поља постављена је спомен-плоча с натписом:

„Ко је Србин и српскога рода / И од српске крви и колена,
А не дошо на бој на Косово, / Не имао од срца порода!
Ни мушкога ни девојачкога; / Од руке му ништа не родило!
Ружно вино ни шеница бела; / Рђом капо, док му је колена!“³⁵⁷

³⁵⁵ Цит. по Nenadović, Aleksandar: „Die Politika im Sturm des Nationalismus“, у: *Serbiens Weg in den Krieg*, 296.

³⁵⁶ Текст говора код Јевлић, Ђорђе: *Битка за Косово. Шест векова после*, књ. 1, Приштина, Београд 1998, 204–208.

³⁵⁷ Цит. по Popović, T.: *Mythologisierung des Alltags*, 100.

А књижевник Милан Комненић је напросто запретио: „Коначно би требало да је свима јасно: ако би Срби били присиљени да скачу у амбис, овај народ би, као што је то на Видовдан пре седамдесет четири године урадио, повукао читав свет за собом, свет који је данас погубно равнодушан према судбини Срба.“³⁵⁸ „Ми ћемо добити битку за Косово без обзира на све препреке са којима морамо да се носимо у земљи и изван ње“, рекао је Милошевић већ 19. новембра 1988. на „масовном митингу“ у Београду.³⁵⁹ И једном другом приликом је у гебелсовском и хитлеровском тону додао: „Србија ће бити велика или је неће бити.“³⁶⁰

Али није остало на пукој реторици. Скупштина Србије је 24. фебруара 1989. изменом Устава Србије политички развластила Аутономну Покрајину Косово. Косово и Војводина су, додуше, остали аутономне покрајине у склопу Србије, али су изгубили право вета на промене српског Устава и тиме су фактички изгубили свој статус као конститутивни елементи савезне државе. Међутим, Милошевић се није тиме истовремено одрекао гласова обе покрајине у југословенским савезним органима. Србија је сада имала три гласа, односно после „глајхшалтовања“ Црне Горе четири гласа – то значи исто толико гласова као све остале четири републике заједно. Тиме је започела отворена демонстрација друге Југославије.

„Поново је косовско време“: Ратови деведесетих година

У другој половини осамдесетих година формирала су се она два табора који ће попут непомирљивих главних актера југословенске драме стајати један насупрот другоме: на једној страни Србија, која се борила за рецентрализацију Југославије и сопствене републике, уз задржавање социјалистичког друштвеног уређења, на другој страни Словенија која се залагала за лабави савез држава, за политички плурализам и тржишну привреду. Босна и Херцеговина и Македонија су узалуд покушавале да посредују између две супротстављене стране, док је комунистичко руководство Хрватске

³⁵⁸ Komnenić, Milan: „The Kosovo Cataclysm“, у: *Kosovo 1389–1989*, 76.

³⁵⁹ По Almond, Mark: *Europe's Backward War, The War in the Balkans*, London 1994, 197.

³⁶⁰ Цит. по Sundhaussen, H.: *Experiment Jugoslawien*, 125 и даље.

испрва ћутало, да би се тек касније укључило у расправе на страни Словеније. Споразум о формирању једне нове („треће“) Југославије је постојао све безизгледнији. На Четрнаестом конгресу СК Југославије у јануару 1990. већина верна Милошевићу надгласала је и одбила све предлоге словеначке делегације под вођством реформисте Милана Кучана. Словеначки и хрватски делегати су на то напустили конгрес. И са прекидом конгреса нестала је – десетак година после Титове смрти – и друга копча која је требало да одржи савезну државу Југославију. Преостала је још само Југословенска народна армија (ЈНА).

Опција целовите и јединствене Југославије, коју су у почетку заступали сви политичари (и већина грађана у свим републикама), све је више одлазила у други план, пошто су 1990. на првим слободним изборима одржаним после 1927. у свим републикама (изузев Србије и Црне Горе) победиле и дошле на власт национално-грађанске партије и коалиције. (До општејугословенских избора није дошло.) И српски комунисти су почетком 1990. били присиљени да дозволе увођење вишепартијског система. Савез комуниста Србије преименовао се у јулу у Социјалистичку партију Србије (СПС), која је изабрала Милошевића за свог председника. У изборној кампањи СПС се залагао за наставак социјалистичког система, за „одмерену промену“ и социјалну сигурност. СПС се разграничио како у односу на опозиционе реформске партије тако и у односу на националисте. Милошевић је нападао „антисрпску“ политику последњег председника југословенске владе, Хрвата Анте Марковића,³⁶¹ популарног међу српским становништвом. „Ми желимо да припадамо модерном свету“, изјавио је у новембру 1990, „али не смемо да дозволимо да под изговором такозване европске интеграције постанемо од било кога зависни.“³⁶² Истовремено је оштро напао најважнију опозициону партију Српски покрет обнове (СПО), екстремисте Вука Драшковића, због њеног национализма окренутог прошлости. Прошлост не може да реши проблеме данашњице. Милошевић је својим гласачима обећао мир и добре односе с осталим југословенским републикама.³⁶³ Његова мирољубива и социјална реторика показала се успешном: на парламентарним и председнич-

³⁶¹ Још у мају 1990. је популарност Хрвата Анте Марковића у Србији надмашила популарност Милошевића! Gagnon, V. P.: *Myth of Ethnic War*, 91, нап. 5.

³⁶² Нав. дело, 98.

³⁶³ Нав. дело, 98 и даље.

ким изборима 9. децембра 1990. СПС је, са 47% добијених гласова, освојио 80% мандата, док је Милошевић са преко 65% гласова изабран за председника Републике Србије. Две најважније националистичке партије, СПО књижевника Вука Драшковића и Српски четнички покрет Војислава Шешеља, из којег ће неколико недеља касније проистећи Српска радикална странка (СРС), са освојених 16%, односно 2% гласова, далеко су заостале иза СПС-а.³⁶⁴ Удео жена изабраних у Скупштини Србије је драстично опао – са 23,5 на 1,6%!³⁶⁵

После избора 1990. процес распада Југославије ступио је у своју акутну фазу. У Словенији је победа „Демоса“ у априлу 1990. значила јасно убрзање политике осамостаљења. И у Хрватској је победа националистичке Хрватске демократске заједнице (ХДЗ) и ојачали утицај екстремних десничара из западне Херцеговине и дијаспоре значило да постоји још само избор између конфедерације и сепарације, иако је од самог почетка било јасно да се ово друго за етнички хетерогену Хрватску, као и у случају Босне и Херцеговине или Македоније, далеко теже може реализовати него у случају увелико хомогене Словеније на северу. ХДЗ и сам Фрањо Туђман много су допринели ескалацији. Њихова изборна кампања вођена с националистичким паролама морала је дубоко да узнемири 600.000 Срба у Хрватској. Нови председник Републике, Фрањо Туђман, обећао је својим бирачима успостављање снажне, демократске и суверене Хрватске у њеним „историјским границама“. Помињање „историјских граница“ јасно је указивало на намеравању експанзију преко актуелних граница. Његова многоцитирана изјава „Хвала богу нисам ожењен ни Српкињом ни Јеврејком“ довела га је у опасну близину једног новог расизма.³⁶⁶ У измењеном хрватском Уставу су Срби у Хрватској, од другог државотворног народа, проглашени мањином и укидање до тада важећег принципа двотрећинске већине приликом доношења одлука о националним мањинама у хрватском Сабору, потхрањивали су страхове од дискриминације код Срба и пробудило се сећање на хрватску усташку државу у Другом светском рату. Јавно демонстрирање усташких симбола,

³⁶⁴ Нав. дело, 99.

³⁶⁵ Gudac-Dodić, Vera: *Položaj žene u Srbiji*, (в. нап. 691), 116.

³⁶⁶ Sundhussen, H.: „Das 'Das Wiedererwachen der Geschichte' und die Juden: Antisemitismus im ehemaligen Jugoslawien“, у: *Juden und Antisemitismus im östlichen Europa*, Hg. Miariana Hausleitner – Monika Katz, Berlin 1995, 74, нап. 8.

продаја конзерви са „хрватским ваздухом“, провокативно-брутални наступ полиције која је поново названа из усташких времена оптерећеном речју „редарство“, националистичка агитација новоосноване Хрватске странке права екстремисте Добросава Параге, умањивање броја српских жртава у Другом светском рату и србофобија која је почела све више да узима маха, само су доприносили тровању иначе већ затроване атмосфере. Извештаји српских медија о откривању посмртних остатака српских жртава, које су усташе за време Другог светског рата безобзирно бацале у безброј јама (сетимо се Радуловићеве драме *Голубњача* из 1983) изазивали су страх и трепет. Параноја која је све више узимала маха указивала је на даљу ескалацију.

У крајњој линији, одлучна политичка и на крају војна подршка Србима из Хрватске од стране Милошевића и ЈНА довеле су до тога да је сукоб експлодирао. Сабијена у дефанзиву, хрватска влада је Србима понудила културну аутономију и локалну самоуправу и обавезала се, под међународним притиском, да ће поштовати права мањина. Али те понуде су се распршиле од пролећа 1990. у атмосфери сваким даном све снажније конфронтације између српске мањине и хрватске државе. На усвајање новог хрватског Устава у децембру 1990. Срби у Крајини реаговали су отцепљењем од Хрватске и оружаним отпором који је убрзо прерастао у отворени грађански рат.

Што је рецентрализација Југославије постајала све нереалнија, утолико је Милошевић више радио на реализацији једне велико-српске државе. Српски Устав, усвојен у рано лето 1990, није садржавао мање национално-државних атрибута него устава Хрватске и Словеније. Али док је Туђман, будући да му је војна позиција била слаба, у јавним наступањима морао да буде уздржан као ратни хушак и могућност ревизије граница, на пример на уштрб Босне и Херцеговине, само узгред наговештавао указивањем на „историјске границе“, вођа Срба, Милошевић, сасвим је отворено говорио о новом повлачењу граница, ако би се Југославија распала. Будућа српска држава мора да се протегне на све области у којима живе Срби као већина или мањина. Реализација тог програма значила је рат.

Пошто преговори о новом преуређењу Југославије током 1990. године нису успели због непомирљивог става појединих република, а политичари спремни на дијалог свуда били маргинализовани, наступила је права поплава народних референдума. Први су поче-

ли Срби из Крајине у Хрватској у августу 1990.³⁶⁷ Становништво Југославије које још никада није доживело и практиковало једну функционалну, плуралистичку демократију, суочавано је из дана у дан с далекосежним одлукама. По правилу су референдуми одржавани на брзину, па су грађани и грађанке само недовољно били информисани о последицама свога гласања. У Словенији, Хрватској, Македонији, Босни и Херцеговини и Црној Гори становништво се изјашњавало о суверености своје републике и / или о сецесији од југословенске савезне државе. Алтернатива поред „да“ или „не“ није било. Оне националне мањине које нису имале шансу да утичу на референдум у свом интересу, једноставно су га бојкотовале, или су организовали посебне плебисците, као Срби у Хрватској и Срби у Босни и Херцеговини. И Албанци на Косову и Муслимани у српском делу Санџака организовали су сопствене референдуме. Далеко више него резултати парламентарних избора резултати ових народних референдума имали су карактер једног пописа народа. Нацио-

-
- ³⁶⁷ 19. августа 1990: 90% Срба из Крајине изјаснило се на референдуму за аутономију своје регије.
23. децембар 1990: 88,5% грађана Словеније с правом гласа гласало је за сувереност и независност Словеније.
19. мај 1991: на референдуму у Хрватској (учествовало је 83% грађана, уз бојкот Срба у Крајини) 94,17% гласало је за независну и суверену Хрватску.
7. септембар 1991: на референдуму у Македонији 74,14% гласача гласало је за независност Македоније и њену евентуалну асоцијацију с Југославијом.
30. септембар 1991: на референдуму косовских Албанаца 99% определило се за суверену државу Косово.
- 25–27. октобар 1991: у српском делу Новопазарског санџака 98,9% гласача гласало је за аутономију своје области (на референдуму је учествовало 70,2% становника).
9. новембар 1991: на референдуму Срба у Босни и Херцеговини више од 90% гласало је заостанак у Југославији.
29. фебруар/1. март 1992: на референдуму у Босни и Херцеговини (уз бојкот Срба) суделовало 63,04% становништва и 94% је гласало за суверену и независну Босну и Херцеговину (=62,68% свих грађана с правом гласа).
29. фебруар/1. март 1992: на референдуму у Црној Гори учествовало је 66,04% (уз бојкот Албанаца и Муслимана): 95,94% изјаснило се за суверену Црну Гору као део Југославије.
- 16/17. мај 1993: на референдуму у босанској Републици Српској учествовало је 92% гласача и 96% гласало против Венс–Овеновог мировног плана и за независност Републике Српске с правом да се припоји другим државама.
- 19/20. јуни 1993: на референдуму у Републици Српској Крајини учествовало је 96,5% гласача и за сувереност Републике Крајине и њено уједињење с Републиком Српском и другим српским земљама гласало је 99%.

нална припадност постала је готово једини критеријум за одлуку. Обим сагласности (по правилу преко 90 процената датих гласова) за сецесију одређене републике од југословенске савезне државе, односно одговарајуће регије од одговарајуће републике, личио је на изборне резултате из социјалистичких времена. То је утолико било изненађујуће што се већина становништва у свим југословенским републикама у репрезентативним анкетама још кратко време пре одржавања првих слободних избора изјаснила за одржавање јединствене државе.³⁶⁸ Југословенски идентитет, који су политичари већ шездесетих година доводили у питање, сада је под притиском поларизације и код већине становништва потиснут и замењен једним етнонационалним идентитетом.³⁶⁹ За многе је то био болан процес. Њиме су нарочито били погођени „Југословени“, за које је нестао њихов објекат идентификације, па су сада под великим притиском морали да се одреде, као и све оне групе становништва које су, поред националне или верске припадности, поседовале и изразито југословенску оријентацију, међу њима и око 9.000 Јевреја (укључујући и криптојевреје, који се у пописима становништва нису појављивали као Јевреји). „Распад Југославије навео је југословенске Јевреје да преиспитују своју идентификацију с народима нових националних држава. Последица тога је оживљавање идентификације с јеврејским народом. Растући национализам у Хрватској и Србији није омогућавао Јеврејима да се са Хрватима и Србима идентификују на исти начин на који су то раније чинили као Југословени, мада је дошло до одређене идентификације с појединим народима бивше Југославије, Србима, Хрватима и Босанцима, као одраз процеса распада југословенске политичке заједнице који је био у току... Дезинтеграција у нове националне државе онемогућавала је идентификацију с Југославијом; нарочито у Хрватској и Босни и Херцеговини ранија таква идентификација није више долазила у обзир. Идентификацију с Хрватима, муслиманима и Србима Јевреји су такође осећали као неприродну, те је преостајала само једно – оживљавање јеврејских корена и враћање идентификацији с јеврејским

³⁶⁸ О анкетама в. Sekelj, L.: *Yugoslavia*, 277; о раширености и интензитету идентификације с Југославијом в. и Васовић, Мирјана: „Социјално-психолошки аспекти формирања југословенског идентитета“, у: *Идентитет*, 115.

³⁶⁹ Вид. Denich, Bete: „Unmaking Multi-Ethnicity in Yugoslavia: Metamorphosis Observed“, у: *War Among the Yugoslavs*. Special issue of *Anthropology of East Europe* 11 (1993), 1–2, Hg. David A. Kideckel – Joel M. Halpern, 48–60.

народом.“³⁷⁰ Пример јеврејских и криптојеврејских Југословена још једном јасно показује да колективни идентитети ни близу нису увек резултат самоопредељења него су често изнуђени приликама и околностима на које они који су у питању не могу да утичу.

„Српски национални свет“ у Хрватској под вођством стоматолога Милана Бабића из Книна, прогласио је 30. септембра 1990. „аутономију српског народа на етничким и историјским територијама на којима живе и које се сада налазе у склопу садашњих граница Републике Хрватске као федералне јединице Социјалистичке Федеративне Републике Југославије“, 21. децембра је прогласио оснивање Српске Аутономне Области Крајине. „Почиње једно сулудо лето“, писала је српска књижевница Биљана Јовановић 3. јуна 1991. једној словеначкој пријатељици у Берлину. „Милошевић је дозволио [Радикалну] партију [Војислава] Шешеља. Шешељу се жури да ’своје момке’ пошаље у Хрватску. На Равној гори су се фотографисали са заставом: лобања са укрштеним костима; изнад заставе су двојица дугокосих са кокардама и подигнутим ножем. Пред Савезном скупштином их је 15. маја било око пет стотина. Парола: ’Слобода или смрт’. Или: ’Слога и јединство Срба’. ...И: ’Мир и границе велике Србије, али прво слога’. То значи рат за велику Србију. Један фашиста из Нове Пазове, извесни Јовић, власник једне корпаре, обећао је окупљенима: ’Жртвоваћемо неколико милиона Срба, али у овој држави неће бити ни Цигана ни Хрвата.’ (...) И још нешто: ’Сви они који сада говоре да је мир у сваком случају бољи него рат, издајници су српства. Рат је у сваком случају бољи него лажни мир.’ Све су то речи тог типа из Нове Пазове.“³⁷¹

Када су 25. јуна 1991. парламенти Словеније и Хрватске прогласили независност својих држава, последњи југословенски председник владе Анте Марковић, Хрват, наредио је Југословенској народној армији да војно обезбеди границе у Словенији (иако председник владе по Уставу за то није био овлашћен). То је био почетак десетодневног рата између ЈНА и Територијалне одбране Словеније, који је окончан захваљујући европској посредничкој иницијативи. Истовремено су у Хрватској учестали крвави сукоби између српских бораца и Хрватске националне гарде, полиције и паравојних

³⁷⁰ Kerkänen, Ari: *Yugoslav Jewry, Aspects of Post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki 2001, 194.

³⁷¹ Iveković, Rada [i dr.]: *Briefe von Frauen über Krieg und Nationalismus*, Frankfurt/M., 1993, 14.

банди, који су ескалирали у рат око оних територија у Хрватској које су насељавали Срби. ЈНА, која се крајем јула повукла из Словеније у Хрватску, све отвореније је интервенисала на страни српске мањине, а подржавале су је нове специјалне јединице („Црвене беретке“) тајне полиције у Србији потчињене Милошевићу, као паравојне банде из Србије, међу њима „Бели орлови“ Мирка Јовића, „Четници“ екстремисте Војислава Шешеља и „Тигрови“ Жељка Ражнатовића Аркана. У то време о Југословенској народној армији више није могло бити говора. Руководство ЈНА је све нескривеније прелазило у службу Милошевића, мање из етничких него из идеолошких разлога и страха пред реформом.³⁷² Велики део несрба није се више одазивао позиву за мобилизацију или је дезертирао. Додуше, и многи Срби су одбили да се одазову својој војној обавези и ступе у војску. Криза у вези с мобилизацијом ЈНА пооштрена је неуспелим пучем у Москви 20. августа 1991. Сувише отворено и прерано су Милошевићев СПС и „југословенски“ министар одбране Вељко Кадијевић стали на страну противника Бориса Јељцина. После слома „контрареволуције“ у Русији више се није могло рачунати с неком делотворнијом помоћи и подршком из Москве. То је, према мишљењу неких посматрача, био тренутак када је настао онај „парадржавни картел“ од „Црвених беретки“, „Френкијеваца“, „патриотских“ добровољаца, ратних профитера и босова мафије, који је надаље меродавно одређивао судбину Србије и на хрватском ратном попришту скупљао прва искуства са етничким чишћењима.³⁷³ Још од времена балканских ратова 1912/13. практикована подела рада између војске и паравојних банди (које су обављале „прљав посао“) доживела је деведесетих година свој нови врхунац. Између августа и децембра 1991. с подручја Хрватске која су контролисали Срби протерано је, по неким проценама, у циљу „чишћења терена“, 80.000 Хрвата и Муслимана. Дубровник и други хрватски градови су гранатирани и 20. новембра су Срби заузели готово потпуно разорени источнославонски град Вуковар, који су готово пуна три месеца држали под опсадом, при чему је дошло до првих геноцидних

³⁷² О томе опширно Hadžić, Miroslav: *The Yugoslav People's Agony, The Role of the Yugoslav People's Army*, Aldershot 2002. Хаџић је био високи официр ЈНА, који је после слома Југославије напустио војну службу и даље се залагао за јавну контролу над армијом.

³⁷³ Вид. Vasić, Miloš: *Atentat na Zorana Đinđića*, Београд 2005, 8 и даље. О „Френкијевцима“ Френкија Симатовића в. Judah, T.: *The Serbs*, 170 и даље.

радњи. Бабић је 19. децембра Српску Аутономну Област прогласио Републиком Српском Крајином, која је после припајања подручја у западној и источној Славонији која су контролисали Срби, обухватала 17.000 км². Међу 470.000–540.000 становника тих подручја било је пре рата преко 30% Хрвата и око 10% Југословена, Муслимана, Мађара, Словака итд. После успостављања Републике Српске Крајине број несрба пао је на 9%.³⁷⁴

Безброј иницијатива за преговарање Европске заједнице у циљу решења сукоба остало је безуспешно до краја 1991. године. И остали актери међународне политике, пре свега САД, заузели су у односу на развој догађаја у Југославији став ишчекивања, поготово што је земља за Запад била изгубила свој ранији стратешки значај и никакви амерички интереси нису били угрожени. Крај хладног рата, уједињење две немачке државе, Заливски рат и распад Совјетског Савеза, заокупљали су подједнако и дипломате и политичаре.³⁷⁵ „Најшире прихваћена оцена међународног делања у вези с бившом Југославијом јесте да је оно било недовољно и да је закаснило. Закључено је да је свету потребан бољи систем раног упозоравања. Но, стварност је таква да је у случају Југославије било довољно раних упозорења, али није било довољно воље за делање.“³⁷⁶ Није било ни јединствене линије ни концепата. И у самој Европској заједници – нарочито између поново уједињене Немачке и Француске – искрсле су јасне разлике које су своје извориште имале у сећањима на противничке алијансе у прошлости, и оне су заузимале важно место у Милошевићевој рачуници. Сигнале које су међународни актери слали завађеним странама у Југославији нису били јединствени и остављали су простора различитим интерпретацијама. Пошто је пропала Међународна конференција о Југославији у септембру 1991, за коју су биле везане многе наде, немачка влада је 23. децембра одлучила да сама призна Словенију и Хрватску, док су остале државе ЕУ то учиниле – невољно – 15. јануара 1992. Међународ-

³⁷⁴ В., између осталог, Amnesty International: *Torture and Deliberate and Arbitrary Killings in War Zones*, New York 1991; Grandits, Hannes – Promitzer, Christian: „From Comrades' at War, Historical Perspectives on 'Ethnic Cleansing' in Croatia“, у: *Neighbors at War*, 125 и даље; Оптужница Међународног суда за ратне злочине у Хагу против Милана Бабића: www.un.org/itcy/indictment/english/bab-ii03117e.htm; чланак „Republic of Serbian Krajina“ у: www.answers.com/topic/republic-of-serbian-krajina.

³⁷⁵ О томе исцрпно Gow, James: *Triumph of the Lack of will: International Diplomacy and the Yugoslav War*, London 1997.

³⁷⁶ Woodward, S. L.: *Balkan Tragedy*, 396.

ноправно санкционисање распада југословенске државе довело је до жестоких дебата.³⁷⁷ Један део критичара одбацио је признавање Хрватске и Словеније као прерано и (пре свега с обзиром на Босну и Херцеговину) као поступак који иде на руку заоштравању сукоба, док су други сматрали да је то признање дошло прекасно. Чињеница је да Хрватска у том тренутку није испуњавала европске критеријуме за међународноправно признање. Чињеница је и то да су Милошевић и руководство ЈНА изјаве западних политичара датих до половине јануара 1991. да неће прихватити поделу Југославије тумачили као охрабрење за своје војне акције.³⁷⁸ Такође је чињеница да ратна дејства нису била изазвана признањем (него обрнуто: да је примена силе убрзала политику признавања) и да је српска страна (Срби из Крајине, ЈНА и паравојне формације), не марећи за све међународне напоре, и даље радила на остварењу свог ратног циља – да освоје компактна српска подручја у Хрватској и протерају тамошње хрватско становништво.³⁷⁹ Најкасније почев од 1. августа 1991. је између представника Србије и Крајине било припремљено оно што је Међународни суд за ратне злочине у Хагу класификовао као „joint criminal enterprise“ (JCE), које је било усмерено на систематско и насилно протеривање несрба из Крајине.³⁸⁰ Тек што је тај циљ био остварен, Милошевић је као представник Срба, 2. јануара 1992. потписао примирје уз посредовање преговарача САД-а Сајруса Венса и сагласио се са стационирањем заштитних трупа УН (УНПРОФОР) у спорним подручјима. Југословенска армија се потом повукла на следеће ратно поприште, у Босну.

Друга Југославија више није постојала. Поново је из европске историје нестала једна мултинационална држава. „Балканизација“, која је почетком 20. века постала пословична, није крајем тог столећа, додуше, могла да буде окончана, али је могла да забележи значајну етапну победу. Већина грађана Југославије је о разноли-

³⁷⁷ Трезвену и одмерену анализу даје Caplan, Richard: *Europe and the Recognition of New States in Yugoslavia*, Cambridge 2005.

³⁷⁸ Вид. Gallager, Tom: „Milošević, Serbia and the West during the Yugoslav Wars, 1991–1995“, у: *The Balkans and the West*, 151–168.

³⁷⁹ В., између осталог, Ramet, Sabrina P. – Coffin, Lety: „German Foreign Policy Toward the Yugoslav Successor States, 1991–1999“, у: *Problems of Communism* 48 (2001) 1, 48–64.

³⁸⁰ В. о томе, између осталог, пресуду вођи Крајине Милану Бабићу из јуна 2004. Бабић, који је признао своје учешће у ЈЦЕ осуђен је на 13 година затвора: www.un.org/icty/babic/judgement.

кости своје земље имала само магловиту представу. То је олакшало њихов пут у једнообразност постјугословенских држава. Гашење или нестанак Југославије не би се баш могао прецизно датирати: међународноправно је то било међународно признање Словеније и Хрватске; на унутрашњополитичком плану су прокламације о независности парламенти Словеније и Хрватске означили као крај заједничке државе. Фактички је полагано умирање започело већ много раније и не може се везивати ни за један једини догађај или датум. За узроке распада државе и ратове који су уследили постоји цела палета објашњења: међу њима су економска криза, која је захтевима Међународног монетарног фонда наводно само још поштрена, „атавистичке етничке/националне супротности“, „трибализам“, „балкански дух“ (*Balkan Ghosts*, Roland Kaplan), супротности између села и града, сукоб регија, уставна криза од 1974, догма о „етничкој равнотежи“ (Marpes-Niediek) или национална изопачавања самоуправног система, која су јединственој државу све више фрагментаризовала. Али, тиме нису наведени узроци него симптоми и последице. Ниједан национализам одоздо ни уставна криза нису стајали на почетку распада државе. Уважавање националне пропорције код свих значајних одлука било је тегобно, трапаво и често непродуктивно. Али за њено уважавање (по примеру прве Југославије) није постојала алтернатива. Уважавање пропорције и квота постоји и у другим државама, а оне се због тога не распадају.

Равнотежа моћи унутар државе, изразита разлика у благостању међу регијама и „мале“ културне разлике између нација, били су од стварања Југославије крајем 1918. у центру свих борби око поделе и прерасподеле. Друга Југославија није била тога поштеђена. Привредна криза која се од седамдесетих година заоштравала драматично је погоршавала ситуацију, пошто социјалистичка тржишна привреда уведена кратко време пре тога, није испунила очекивања. Док је српско руководство крајем осамдесетих година хтелo чак да врати уназад, словеначки политичари су се залагали за даљи развој социјалне тржишне привреде. Пошто излазак из беде није био само питање економије него и питање политичког и државног система, то је уставно питање добило посебну (симболичку) тежину. Између повратка државном диригизму и даљег развоја тржишне привреде био је исто тако мало могућ практични компромис као између државне рецентрализације и успостављања једног савеза држава. Али само би ово друго представљало једну напола реалистичну перспективу. Та могућност је пропуштена. И најкасније с

поремећајем унутрашње југословенске равнотеже моћи од стране Милошевића у пролеће 1989. куцнуо је час да се преговара о модалитетима растанка. Најкасније у то време је настојање да се по сваку цену одржи Југославија постало беспредметно, контрапродуктивно и само је још више заоштравало сукоб. Максималистички захтеви са српске, као и са хрватске стране, политичко неискуство новог хрватског председника Туђмана, национална мобилизација становништва и све до средине 1991. одашиљани сигнали међународне заједнице која је форсирала одржање Југославије, осујетили су једно мирољубиво решење путем преговора. И пошто су политичари били неспособни да воде преговоре о једном савезу држава или о разлазу (рецимо по чехословачком узору), Југославија се уз свесрдну подршку духовних елита и захваљујући „одозго“ инсценираном национализму на крају на насилан начин урушила. Етнизација „демократског“ процеса трансформације, која је у изборним кампањама 1990. доживела свој први врхунац, „killed off Yugoslav federalism“.³⁸¹

Паралелно с кризом државе и система одвијала се демонтажа југословенске културе сећања и историографије – у Србији, као и у српским подручјима Хрватске, као и код несрба у другим републикама. На место јунака Народноослободилачког рата ступили су косовски јунаци и јунаци четничког покрета. После активирања Српске православне цркве и нарочито тријумфалне рехабилитације владике Николаја Велимировића уследила је, крајем осамдесетих година, права ренесанса Михаиловића и четника. Изненађујућа мешавина од „верске ренесансе“, Милошевићевог социјализма, четника и фолклора ишла је наруку расположењу многих српских грађана. Она их је ослободила страха од промене система с њеним социјалним последицама, пружала им је надокнаду за истрошене идеале Титове ере, нудила је једноставно „објашњење“ за беду српства и наговештавала је „излаз“ из претеће катастрофе. Стари четнички план о стварању „велике Србије“ и њеном етничком чишћењу добио је нову актуелност распадом Југославије и почетком постјугословенских ратова. Равна гора, у централној Србији, са спомеником Михаиловићу који је подигнут 1992. године, аутора Драгана Николића, убрзо је постала омиљено место ходочашћа за

³⁸¹ Man, Michael: *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge 2005, 367.

српске националистичке политичаре (како из владе тако и из опозиције).³⁸² Четнички симболи красили су јавни простор и служили су опремању постјугословенских ратника. Киосци „етничких предузимача“ били су засути сликама „новочетника“ (са шубаром и брадом). А од 1945. забрањене четничке песме освојиле су музичку естраду. И списи Николаја Велимировића постали су бестселери (од средине осамдесетих година наводно је продато пола милиона примерака). Његову религијску поезију је чак компоновала једна позната рокгрупа (*Песме о Истоку и Западу*, 2001).

И у забавној музици је крајем осамдесетих година дошло до темељне промене. Музика је све више постајала средство за „емоционалну мобилизацију“ у служби нације.³⁸³ Рокенрол је у великој мери био потиснут националистички прожетим турбофолком и српском етномузиком.³⁸⁴ И као и рокенрол тако је и турбофолк био један животни стил. „Млади који припадају, рецимо, 'покрету' носе одећу марке Diesel и Nike, већином тренерку и – што је веома важно – кошуљу увек увлаче у тренерку. Главе су им обријане и прави су типови бодибилдера. И веома је популарно ходати уоколо с оружјем. (...) Турбофолк је створио културу један-према-један: Показујем шта желим да будем – хетеросексуалан, наоружан, снажан, богат. Те типове зову – дизелаша. Жене испуњавају другу половину хетеросексуалног кода: сексуална привлачност, кратке сукње, разголићен трбух.“³⁸⁵ Оно што је Милошевић био у политици, то је на музичкој естради постала атрактивна, политички наизглед апстинентна

³⁸² В. и Web-страну покрета „Равна гора“: www.ravnagorachetniks.org.

³⁸³ О „емоционалној мобилизацији“ в. Beham, Mira: *Kriegstrommeln, Medien, Krieg und Politik*, München 1996, 193. О промени забавне музике и значају (новокомпоноване) народне музике в. Gordy, E. D.: *Culture of Power*, 114, 125 и даље; Popović, T.: *Mythologisierung des Alltags*, 85 и даље.

³⁸⁴ Назив „турбофолк“ потиче с краја осамдесетих година и створио га је српско-црногорски рокпевач Рамбо Амадеус. Турбофолк означава мешавину поп и народне музике с „источњачким“ елементима, једну мешавину од диска, репа, техно, оријенталних мотива и српских песама. Та музика се сматра продуктом Милошевићеве ере; она се повезује с национализмом и непријатељским односом према свему што је страно и критичари је тумаче као „нови ратни ред“. А ипак се турбофолк раширио и изван Србије и у друге делове некадашње Југославије (и балканског простора). Етномузика се пак враћа традиционалним предлошцима и народним музичким инструментима. „Источњачки“ звуци турбофолка су јој страни.

³⁸⁵ Тако је говорила Теодора Табачки, антиратна активисткиња, у једном разговору с Катјом Дифенбах 7. 7. 1999. www.nadir.org/periodika/jungle_world/_99/28/25a.htm.

поп-певачица Светлана Ражнатовић (Цеца), супруга господара рата Жељка Ражнатовића (Аркана). „У спремној медијализованој преданости свога тела српском народу она је, слично спорном 'Косово пољу', постала топос чежње који је држава додатно емоционално подгрејавала и инструментализовала. Цеца је спремно потхрањивала националну чежњу и обећавала осиромашеној садашњици једно обиље разоткривањем свога тела на све могуће начине. Њене груди су постале фетиш; готово да нема фотографије на којој није приказана из такве перспективе. Тежња за „великом Србијом“ била је, на неки начин, симболизована, ако не чак и сачувана у тежњи за тим перфектним телом.“³⁸⁶ И поред сталне сексуализације Цеце и других нових поп-икона, све су оне као сексуални објекти остале табу. Уместо тога су приказиване као „српске сестре“, као отеловљење чистоте. „Цеца је једна акумулација знакова који су намерно били вишезначни. Она је управљала и усмеравала чежње Срба који су трпели под ембаргом [УН]. Она је отеловљавала атрактивност, успех и сексуалност на рубу порнографског, а истовремено је као патриотска Српкиња и супруга била узор за 'пристојност и честитост'.“³⁸⁷ Мањине – етничке, религијске или сексуалне – све више и више су протериване из народног организма.

Расположење и атмосфера у Србији почетком деведесетих нису били нарочито ратоборни. Напротив. Милошевић је свој изборни успех у децембру 1990. остварио захваљујући, пре свега, својој мирољубивој реторици. Од 9. до 14. марта 1991. дошло је у Београду, због све горе привредне ситуације, до масовних протеста, које су организовали студенти и делови опозиције, чиме је режим био доведен у тежак положај. И армија је почетком борби у Хрватској имала све више проблема с регрутовањем српских војних обвезника. Око 200.000 Срба је, наводно, одласком у иностранство избегло да се одазове позиву на мобилизацију, а око 50.000 је дезертирало са фронта.³⁸⁸ Милошевић, суочен с том „појавом деструкције“, поново је потпуно заиграо на националистичку карту. У јуну 1991. је склопио савез са четничким војводом Војиславом Шешељем, вођом Српске радикалне странке, који је у свом партијском гласилу *Велика Србија* неувидено и сасвим отворено заговарао промену граница

и етничко чишћење.³⁸⁹ Поврх тога, Милошевић је подстицао вође хрватских и убрзо затим и босанских Срба на провокације, како би у том склопу Срби поново били приказани као жртве. Укратко: Милошевић је хтео да понови косовски ефекат из друге половине осамдесетих година.

Како су, да употребимо синтагму, „сасвим нормални“ људи у Југославији видели и доживели распад своје државе? Србин Стеван Ковачевић, син једног официра Југословенске народне армије, управо је по завршетку гимназије у западnobосанском граду Бањалука био позван на одслужење војног рока. На почетку постјугословенских ратова имао је деветнаест година. У једном интервјуу из 1997. године у Бањалуци, сећао се распада Југославије на следећи начин: „То је било овако: имамо састанак, долази командант касарне и каже, када се Словенија одвојила: 'Југославија ће бити сви они који то желе да буду!' - 'Дакле', рекао је, 'Хрватска, Босна и Херцеговина, Србија, Македонија.' Није прошло ни месец дана, Хрватска се одвојила. Сада нам каже и поново ме нервира: 'Југославија постоји од Босне и Херцеговине, Црне Горе, Србије, Македоније.' После тога се Македонија одвојила. Наш командант скраћује Југославију за Македонију и на крају још каже: 'Шта нас брига за друге. Ми ћемо сами бити Југославија.' (...) То је оно одлучујуће, у почетку смо сви били измешани, није се много знало. Углавном се знало да из ове касарне стално сви кидају. Онда долази командант и каже: 'Све смо их похватили!' Каже да су сви у затвору у Нишу [источна Србија] и истовремено у Македонији на улици сусрећемо те исте људе који нам доносе храну и чаше нас. Ја бих рекао да су то најбољи примери, када смо били у Македонији, у С. је било нешто слично као карневалска поворка – то само за илустрацију, како бих схватио да ми уопште ништа нисмо укапирали шта се дешава. Дакле, ту иду Македонци, један носи крст и на крсту исписано ЈНА, и остали су у униформи баш као и ми, и ти други носе један мртвачки ковчег и у њему југословенску заставу... Када смо први пут пошли у Босну, застали смо у месту Старицак – то је био такорећи српски део и ту је, наравно, било барикада. Када смо кренули, нико нам није рекао да у Босни постоје барикаде, штавише: 'Ма шта, какве барикаде!' Наш командант, и он још поручник, када је угледао барикаде, сакрио се,

³⁸⁶ Pfensig, Dagmar: „Ein Körper für Serbien“, у: *Freitag 21*, Die Ost-West-Wochenzeitung, 16. 5. 2003.

³⁸⁷ Нав. место.

³⁸⁸ Gagnon, V. P.: *Myth of Ethnic War*, 109.

³⁸⁹ В. програм Шешељевог „Четничког покрета“ у *Великој Србији*, јулско издање 1990, 2. Уз то и Gagnon, V. P.: *Myth of Ethnic War*, 105.

јадник, под камион уместо да командује. Ми ту стојимо и чудимо се: мени је било мало жао да му кажем да је то српски део, због чега смо га и пустили да се подвуче под камион. Да, и после тога неко као тај нема више шта да нам говори. После тога смо радили шта смо хтели: станеш где ти се стаје, идеш куда ти се иде.“³⁹⁰

Тако или слично мора да се распад Југославије доживљавао у многим главама. Крвави сукоби у Босни и Херцеговини почели су у марту 1992. Ту су прилике биле још сложеније него у осталим републикама, пошто ниједна од три велике националне групе није располагала апсолутном већином и њихова настањена подручја, услед етничког мешања, нису могла јасно да се раздвоје („леопардова кожа“). Приликом пописа становништва 1991. године 44% од 4,4 милиона становника изјаснили су се као босански Муслимани, 31% као Срби, 17% као Хрвати, 6% као Југословени (међу њима официри, чиновници, припадници мешовитих бракова) и 2% као припадници других националности. Ко куда спада, то се није могло спознати ни по изгледу, ни по језику и у многим случајевима чак ни по имену (ни по личном ни по презимену) или по понашања у свакодневном животу. Врхунац изазова састојао се у околности да је било људи за које то очевидно уопште није било важно. Та индиферентност према нацији, која апсолутно није ишла уз „атавистичку мржњу“ између етних, била је за националисте права провокација. Због тога су предузели све да измене ту за њих неприхватљиву околност, и то с надмоћним успехом: на првим слободним изборима становништво је гласало свако за своју националну партију, тако да су муслиманска Странка демократске акције (СДА), Српска демократска странка (СДС) и босански огранак Хрватске демократске заједнице (ХДЗ) сваки добили број гласова који је одговарао националном кључу. Вођство СДА, око председника Алије Изетбеговића, најавило је да Босна и Херцеговина може да остане само у једној Југославији којој би припадале и Хрватска и Србија. Тек када је та опција постала беспредметна, СДА се заложила за независну републику, па је крајем фебруара/почетком марта 1992. спровела одговарајући референдум.³⁹¹

Рат који је захватио Босну, још пре њеног међународног признања, 6. априла 1992, убрзо је по својим размерама бацрио у засенак

³⁹⁰ Цит. по Bašić, Natalija: *Krieg als Abenteuer. Feindbilder und Gewalt aus der Perspektive ex-jugoslawischer Soldaten 1991–1995*, Gießen 2004, 32–33.

³⁹¹ В. за резултате нап. 814.

борбе у Хрватској.³⁹² Српска ратна стратегија оружаног устанка једног застрашеног, затим подстрекаваног становништва и активирање Југословенске народне армије, уз укључење паравојних јединица и „викенд-ратника“ из Србије, функционисала је у Босни још ефикасније него у Хрватској. По једном извештају независног експерта за људска права Шерифа Басунија Савету безбедности УН, у Босни су између лета 1991. и краја 1993. оперисале 83 паравојне јединице, међу њима 53 српске (са 20.000–40.000 бораца), 13 хрватских (са 12.000–20.000 чланова) и 14 бошњачких (са 4.000–6.000 ратника).³⁹³ Иако до почетка рата није било никаквих конкретних знакова за угроженост или потиснутост Срба, њихове вође су одмах прешле у офанзиву.³⁹⁴ Већ крајем марта 1992. Срби су освојили Бијељину и Зворник и са те две стратегијски важне тачке на босанско-српској граници продрли су у правцу Бањалуке и источне Херцеговине. Циљ њихове офанзиве је био да се Србија преко два копнена коридора повеже с оба подручја насељена Србима, што им је и успело. Почетком априла Срби су направили опсадни појас око Сарајева. Скупштина босанских Срба је 12. маја 1992. прокламовала Српску Републику Босну и Херцеговину / Републику Српску (РС) и изабрала Радована Караџића за првог председника са службеним седиштем на Палама (југоисточно од Сарајева, на обронку планине Романије). Караџић, рођен 1945. у једном црногорском селу, психијатар и у слободно време песник, напредовао је као председник Српске демократске странке (СДС) у политичког вођу босанских Срба. Више чланова његове шире породице прикључило се за време Другог светског рата четницима и побили су их партизани. Иако

³⁹² Добар преглед даје Calic, Marie-Janine: *Der Krieg in Bosnien-Herzegovina, Ursachen – Konfliktstrukturen – Internationale Lösungsversuche*, Frankfurt/M, 1995.

³⁹³ По Oberschall, Anthony: *The manipulation of ethnicity* (в. нап. 669), 998.

³⁹⁴ Амерички социолог и антрополог Антони Обершал објаснио је то на примеру збивања у северnobосанском дистрикту Приједору: „Пре избијања овог сукоба муслимани и Срби су живели у миру. Срби нису били ни бројно у мањини, нити је према њима вршена дискриминација. Не само да су учествовали у власти, већ су у њој били доминантни и били су добро наоружани. Зашто су се, онда, Срби плашили својих суграђана у Приједору? Једна карикатура из тог времена то добро објашњава. На њој брадати српски припадник паравојне јединице, наоружан до зуба, с пиштољима, ручним бомбама, каишем пуним муниције, ножевима, маше аутоматском пушком и забринутог израза лица виче из свег гласа: 'Ја сам угрожен!' (Mönneland 1997, р. 460). У Приједору није било хаоса и безвлашћа. Срби су користили полицију и војску актуелних власти да потчине несрпско становништво.“ Oberschall, A.: *The manipulation of ethnicity*, 986.

је Радован све до почетка босанског рата радио у једној психијатријској клиници у Сарајеву и одржавао разноврсне везе с босанским Муслиманима, имао је дубоко одбојан став према граду, чији му је мултиетнички и мултиверски састав остао стран. Психијатар је борбени занос исто тако волео као и писање песама, и певање уз гусле старих епских песама.³⁹⁵

У мају 1992. Југословенска народна армија се званично повукла из Босне у Србију и Црну Гору. При томе је велики део свог наоружања и своје опреме оставила босанским Србима. 60.000 војника и официра босанско-српског порекла променило је униформу и на даље су, заједно са 35.000 добровољаца, чинили армију босанских Срба под командом генерала Ратка Младића, Србина, рођеног 1942. у Калиновику, јужно од Сарајева, који је направио метеорску каријеру у Југословенској народној армији и већ је ратовао на хрватском ратишту. Војна надмоћ босанских Срба насупрот трупам босанске владе била је огромна. Од лета 1992. држали су у својим рукама две трећине територије Босне и Херцеговине. Територија над којом су трупе босанске владе још имале контролу распадала се тиме на више источних и западnobосанских енклава, на централnobосанско подручје и хрватску западну Херцеговину.

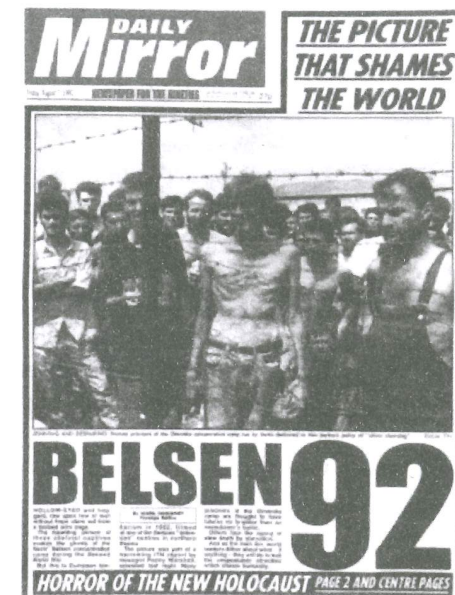
На територијама под српском контролом започело се одмах с етничким чишћењима, која сигурно нису била никакав српски изум него су имала дугу предисторију.³⁹⁶ Појам „етничко чишћење“ кружио је од почетка босанског рата светском штампом и у Немачкој је изабран за „најгору реч“ 1992. године. Све док се користи као синоним за геноцид, то је еуфемизам. Али пошто све акције подведене под ту реч не одговарају међународноправно дефинисаном геноциду, морао би се појам „етничко чишћење“ напросто измислити, када га не би било. Етничко чишћење и геноцид нису идентични појмови. Први је обухватнији него правно тачно утврђени појам геноцид. Он означава све инициране, подстакнуте или толерисане мере од стране једне државе или парадржаве, којима је циљ да се неко национално или етнички непожељно становништво уклони с одређене територије, укључујући и оно што би могло да подсећа на њихово досадашње присуство. Циљ је да

³⁹⁵ Вид. Weine, St. M.: *When History Is a Nightmare*, (в. нап. 669), 106; в. и документарни филм Павела Павликовског „Serbian Epics“ који је 1992. емитовао ББЦ.

³⁹⁶ Вид. Michaels, Patrick: „Le discours sur le 'nettoyage ethnique': Comment diaboliser une nation“, у: *Revue d'études comparatives East-Ouest* (1997) 1, 163–194.

се створи једно етнички и културно хомогено („очишћено“) подручје. Спектар мера сеже од систематског навођења на иселјавање (путем социјалне маргинализације, претњи, понижавања итд.), преко замене становништва (трансфера), све до присилног протеривања (депортације) и, у најекстремнијем случају, све до геноцида. Да нису само Хрвати него и босански Муслимани, чији су преци наводно били Срби, постали жртве етничких чишћења, биолог Биљана Плавшић, која је после Радована Карацића заузимала другу високу позицију у руководству Срба, образложила је аргументом да Бошњаци заправо потичу од Срба, али да је у питању „генетски дефектан материјал који је прешао у ислам и са сваком наредном генерацијом се на opak начин умножавао“.³⁹⁷

На који начин су се одвијала етничка чишћења у Босни и појединости у вези с њима нису предмет ове књиге.³⁹⁸ Али ваља рећи да су тамошња збивања имала мало везе са „ратом“ у уобичајеном смислу речи. „Армије су једва једна другој задавале ударце. Историја босанског рата зна само за протеривање и масакре, али ни за једну једину битку, ни за борбе кућу по кућу, ни за неку битку да би армија напредовала. Типични ратни сценарио био је размена граната између брдских положаја. Непрестано гранатирање стамбених подручја, као у Сарајеву или Мостару, није било намењено другој армији него цивилном становништву.“³⁹⁹ Опсада Сарајева, неопи-сива патња цивилног становништва и бескрајне поворке избеглица

Слика бр. 63: *Daily Mirror* од 8. 8. 1992.

³⁹⁷ Вид. Kohn, Marek: *The Race Gallery. The Return of Racial Science*, London 1995, 232; овде цит. по Promitzer, C.: *Vermessene Köpfe* (в. нап. 470), 363.

³⁹⁸ Од обимне литературе указаћемо овде само на Weine, S. M.: *When History Is a Nightmare*, (в. нап. 669).

³⁹⁹ Mappes-Niediek, Norbert: *Die Ethno-Falle, Der Balkankonflikt und was Europa daraus lernen kann*, Berlin 2005, 99.

полагано су почеле да застрашују међународну јавност. Три кључна догађаја су, пре свега, допринела да се светска јавност заинтересује: једна фотографија, један извештај и једна књига. Дана 5. августа 1992. објавила је британска телевизијска агенција ITN једну фотографију на којој се видео напола изгладнели Фикрет Алић из српског логора Трнопоље у близини северозападнoг босанског града Приједора. Фотографија се три дана касније појавила у *Daily Mirror*-у под насловом „Belzen 92“. Потом је обишла цео свет и изазвала жестоку дискусију и запрепашћење.

Сугестивна снага слике није почивала само на томе што се на њој могло видети (било је и горих слика) него је била условљена тренутком када је објављена и тиме да је фотографија на упечатљив начин потврдила обиље већ постојећих информација из других извора и објединила их у једну поруку о повреди људских права и о ратним злочинима. Сумња (никада потврђена) да је слика била фалсификат („Та слика иза бодљикаве жице била је, без сумње, најдалекосежнија и најгора медијска превара босанског рата“) ⁴⁰⁰, не мења ништа у чињеници да је у њој садржана порука била тачна. Тадеуш Мазовјецки, ранији председник пољске владе, кога су УН именовале за опуномоћеног изасланика за људска права у бившој Југославији, у свом извештају крајем 1992. изричито је указао на то да етничка чишћења у Босни нису била последица него циљ рата. Мазовјецки је повукао разлику између дискриминације и злочина, које су починиле све стране, и етничког чишћења, које су пре свега Срби спроводили, као принципа вођења рата. И приликом масовних силовања жена, пре свега муслиманских девојака и жена, по среди је усмерена и систематски спроведена акција у циљу по-

⁴⁰⁰ Тако је писао франкфуртски новинар Томас Дајхман (Thomas Deichmann): www.novo-magazin.de/itn-vs-lm/zsfg.htm. В. и интервју с Дајхманом у *Krit-Journal* 2001: www.krit.de/int_deichmann.shtml. Спор око аутентичности ITN фотографије од 5. августа 1992. има три аспекта: процесно-правни, новинарски и политичко-смиотички. У првој тачки је то правна доказна снага спорне слике у процесу против Србина Душка Тадића пред Међународним судом за ратне злочине у Хагу. Други аспект односи се на новинарску обавезу смотрености, и то не само тима британског ITN-а него и Томаса Дајхмана. Дајхман подлеже истој обавези обазривости као и његове колеге из ITN-а. Ако Дајхман говори о „скандалозној превари“, онда за то мора да поднесе несумњиве доказе. То му није успело. Трећи аспект је најважнији. Он се односи на политичко деловање фотографије и њен утицај на јавно мњење. Када Дајхман говори о „фалсификату“, онда тиме не мисли само на саму слику него и на поруку садржану у њој.

нижења и уништења противника. Путем сексуалног насиља и злостављања Муслимани (жене, као и мушкарци) је требало да буду понижени и деморалисани. Главну одговорност за ту врсту вођења рата носе српске вође у Босни (Караџић, Младић и др.), које су подржавали политичари и војска у остатку Југославије, односно у Србији. Средином децембра 1992. амерички министар спољних послова Лоренс Игелбергер поднео је у Женеви листу имена могућих ратних злочинаца у некадашњој Југославији, међу њима Слободана Милошевића, Радована Караџића, генерала Ратка Младића, вође четника Војислава Шешеља и многих других, који треба да буду изведени пред суд УН или КЕБС-а. Као „непобитне“ ратне злочине Игелбергер је, између осталог, означио непрестано гранатирање и бомбардовање Сарајева и блокаду испоруке међународне помоћи угроженом становништву. Савет безбедности УН је 8. децембра 1992. резолуцијом 798, осудио систематско силовање жена у Босни као „акт неизрециве бруталности“ и затражио је да се затворе сви логори за интернирање људи. Наредне године 22. фебруара Савет безбедности донео је резолуцију 808 којом је предвиђено оснивање Међународног суда за ратне злочине почињене у некадашњој Југославији. Али прикупљање доказног материјала слабо је напредовало. УН су, додуше, формирале једну комисију која је требало да припреми процес ратним злочинцима, али председник комисије, Холанђанин Фритс Калсховен, изјавио је да су му „меродавне личности“ у УН наложиле да не спроводи истрагу против српских политичара као што су Слободан Милошевић или Радован Караџић. Амбасадор САД у УН у Женеви, Морис Абрам, дао је следеће објашњење: „Веома је тешко одлучити да ли да се прстом покаже на људе или да се с њима преговара. Као правник бих, наравно, радо кривично гонио свакога ко је крив за такве гнусне злочине. Као дипломата или политичар бих опет радо зауставио то убијање. Овде заиста имате један стварни конфликт између две позиције... Ни ја не знам шта је право решење.“ ⁴⁰¹

Поред извештаја Кристијане Аманпур за Си-Ен-Ен, ⁴⁰² књига америчког ратног извештача, новинара Роја Гутмана, *A Witness to*

⁴⁰¹ Цит. по Gutman, Roy: *Augenzeuge des Völkermords*, Reportagen aus Bosnien, Göttingen 1994, 199 и 204.

⁴⁰² О значају медија за процес политичких одлучивања у САД в. Power, Samantha: „*A problem From Hell*“, *America and the Age of Genocide*, New York 2002, 406–473.

Genocide, која је објављена 1993. године и награђена Пулицеровом наградом, била је трећа делотворна порука светској јавности и још један покушај да се „пробуди савест“ међународне заједнице. Гутман и његови фотографи Андре Кајзер и Борис Гејлерт документовали су збивања у Босни текстом и сликом: депортације Муслимана и Хрвата у сабирне логоре, мучења затвореника, ликвидација босанско-муслиманске елите и силовање жена. Али основна дилема Уједињених нација – прогонити или преговарати? – није могла бити разрешена ни путем медијалне инсценације злочина.

Међународна политика остала је уздржана и неодлучна. (Остатак) Југославије – који се састојао само још од Србије и Црне Горе – већ је био искључен из УН и од маја 1992. је био под санкцијама. У јуну исте године Савет безбедности УН одлучио је да пошаље војнике УНПРОФОР-а у Босну и Херцеговину. Они је пре свега требало да штите цивилно становништво и да самим својим присуством (!) зарађене стране присиле да извршавају одлуке међународних организација. У мају 1993. је УНПРОФОР додатно задужен да надзире шест нових заштитних зона под окриљем УН – Сарајево, Тузла, Бихаћ, Сребреница, Жепа и Горажде. Стационирање УНПРОФОР-а и концепт заштитних зона показали су се као потпуни промашаји. Војници УН нису могли да спроведу одлуке међународне заједнице, а нису ни имали борбени задатак. Заузеће заштитне зоне Сребреница у јулу 1995, када су војници српско-босанске армије и „Шкорпиони“, специјална јединица под заповедништвом српског Министарства унутрашњих послова, систематски побили око 8.000 Муслимана, предпочило је сву немоћ УНПРОФОР-а. Масовне ликвидације у Сребреници и околини на свој начин су сведочиле за многа друга убиства у постјугословенским ратовима.⁴⁰³

И дипломатски мировни напори изиритиране међународне заједнице у разрешавању босанског чвора били су углавном безуспешни. У пролеће 1993. избио је муслиманско-хрватски рат, један рат

⁴⁰³ Посебно је велики утисак оставио, а то значи и деловао, рад америчког новинара Дејвида Рода који је награђен Пулицеровом наградом – Rohde, David: *The Betrayal and Fall of Srebrenica, Europe's Worst Massacre since World War II*, New York 1997. В. и *Srebrenica: Ein Prozeß, Dokumente aus dem Verfahren gegen General Radislav Krstić vor dem Internationalen Strafgerichtshof für das ehemalige Jugoslawien in Den Haag*, Hg. Julija Bogoeva – Caroline Fetscher, Frankfurt/M. 2002. Српска државна телевизија и Б92 1. јуна 2005. емитовали су један аматерски видео-снимак на којем се види како „Шкорпиони“ убијају своје жртве. Али тиме није могло да се стане на крај табуизацији почињених злочина у Босни у српском друштву.

у рату. Босански Хрвати, под вођством Мате Бобана, прогласили су већ 3. јула 1992. Хрватску заједницу Херцег-Босну и обзнанили своју жељу да ту парадржаву уједине са Хрватском. Од марта 1991, када су се Туђман и Милошевић сусрели у Карађорђево, кружиле су вести о плановима о подели Босне и Херцеговине између Хрватске и Србије (уз ослонац на Споразум из 1939. године). Туђман је о томе почетком 1992. водио интензивне разговоре и са саветником Радована Караџића, Николом Кољевићем.⁴⁰⁴ Рат у рату био је логична последица хрватско-српског тајног договора против Босне. Целовито решење за Босну и Херцеговину, у складу с предлозима мировних посредника Дејвида Овена и Сајруса Венса, односно Овена и Торвалда Столтенберга, нису 1993/94, како се очекивало, прихватиле зарађене стране и решење је било осуђено на неуспех, у крајњој линији зато што међународна заједница, нарочито влада САД-а, није била довољно одлучна да спроведе Венс-Овенов план с почетка 1993. године. Само је хрватско-бошњачки сукоб у марту 1994. коначно решен под снажним притиском САД-а. У Вашингтону су представници оба табора основали Бошњачко-хрватску федерацију унутар Босне. Мостар, град на Неретви, око којег су се бориле обе стране, стављен је под управу ЕЗ.⁴⁰⁵

Али тек у рано лето 1995. ситуација је почела у основи да се мења. Већ у мају је хрватска војска оружјем преузела западну Славоњу, која је до тада била у рукама Срба, и почетком августа је започела велику офанзиву на подручја око Книна и Глине, која су такође била под српском контролом. У току неколико дана су Хрвати, не наилазећи на неки знатнији отпор, заузели Републику Српску Крајину и потписали примирје којим је српским ратницима и члановима њихових ужих и ширих породица загарантовано слободно повлачење. Преко 150.000 Срба је на то избегло из Крајине у правцу Босне и Србије. Немоћни, стари људи који нису имали снаге да пођу у бежанију по кратком поступку су заклани. Да ли је и у којој мери хрватски заповедник, генерал Анте Готовина, одговоран за та клања, то ће морати да разјасни Међународни суд за ратне злочине у Хагу. Средином августа готово сви Срби били су избегли или

⁴⁰⁴ Вид. Stenogrami o podjeli Bosne, Sarajevo, Split 2005.

⁴⁰⁵ О мировним плановима за Босну и Херцеговину в., између осталог, Calic, Marie-Janine: *Der Krieg in Bosnien-Herzegovina, Ursachen, Konfliktstrukturen, internationale Lösungsversuche*, Frankfurt/M, 1995, 181 и даље; Gow, James: *Triumph of the Lack of Will*, London 1997, 223 и даље.

су протерани из, три и по године раније прокламоване, Републике Српске Крајине.⁴⁰⁶ Егзодус Срба из Крајине призвао је „сећање“ на раније таласе бежаније и протеривања. Слика српског уметника Небојше Ђурановића „Quo vadis domine?“⁴⁰⁷ настала 1998. године, приказује бежанију Срба из Крајине на исти начин као што је сликар Паја Јовановић пре равно сто година својом „Великом сеобом“ приказао сеобу Срба 1690. године. „Средством аналогног повезивања сугерише се један историјски континуитет у којем се остварује 'судбина народа'. Простор слике је на неки начин простор народа и одликује се истом ауром која територију представља за националну историографију...“⁴⁰⁸

И у Босни и Херцеговини је средином 1995. дошло до војног преокрета. Српска војска је освајањем источnobосанске заштитне зоне Сребреница и Жепа у јулу још успела да оствари свој последњи успех, али војна кооперација између трупа босанске владе и хрватске армије на северозападу Босне је за неколико недеља из темеља изменила војну ситуацију. Заједничким офанзивама хрватске трупе и трупе босанске владе успеле су да освоје замашна подручја, док је НАТО изводио ваздушне ударе на српске положаје на подручју Сарајева, Тузле и Пала.

У тој ситуацији су САД, преко свог преговарача Ричарда Холбрука, покренуле нову мировну иницијативу. Пошто је у октобру 1995. закључено примирје, одржана је у Дејтону (Охајо) мировна конференција, на којој су сукобљене стране парафирале један споразум, који је 14. децембра потписан у Паризу. Српску страну није заступао Радован Караџић него Слободан Милошевић, као политички представник свих Срба. Према Дејтонском споразуму, Босна и Херцеговина је опстала као целовита држава с неподељеним главним градом Сарајевом, једним парламентом и неограниченим кретањем људи и робним прометом. Међутим, јединствена држава је морала знатан део својих компетенција да уступи у корист два ентитета: Босњачко-хрватској федерацији и Републици Српској. Федерацији је

⁴⁰⁶ Вид. Mappes-Niedick, Norbert: „'Ethnische Selbstsäuberung'? Der Exodus der Serben aus Kroatien vom 4. bis 8. August 1995“, у: *Südosteuropa* 9 (1995) 585–592.

⁴⁰⁷ www.nebojsadjuranovic.co.yu/srpski/ciklusi/svetlostivatre/html/quovadisdomine.html.

⁴⁰⁸ Terzić, Zoran: „Von Phantomkulturen und nationalen Logiken, Vier Thesen zur postjugoslawischen Befindlichkeit“, у: *Bilanz Balkan*, Hg. Michael Daxner, Wien, München 2005, 201. Терзић датира Ђурановићеву слику погрешно са 1996. годином.

припало 51% целокупне територије, Републици Српској преосталих 49% територије. Уговор – први пут од грчко-турске „замене становништва“ 1923. године – не признаје етничка чишћења и гарантује свим бегунцима и протеранима право на повратак у свој завичај. У Босни и Херцеговини су стациониране међународне мировне трупе (Implementation Force, IFOR) од 60.000 војника под вођством НАТО-а и уз учешће руских јединица, који треба да надзиру спровођење Споразума и, у случају потребе, да примене силу. Тиме је био окончан рат у Босни. Из перспективе националиста Милошевић је својим потписом на Споразум по други пут издао српски народ.

Вратимо се још једном нашем „сасвим нормалном“ ратнику, Стевану Ковачевићу. Како је он доживео рат? Док су беснеле борбе у Хрватској, служио је у једној јединици ЈНА и рат је доживео као нешто нестварно. „Разумеш, нико није био у стању да тако нешто схвати, да је тако нешто могло да се догоди, да људи одједном почињу да кољу, убијају једни друге. При томе је све то било тако близу, бициклом само два-три сата удаљено од нас. Али то је за мене био Бангладеш, све док није прешло овамо преко код нас. Људи нису уопште били свесни тога шта се ту дешава. Неки то још и данас не схватају, као један мој комшија. Он је био партизански комесар у рату 1941–1945. Он још мисли да Немци воде рат, да партизани ратују. По томе се види какав су однос људи имали према стварности. Ни мој отац није имао појма о томе шта се дешава. После 11 месеци он долази код мене на фронт, јер се 11 месеци нисмо видели. Дакле, дошли су да ме обиђу. (...) Управо са тим комшијом. Комшија је био активни официр, али Муслиман. И мој отац је почео да виче из свег гласа: 'Мухамеде, идемо ми' – и ја сам морао да му кажем: 'Човече, не дери се тако, јер ће нас овде још неко убити!' Њима уопште није било јасно шта се ту дешава!“⁴⁰⁹ После стационирања УНПРОФОР-а у Хрватској, Стеван је са својом јединицом био пребачен у Крајину. „Ту су били Канађани и наша [југословенска] савезна полиција... И то је овако било: Ми, дакле мој командант и ја и један Унпрофорац, а с друге стране долази хрватски командант ... који је опет случајно био Србин, који је заједно са мојим командантом био на Академији, у једној класи, једна генерација – и њихов преводилац и још један унпрофорац. Седимо заједно, пијемо, једемо,

⁴⁰⁹ Bašić, Natalija: *Krieg als Abenteuer, Feindbilder und Gewalt aus der Perspektive der ex-jugoslawischen Soldaten 1991–1995*, Gießen 2004, 32.

грлимо се, запевамо песму – па ти знаш ту генерацију!? И говори се о томе да нећемо да пуцамо. (...) А онда, само што смо се вратили, мој ти каже: 'Дедер, ожежи мало!' и тако исто и са друге стране. Зззззззм! И онда се после неколико дана поново састајемо и поново говоримо 'нећемо'... поново пијемо, поново запевамо песму као да ништа није било, и чим се растанемо, поново одмах почиње пуцњава. И тако увек наново!⁴¹⁰ Ситуација је постала још непрегледнија када се становништво Босне с почетком рата разбило на више табора: Србе, Бошњаке, Хрвате и присталице муслиманског бунтовника Фикрета Абдића у севернобосанској енклави Бихаћ: „То је било доста компликовано, да се све то сагледа“, прича Стеван. „Сасвим је нешто друго када Си-Ен-Ен извештава и објашњава ситуацију као, на пример, у Кладуши.“⁴¹¹ Срби се боре против Муслимана, али у Кладуши помажу Муслиманима Фикрета Абдића, а на истом ратном попришту сарађују Хрвати и Муслимани у борби против Срба и фикретоваца, а на другим местима се опет боре једни против других – мислим да то ниједан нормалан човек није могао да капира.“⁴¹² „То је управо оно што је тако страшно у свему томе“, додаје Стеван, „води се борба и ја сам тек касније схватио да се борба води само због рата и да тиме неко профитира. Мислим да не постоји неки други разлог за то.“⁴¹³

На овом месту ћемо да сведемо међубиланс с погледом на Србију и Србе. Република Српска Крајина више није постојала. Велики део Срба одомаћених у Хрватској био је побегао или натеран да бежи. У Босни се конституисала Република Српска на територији од око 25.000 км². Фактички се она распала, и то на два дела, на северо-западу и на истоку Босне и Херцеговине. Уски, само 5 км широки коридор код Брчког на северу Босне, који повезује оба дела, стављен је под међународну управу. У Републици Српској, с новим главним градом Бањалуком, живело је по завршетку рата 1,4 милиона људи, од тога 90% Срба. Насупрот томе, број Муслимана са некада 356.000 спао је на 37.000 и Хрвата са 180.000 на 30.000 људи.

⁴¹⁰ Нав. дело, 37 и даље.

⁴¹¹ Велика Кладуша лежи у севернобосанској енклави Бихаћ, где је Абдић, некадашњи руководилац Пољопривредног комбината „Агрокомерц“, око којег је избио велики скандал, политичар и господар рата, одвојио „своју“ област од остале територије централне босанске владе.

⁴¹² Bašić, N.: *Krieg als Abenteuer*, 47 и даље.

⁴¹³ Нав. дело, 48.

Сама Србија се после Дејтонског споразума налазила у веома тешком привредном стању. У време рата у Хрватској и Босни биле су застале све привредне реформе и била се формирала једна (полу) криминална паралелна привреда. Санкције УН, које су укинуте 21. новембра 1995, оставиле су за собом катастрофалне последице. Индустијска производња је у великој мери доживела слом; фактички је квота незапослених 1996. износила око 50%, а стопа инфлације 100%. Социјална ситуација се са пријемом више од пола милиона избеглица из ратом захваћених подручја драматично заоштрила. И све док је регулисање иностраних дугова некадашње Југославије остајало неразјашњено, није се могло рачунати са финансијском помоћи из иностранства или од Међународног монетарног фонда. Милошевић је отуда био животно заинтересован да пробије међународну изолацију своје земље. Због тога је дигао руке од Срба из Крајине. И због тога је и босанске Србе поново – и у први мах узалуд – гонио на компромисе. Почетком 1996, под снажним међународним притиском, развластио је Радована Караџића и генерала Ратка Младића. Али, у самој Србији је Милошевић поново доспео у деликатну ситуацију, јер својим кривудавим курсом политике никога није могао да задовољи. Само је околност да је почетком 1996. било око 200 регистрованих странака и мноштво синдиката допринела једној политичкој и друштвеној распарчаности, што је, у крајњој линији, ишло наруку режиму. На једним демонстрацијама опозиционих партија (Српског покрета обнове Вука Драшковића, Грађанског савеза Весне Пешић и Демократске партије Зорана Ђинђића), 9. марта 1996, учесници су Милошевићев режим подвргли оштрој критици и скренули су пажњу на опасност од „једне постмодерне диктатуре“. На изборима за Савезну скупштину 3. новембра 1996, победио је са 52% блок левице предвођен Милошевићевом СПС. На истовремено одржаним локалним изборима, међутим, победила је демократска опозиција „Заједно“ у 15 (од укупно 18) већих градова, али је Милошевић наложио да се ти избори пониште. Та мера изазвала је највећи талас протеста против њега у последњих пет година, тако да је армија била стављена у стање приправности. На православно Бадње вече 1997, као и на православну Нову годину, седам дана касније, протестовало је на улицама Београда око пола милиона људи, захтевајући да Милошевић поднесе оставку на функцију председника државе. На крају је Скупштина Србије 11. фебруара усвојила ванредни закон којим су признати изборни резултати уједињене опозиције „Заједно“ у Београду и у још 13 других градова.

Кратко време затим Ђинђић је изабран за првог некомунистичког градоначелника Београда после 1945. године. Али већ неколико недеља после тог успеха распао се изборни савез „Заједно“ услед отворених разлика у мишљењу између Драшковића и Ђинђића. Док се први залагао за обнову монархије и великосрпски пројекат, Ђинђић се залагао за републикански облик државе и за изградњу цивилног друштва. Почетком октобра је Ђинђић, залагањем Драшковића и уз подршку СПС-а, смењен с места градоначелника. Распад опозиционог савеза поново је ојачао Милошевићеву позицију. А будући да се после истека свог другог мандата крајем 1997. по Уставу више није могао кандидовати за српског председника, то је сада настојао да се домогне положаја шефа југословенске државе. Оба дома Савезне скупштине изабрала су га 15. јула 1997. за новог председника савезне државе, састављене од Србије и Црне Горе. Милошевић је тиме постао трећи шеф (остатка) Југославије, после књижевника Добрице Ђосића (јун 1992 – јун 1993) и политичара Зорана Лилића (јун 1993 – јун 1997). На српским парламентарним изборима 21. септембра савез састављен од СПС-а и Југословенске уједињене леве (ЈУЛ), под вођством Милошевићеве супруге Мире Марковић, изашао је, упркос губицима гласова у поређењу са 1993. годином, са 110 од 250 мандата, као најјача политичка снага. Екстремно националистичка Српска радикална странка Војислава Шешеља освојила је 82 мандата и тиме је удвостручила свој значај. Наследник Милошевића на месту председника Србије постао је, после два изборна круга, кандидат СПС-а Милан Милутиновић, док је Шешељ освојио 38% гласова.

После губитка Крајине и Дејтонским споразумом осигураном Републиком Српском, Косово се поново нашло у средишту српске политике. Тамо се после драстичног смањења аутономије у пролеће 1989. даље заоштрио албанско-српски сукоб. На једном референдуму, који је Србија прогласила нелегалним, косовски Албанци су у септембру 1991. гласали за независну републику. Пошто је Демократска лига за Косово (ЛДК) на изборима крајем маја 1992. изашла као победник, њен председник, књижевник Ибрахим Ругова, изабран је за председника „Републике“, коју је признала само Албанија. Ругова се залагао за ненасиљан отпор против српских власти и с великим успехом је изградио паралелне државне и друштвене институције. Он је међу главним актерима пропале Југославије утолико представљао изузетак што је покушавао да прекине ђавољи круг насиља – један колико поштовања достојан толико и узалудан

подухват. У средишту захтева косовских Албанаца тих година није било прикључење Албанији или реализација „великоалбанског пројекта“,⁴¹⁴ што су противници исмејавали као лакрдију, него стварање државе Косово (у склопу једне југословенске федерације или изван ње). Пошто је међународна заједница из Дејтонског споразума искључила питање Косова, то је у деловима косовског албанског друштва опала Руговина популарност. Његово истрајно позивање на стрпљење у борби за међународно признање „Републике Косово“, која није доносила неке опипљиве резултате, слабили су моћ и популарност „балканског Гандија“ и довели су до расцепа косовско-албанског друштва. Док су се умерени залагали за дијалог с опозицијом Србије и наговештавали да би се задовољили и с „Републиком Косово“, у склопу југословенске конфедерације састављене од три републике, радикално настројени су све више заговарали насилне акције. Многи млади Албанци сматрали су да је Руговин ненасилни курс пропао и покушавали су да терористичким акцијама скрену пажњу светске јавности на Косово. Као и многи други национални „ослободилачки покрети“ у 19. и 20. веку и косовски „ослободилачки покрет“ (УЧК), који је у другој половини деведесетих година попримио јасније обресе, био је једно терористичко удружење које је настојало да укине границе између ратника и цивилног становништва и да државну власт провоцира на претеране акције. За то је била спремна и на жртве у редовима сопственог цивилног становништва, пошто су жртве представљале њен најважнији „капитал“ у медијском рату. Њихове јединице, међу њима „Црни орлови“, терорисале су Србе, Роме и Египћане,⁴¹⁵ и тиме су изазвале очекиване акције одмазде. После једног српског масакра над Албанцима у региону Дренице (крајем фебруара/почетком марта 1998)⁴¹⁶ у Покрајини је завладало право ратно стање, па је у том склопу, по једној процени, 450.000 Албанаца побегло, односно протерано или убијено. Тек је сада – и опет прекасно – међународ-

⁴¹⁴ Историјски се не може доказати постојање једног дугорочног кохерентног великоалбанског концепта. В. о томе исцрпно Kola, Paulin: *The Search for Greater Albania*, London 2003.

⁴¹⁵ Косовски Египћани, који су дуго убрајани у Роме, формирали су се током деведесетих година у посебну националну мањину, чији преци наводно потичу из Египта.

⁴¹⁶ Вид. Human Rights Watch-Report, 1999: *A week of terror in Drenica*: www.hrw.org/reports/1999/kosovo/index.htm.

на заједница схватила да је ситуација у том региону крајње експлозивна.⁴¹⁷ За дуготрајно слепило Уједињених нација и Европљана не постоји, осим незнања, неодлучности и неслоге, никакво убедљиво објашњење. Годинама је већ било познато да ситуација на Косову нема више никакве везе с правном државом. При томе није било у питању да ли једна држава има право да се супротстави терористичким активностима на својој територији. То право је неспорно. У питању је једино било која ће средства држава применити, да ли испуњава обавезе записане у Међународном пакту о грађанским и политичким правима из децембра 1966. и шта су узроци насиљу. Чињеница је да је деценијама упражњавана стратегија у циљу „србизације“ Косова доживела неуспех и да тај неуспех није могао бити коригован ни југословенским Уставом из 1974, нити преокренут српским уставним променама крајем осамдесетих /почетком деведесетих година. За међународну заједницу се све неумитније постављало питање – да ли забрани мешања у унутрашње ствари једне суверене државе (овде: Савезне Републике Југославије састављене од Србије и Црне Горе) треба придати већу тежину него обавези чланова УН да се супротставе масовним повредама људских права. Да ли је суверенитет држава веће добро од „суверенитета“ људи? И шта се дешава када једна држава стално крши људска права, а Уједињене нације, услед структуралних дефицита, не могу да делују? У конкретном случају играла је улогу и околност да су ескалацији на Косову претходили кршење људских права и ратни злочини у другим деловима некадашње Југославије. Употреба специјалних јединица српске тајне службе и злочини паравојних банди из Србије на ратним поприштима у Хрватској и Босни били су довољно познати. Пропагатор етничких чишћења, Војислав Шешељ, био је извесно време тесно повезан с Милошевићем и обављао је функцију потпредседника српске владе. Од својих планова за стварање једне етнички чисте „велике Србије“ није никада правио тајну. Једна анкета која је 1998. године спроведена у Србији показала је да се трећина испитаника изјаснила за насилно решење „проблема Албанаца“. Шеснаест посто било је за то да се Албанци „очисте“, да се „изолију“

⁴¹⁷ В., између осталог, Troebst, Stefan: *Conflict in Kosovo: Failure of Prevention? An Analytical Documentation*, 1992–1998, Flensburg 1998; Biermanw, R.: *Lehrjahre in Kosovo*, 228 и даље. О развоју ситуације на Косову в. и Wodarz, Katharina: *Gewaltverbot, Menschenrechtsschutz und Selbstbestimmungsrecht im Kosovo-Konflikt*, Frankfurt/M. 2002. и прилоге у зборнику: *Kosovo-Konflikt*.

у један велики логор или да се „униште атомском бомбом“. Осталих 17% предлагало је насилно исељење.⁴¹⁸ Како је, дакле, у тој ситуацији требало да се понаша међународна заједница?

Током деведесетих година је у расправама о међународном праву постепено дошло до померања тежишта са става о немешању у прилог једне „хуманитарне интервенције“. Међународна заједница је сада активирала своју политику о Косову. Али, иако је у октобру 1998. амерички специјални изасланик Ричард Холбрук у преговорима с Милошевићем издејствовао примирје, и поред претње НАТО да ће бомбардовати Србију, и иако су били стационарани посматрачи на Косову, ситуација је ескалирала као последица провокација од стране УЧК и извештаја о наводно новом српском масакру над албанским цивилним становништвом у селу Рачак 15. јануара 1999. Преговори који су потом, на притисак међународне заједнице, одржани у дворцу Рамбује код Париза од 6. фебруара до 19. марта пропали су због непремостивих супротних позиција између српске и албанске стране, па је НАТО 24. марта реализовао своју ранију претњу ваздушним нападима на војне и привредне циљеве у Србији и Црној Гори, да „спречи хуманитарну катастрофу“. Тиме је почело оно што неки српски аутори називају „другом Косовском битком“.⁴¹⁹ Војна акција НАТО-а у којој су први пут активно суделовали војници Бундесвера, изведена је без одобрења УН, пошто се Русија и Кина, с обзиром на сопствена жаришта немира, никада не би сагласиле с мандатом УН. Ваздушни напади НАТО-а, током којег су убијани и српски цивили („коллатералне штете“), изазвали су жестоке међународноправне контроверзе, које су непрецизним или погрешним тврдњама западних политичара додатно подгрејане.⁴²⁰ Прокламовани циљ акције је поврх тога био промашен, јер

⁴¹⁸ „SCAN agency survey“, објављено у: *Minority Rights Group: Draft Report on Minority Rights in Yugoslavia*, London 1999.

⁴¹⁹ На пример Дрецун, Милован: *Други Косовски бој*, Београд 2002.

⁴²⁰ У средишту тих контроверзи били су догађаји код Рачка и такозвани „План потковица“. Да ли су оних 44 мртвих код Рачка (једног упоришта УЧК) били жртве српског масакра или једне албанске провокације? „Докази“ који су поднесени јавности били су, у најмању руку, мањкави и противречни. А „План потковица“, који је немачки министар одбране Рудолф Шарпинг изложио на конференцији за штампу 8. априла 1999, а по којем је београдско руководство већ поодавно планирало систематско етничко „чишћење“ Косова и протеривање Албанаца, почивао је на крајње сумњивим обавештајним изворима. Од обиља литературе в., између осталог, Loquai, Heinz: *Der Kosovo-Konflikt – Wege in einen vermeidbaren Krieg*, Die

после почетка ваздушних напада протерано је више од милион Албанаца, или су се у страху од српске освете дали у бекство. На хиљада Албанаца је убијено и закопано у масовним гробницама. Милошевићева очекивања да ће међународна јавност присилити НАТО да престане са својим нападима и да ће Русија отворено стати на страну Србије нису се испунила. Сагласио се 3. јуна с једним међународним мировним планом, тако да је НАТО 10. јуна, после 35.000 ваздушних напада, обуставио своје војне акције. Резолуцијом УН 1244, донесеном истог дана, предвиђено је и стационарање међународних мировних трупа на Косову (КФОР) и привремена управа УН (УНМИК) за Покрајину. Будући статус Косова том резолуцијом није био регулисан, али је то подручје и надаље сматрано делом Југославије, односно Србије. С окончањем рата уследили су бежанија и протеривање косовских Срба и Рома. Као и у Крајини, тако се и на Косову клатно етничког чишћења заклатило у супротном правцу. Око 150.000 косовских Срба избегло је или је протерано, док се већина косовских Албанаца избеглих у другој половини 1999. вратила у своје завичајно подручје. Тиме се затворио круг наизменичних узајамних разарања. Започет је с Косовом и завршен је с Косовом. За љубитеље митова време од тријумфалистичке прославе 600-годишњице Косовске битке 1989. до краја ваздушних напада НАТО-снага, десет година касније, личило је на узлет и пад Икара.

Готово ниједан распад неке државе није медијски био тако интензивно пропраћен као нестанак Југославије и постјугословенски ратови. Више од 200 филмова, документарних прилога било је посвећено тој теми до 2000. године.⁴²¹ У најпознатије спадају *Welcome to Sarajevo* Михаела Винтерботема (САД, Велика Британија, 1997), *Подземље* Емира Кустурице (Француска, Немачка, Мађарска, 1995), *Лепи села, лепи горе* Срђана Драгојевића (Југославија, 1996), *Пре кише* Милча Манчевског (Македонија, Француска, Велика Британија, 1994), *Bure baruta* Горана Паскаљевића (Југославија, Француска, 1998) и *Вуковар – једна прича* Боре Драшковића (САД, Кипар, Ита-

Zeit von Ende November 1997. bis Marz 1999, Baden-Baden 2000; Winning Ugly: NATO's War to Save Kosovo, ed. Ivo Daalder – Michael O'Hanlon, Washington 2000; Joeze, Günter: *Der letzte Krieg in Europa? Das Kosovo und die deutsche Politik*, München 2001; *Understanding the War in Kosovo*, ed. Florian Bieber, London 2003; Friedrich, Roland: *Die deutsche Außenpolitik im Kosovo-Konflikt*, Wiesbaden 2005.

⁴²¹ О томе опширно Iordanova, Dina: *Cinema of Flames*, Balkan Film, Culture and the Media, London 2001.

лија, Југославија, 1994). И настаће још и многи други: „С временом ће бити прављено више филмова о сукобу на Балкану. Они на чије су животе догађаји у бившој Југославији у деведесетим годинама 20. века јако утицали стално ће изнова проживљавати своје трауме.“⁴²² Поменућемо још награђене филмове „No Man's Land“ Дениса Тановића (Француска, Белгија, Велика Британија и Словенија, 2001) и „Грбавица, Есмина тајна“ Јасмиле Жбанић (Босна, Аустрија, Немачка и Хрватска, 2005). И књижевници (нарочито из Босне) су у различитим формама (роману, приповеци, дневнику) обрадили те догађаје. Листа аутора обухвата писце као Џевад Карахасан и Злата Филиповић преко Видосава Стевановића до Еде Поповића, Миљенка Јерговића и Саше Станишића.⁴²³

Размере насиља за време постјугословенских ратова поставиле су многа питања која су у другим приликама постављана на сличан начин (и на која је, на различите начине, одговорено). Како се могло догодити да се „нормални“ људи који су деловали тако мирољубиво понашају тако „нељудски“? Како је било могуће да људи који су, без обзира на своју припадност различитим нацијама и религијама, годинама не само мирољубиво живели једни поред других него су често склапали пријатељства и бракове и живели као добри суседи једни поред других, за кратко време постали смртни непријатељи и непојмљивом бруталношћу кренули једни на друге? Да ли је мирољубиви суживот једних с другима био само условљен репресијом комунистичког система? Је ли се то односило само на градски миље или је то у целини била варка? У случају Косова чинило се да је лако било дати одговор. Иако српско-албански сукоб није био један прастари феномен, ипак је од стварања нације и државе увек био непријатељски – без фаза успона вредних помена и, у сваком случају, темпиран политичком и социјалном сегрегацијом. Али чак је и на Косову, осим интернетних сукоба, било и интернетичке ко-

⁴²² Исто, 280.

⁴²³ Овде дајемо један избор (по годинама у којима су се појавили у немачким преводима): Karahasan, Dževad: *Tagebuch einer Aussiedlung*, Klagenfurt 1993; Filipović, Zlata: *Ich bin ein Mädchen aus Sarajevo*, Bergisch Gladbach 1994; Jergović, Miljenko: *Sarajewo Marlboro*, Wien 1996; Исти: *Karivani. Ein Familien-Mosaik*, Wien, Bozen 1997; Vuksanović, Mladen: *Pale – in Herzen der Finsternis*, Wien, Bozen 1997; Stevanović, Vidosav: *Mit offenen Augen*, Salzburg, Wien 2000; Karahasan, Dževad: *Sara und Serafina*, Berlin 2000; Popović, Edo: *Ausfahrt Zagreb Süd*, Leipzig 2006; Jergović, Miljenko: *Bu- ick Rivera*, Frankfurt/M. 2006; Stanišić, Saša: *Wie der Soldat das Grammofon repariert*, München 2006.

егзистенције.⁴²⁴ Далеко компликованије су биле прилике у Босни и Хрватској. И чак и на Косову су многа питања остала отворена. Дали је, дакле, то ипак била једна за Балкан специфична пракса насиља која је, после једне фазе у којој је била обуздана социјалистичким режимом, поново силовито избила на површину током деведесетих година?

Покушај да се размера спремности на насиље и насилништво објасни менталитетом и указивањем на „илирску социјалну парадигму“, односно на патрилинеарни „балкански патријархат“, на култ мушкости, традицију херојских идеала, борбу против Турака, партизански рат итд.⁴²⁵ и да се ти чиниоци превасходно лоцирају у привредно слабо развијене, за традицију везане сеоске регионе, остаје непотпуно и недовољно. Ратови из деведесетих година били су само условно ратови села против градова. Додуше, мултиетнички и мултикултурални градови (као Сарајево, Мостар, Вуковар и др.) били су омиљени циљеви напада актера насилништва, који су већ одавно у себи носили загрижено непријатељство према градовима, али многи од тих актера били су и само део градског друштва.⁴²⁶ И тек је тај унутрашњи раскол у градовима, опречности град–село дао ону агресивну ударну снагу. Столећима неговани „култ насиља“ у песмама и причама допринео је његовој пријемчивости у садашњости и могуће је да је утицао на квазиритуалне форме вршења насиља.⁴²⁷ Али, остају сумње да ли се тиме на задовољавајући начин може објаснити понашање просечног актера. И психоисторијски

⁴²⁴ „У пограничној области као што је Косово обележје друштва није сукоб или коегзистенција; оба та елемента су се у прошлости на мноштво начина спајала. Ако прихватимо да у периодима релативног мира етнички односи могу да буду разлог неслоге (макар само да би се указало на разлике), требало би да и у време сукоба тражимо знаке сарадње и међусобне оданости.“ (Duijzings, G.: *Religion and Politics of Identity in Kosovo*, 11).

⁴²⁵ Вид. Kaser, Karl: „Patriarchalismus und Gewalt am Balkan“, у: *Kuckuck. Notizen zu Alltagskultur und Volkskunde* 7 (1992) 2, 19–23; Исти: „Hirtenm Helden und Hajduken. Zum Männlichkeitskult im jugoslawischen Krieg“, у: *L'Homme* 3 (1992) 155–162; Исти: *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Geschichte und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*, Wien 1992; Miedling, H.-M.: „Hintergründe der aktuellen Nationalitätenkonflikte in den jugoslawischen Ländern“, у: *Südosteuropa* 41 (1992) 116–130.

⁴²⁶ О томе Bourgairel, Xavier: „Yugoslav Wars: The 'Revenge of the Countryside': Between Sociological Reality and Nationalist Myth“, у: *East European Quarterly* 33 (1999) 2, 157–175.

⁴²⁷ За дискусију о томе вид. Höpken, Wolfgang: „Gewalt auf dem Balkan – Erklärungsversuche zwischen 'Struktur' und 'Kultur'“, у: *Politische und ethnische Gewalt*

приступ, који насиље изводи из породичних и друштвених траума (на пример, из доживљаја у детињству у задрузи, односно из патњи током Другог светског рата и других ратова – све до Косовске битке!), поставља више питања него што даје одговора.

Насиље не избија једноставно само од себе; оно се „не догађа“ (као што се ни „народ не догађа“). Насиље се генерише. Не играју тек тако истакнуту улогу у свим приказима ратова деведесетих година паравојне јединице и банде господара рата (Ражнатовић Аркан, Шешељ и др.), као и специјалне јединице (тајне полиције. Нису то били затучани, заостали сељаци који су кренули да нападају житеље градова него у почетку мале групе које су долазиле из градова и инсценирале неко насиље, које је онда – једном покренуто – развило сопствену динамику. Нису у питању спонтане реакције маргинализованих рубних група него организовано – од вођа организовано – и срачунато насиље слично тероризму. „Тероризам је онај вид насиља чији су физички циљеви подређени својим симболичким комуникационим ефектима.“⁴²⁸ Националистички артикулисано насиље испуњава „многобројне функције у остваривању јединства и идентитета“ и оно се сасвим промишљено активира да би се у мултикултурној средини путем националне солидаризације и/или издвајања страног људи у одређеној средини међусобно раздвајали. Начин на који се то одвија сразмерно је једноставан. После првих чинова насиља „нормални“ грађани су шокирани и очекују да им се дају нека објашњења. „Објашњења“ која дају националисти врше притисак на грађане, јер су тако формулисана и подешена да воде до поларизације. Чак и они који не верују у „објашњења“ сопствених националиста биће одбачени од националиста супротне стране. Ко је Србин, тај је по себи четник, сваки Хрват је усташа, сваки Муслиман је исламиста. Онај ко би се супротставио таквом изједначавању трпи притисак обеју страна. У сопственим редовима је (потенцијални) издајник, за оне друге је неуверљив. И, на крају, мора да се одлучи за једну или другу страну. *Tertium non datur*. На крају стоји она етнонационална „солидаризација“ (често против воље) или оно разграничење у смислу приписивања оном страноме, што је од првог часа и био циљ актера. Онај ко из тог резултата

in *Südosteuropa und Lateinamerika*, Hg. Wolfgang Höpken – Michael Rieckenberg, Köln, Weimar, Wien 2001, 53–95.

⁴²⁸ Scheffler, Thomas: „Ethnizität, symbolische Gewalt und internationaler Terrorismus im Vorderen Orient“, у: Исти: *Ethnizität und Gewalt*, Hamburg 1991, 224, 230.

извлачи закључак да је у питању ерупција прадревне етничке мржње, упада у клопку националиста.

У судском процесу мораће се правити разлика између преступника за писањем столом, актера од самог почетка, саучесника и посматрача. *Преступници за писањем столом* (из уверења или опортунизма) створили су у борби за моћ у сфери тумачења и ресурсима онај духовни контекст који је примени насиља прибавио друштвену спремност на прихватање. Били су то она духовна лица, књижевници и научници, који су из уверења, потребе за потврђивањем, надмености или слепила, велике делове друштва застрашивали геноцидним топосима, сценаријима угрожености, теоријама завере и терали у хистерију (или, како се у међувремену каже, у колективну хистрионичку поремећеност личности). Међу њих је спадао и књижевник Милорад Павић, аутор много хваљеног и омиљеног романа *Хазарски речник*, кога Петер Хандке у свом чудном *Зимском путовању до Дунава, Саве, Мораве и Дрине, или Правда за Србију* (написано на крају рата у Босни и пре ескалације насиља на Косову) представља као „фино достојанственог старијег господина“.⁴²⁹ Али та „фино достојанствена господа“ створила су духовну климу којом је „легитимисана“ примена насиља политичара, генерала и господара рата. Певање епских песама, свирање у гусле, поетски изливи и проповеди мржње ишли су при томе руку подрuku.⁴³⁰ По-

⁴²⁹ Handke, Peter: *Eine winterliche Reise zu den Flüssen Donau, Save, Morava und Drina oder Gerechtigkeit für Serbien*, Frankfurt/M. 1996, 76. Српска антрополошкиња и феминисткиња Светлана Слапшак наводи Павића (после Матије Бећковића и Добрице Ђосића) 1992. као трећи пример за националистичку хајку у Србији. Павић је „компликовану конструкцију свог романа *Хазарски речник* искористио ... да у високостилизованој форми прикаже и докаже српске патње. Аутор, који се пре десет година хвалио својим хрватским пореклом, који је 1968. и дисидентне назвао вулгарним, користи свој углед као писаца иреалне прозе и доноси у својим новим романима најодвратније стереотипе као: 'Срби опраштају, али не заборављају' и слично. Прошлог марта је у једном интервјуу за *Village Voice* изјавио, цитирајући свој роман, да је демократија 'за дупе'. Недавно је предложио да би Вуковар, лепи барокни град који више не постоји, требало поново изградити у 'српско-византијском' стилу" (Slapšak, Svetlana: „Gibt es überhaupt serbische Alternativen?“ у: *Europa im Krieg, Die Debatte über den Krieg im ehemaligen Jugoslawien*, Frankfurt/M. 1992, 77 и даље).

⁴³⁰ У процесу против Милошевића пред Међународним судом за ратне злочине у Хагу дошло је 10. октобра 2002. до једног дијалога између оптуженог и сведока Николе Самарџића, министра иностраних послова Црне Горе. Реч је била о Самарџићевој тврдњи да је митрополит Српске православне цркве у Црној Гори, Амфилохије Радовић (следбеник владике Николаја Велимировића), српске војнике позивао на убијање Хрвата и Муслимана: (Милошевић) А онда, на страни 22, ви

литичка „невиност“ уметности се још једном предочава као химера.⁴³¹ Уметници не могу да буду само „злоупотребљени“ него они могу да агирају и као дошаптачи политици. Није било другачије ни у Немачкој пред Први светски рат него у Србији током осамдесетих година. „Владање у Србији је без лирике незамисливо“, пише Иван Чоловић. „Политичко руководство, да би оно што га покреће и што спроводи у дело приказало не само као прихватљиво него и као једину могућност, позива се више на поезију и књижевнике него на државне, економске, друштвене и друге националне интересе. (...) Оно поетизује свој језик и ствара тиме оно што Адорно назива 'жаргон аутентичности'. На тај начин политички говор постаје поетски говор. (...) Бити са поезијом, имати око себе мртве и живе величине песништва, значи бити нераздвојиво повезан са народом.“⁴³²

У таквим околностима компромиси нису могући. Вође Срба су се почетком деведесетих година налазиле у релативно повољној ситуацији. Располагали су са далеко више војних ресурса него њихови противници, који су због тога били упућени на међународну подршку. Да би је добили, морали су да праве уступке српским мањинама. У „нормалним“ околностима (тј. без рата) вође Срба могли су да остваре многе своје парцијалне циљеве (мада не и стварање једне централистичке Југославије или једне „велике Србије“). Али Милошевић и његови следбеници нису хтели да преговарају, за њих је постојало само све или ништа, или – или.

кажете: „Амфилохије, који се залагао за убијање, како у својим проповедима тако и у објављиваним текстовима...“ Говорио је у прилог убијањима, то сте хтели да кажете. Оптуђујете га да је то чинио. А доказ за то налазите у томе што је певао епске песме уз пратњу гусала. То ради сваки Црногорац, био стар или млад. Сви они певају песме уз пратњу гусала. (Самарџић) Да, они певају, али не и црквени достојанственик. Он не треба да иде с војском и да пева уз гусле. (Милошевић) Добро, господине Самарџићу, схватио сам шта желите да кажете – увек сам мислио да је црква уз народ и да га следи тамо куда он иде. Ви сте рекли да је Бранко Костић отишао да посети људе који су рањени и погинули у нападима и замерате му што је то учинио. И замерате Амфилохију Радовићу што иде у посету својој пастви. www.un.org/transe54/021010ED.htm.

⁴³¹ О томе исцрпно Terzić, Zoran: *Kunst des Nationalismus. Kultur – Konflikt – Jugoslawischer Zerfall*, Berlin 2006. Књига је била најављена да ће се појавити на јесен; међутим, у тренутку када сам завршавао ову књигу, још се није појавила. Захваљујем аутору што ми је омогућио увид у свој рад, иако његови резултати више нису могли да буду уграђени у ово дело.

⁴³² Čolović, I.: *Politika*, 189.

Примарни егзекутори силе регрутовали су се из редова „етничких предузимача“, ратних пустолова и криминалаца. Људи такве врсте могу се наћи у свим друштвима. У нормалним околностима седе иза решетака, али у фазама ерозије и преобликовања државне моћи њима се отварају нова – ратна и економска – подручја деловања. Пришипетље су опет у многим случајевима потицале из круга „сасвим нормалних“, понекад маргинализованих грађана. Пошто су савладали и прешли први праг спутаности, они убијање схватају као неку врсту посла који се обавља као и сваки други посао.⁴³³ Велики део публике видео је себе од националистичког прекрета у осамдесетим годинама, под непрестаним утицајем медија, искључиво у улози жртве и све је потпадало једној аутохипнози. Митови о жртвама и „ратна сећања“, нарочито „сећања“ на 1389. и на Други светски рат, напосто су заокупили јавно мњење и прекрили су све што је било у супротности са тим обрасцем тумачења. Многи савременици схватили су постјугословенске ратове као наставак и довршење Другог светског рата и као „реванш“ за Косово, као касну одмазду за пораз из 1389. године. Без „доживљаја“ Другог светског рата и без „сећања“ на „Косово“, која су призивале елите бавећи се „тумачењима“, можда ратови деведесетих година не би развили онакву аутодинамику коју су од првог часа иницирале мале групе.⁴³⁴

Насиље се, сходно томе, објашњава преплитањем четири равни: раван опште кризне ситуације, о којој је већ било говора; надаље, једне антрополошке, једне социопсихолошке и једне културне равни (од којих прве две не поседују специфично „српске“ или „балканске“ црте):

1. Да су људи – независно од времена и простора – склони насиљу антрополошка је чињаница. Ту се не мисли на психопатске садисте за које је грађански рат дар с неба него на просечне људе у свим временима и на свим местима, који су способни да буду насилни, али по правилу нису активно насилни.

⁴³³ Welzer, Harald: *Täter, Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*, Frankfurt/M. 2005.

⁴³⁴ Б. о. томе Koselleck, Reinhart: „Der Einfluß der beiden Weltkriege auf das soziale Bewußtsein“, у: *Der Krieg des kleinen Mannes*, Hg. Wolfram Wette, München 1991, 324–343.

2. Људи су социјална бића и настоје да се прикључе некој групи (или неколико група), нарочито у кризним временима, у временима несигурности и дезоријентације, када јача потреба за социјалним везивањем. Прикључењем некој групи – свеједно да ли је пре у питању једна нација, банда или „scientific community“ – почињу да делују други механизми који су условљени групом и могу се само социопсихолошки објаснити. И што је група кохерентнија, то је израженије групно мишљење и деловање. Као члан групе човек је по потреби спреман да чини дела или се осећа „присиљеним“ да их чини, за која као индивидуа, односно као појединачни актер, по правилу није способан (и није вољан), тако да његов индивидуални его понекада више не препознаје и не разуме свој групни его. У зависности од врсте групе, разликују се обрасци деловања. Али притисак да буде примерен и да се потврди, као и тежња члана групе да буде признат и да се слаже са својом групом – као и обрнуто, страх да би могао да буде искључен из групе – увек су исти. „Доказивање храбрости“ једне младе банде социопсихолошки се начелно не разликује од „доказивања храбрости“ у грађанском рату. Да би се припадало групи, мора се, по потреби, и моћи некога убити. Али, док се војне јединице држе норми ратног права, паравојне банде следе сопствена правила. Од одсудног значаја у том контексту није да правила ратовања у многим случајевима крши и регуларна војска, него да ли она постоје или не. Начелно, паравојне јединице делују „слободније“ и „неспутаније“ него државне војске. И притисак на појединца, односно притисци који се подразумевају код банди такозваних елитних јединица израженији су него код регуларне војске.

Слика бр. 64: Српске теорије завере деведесетих година. Карикатура Александра Класа: „Навала на Балкан“ (Опет се припремају. Изгледа да им није било доста.)

3. На културној равни коначно улази у игру „software“ групе, који се усваја у склопу социјализације и/или медијске индоктринације: друштвено посредоване перцепције, обрасци тумачења и „искуства“ (у научносоциолошком смислу); Пандорина кутија са својим сценаријем претњи, теоријама кривца и завера, с представама о жртвовању, фантазијама о одбрани и клишеима јунака. При томе могу да играју улогу заједнички трауматични доживљаји, али то није неопходно. Претње могу да буду призване, а да не постоје никаква конкретна искуства (групно мишљење).⁴³⁵ Оно што је националистичке свих сукобљених страна у некадашњој Југославији уједињавало у њиховој колективној параноји била је представа да су сви у својој борби за живот и будућност водили искључиво одбрамбени рат, да су, с обзиром на опасност која им је претила од противника, радили оно што су „морали“ да раде и што би учинио сваки „пристојан“ човек.⁴³⁶ „Срби не убијају из мржње него из очајања“, каже песник Брана Црнчевић. „А убиство из очајања је ствар између убице и Бога, док је убиство из мржње ствар између убице и Ђавола. За српске злочине је надлежан Бог, за оне друге Ђаво.“⁴³⁷ У свом роману *Buick Rivera* Миљенко Јерговић овако описује босанског Србина Вука, који је после рата побегао у Америку и тамо срео свог муслиманског земљака Хасана: „За Вука је Хасан био само Муслиман, тако је мислио, али добар и честит Муслиман, каквог није било у његовом селу. Таквом човеку би радије помогао него једном Американцу или Србину, јер Вуко није националиста, он никада не мрзи само зато што је тај друге вере. (...) Ми се никада нисмо тако мрзели како се ови овде мрзе. Ми смо само разјаснили неспоразуме. Било је села у којима је живело на хиљаде бескарактерних Муслимана, доказано и

⁴³⁵ О „групном мишљењу“ в., између осталог, Janis, Irving: *Victims of Groupthink: Study of Foreign-Policy Decisions and Fiascoes*, Boston 1972.

⁴³⁶ Вид. Kramer, Roderick M. – Messick, David M.: „Getting By with a Little Help from Our Enemies: Collective Paranoia and Its Role in Intergroup Relations“, у: *Intergroup Cognition and Intergroup Behavior*, ed. Constantine Sedikides – John Schopler – Chester A. Insko. Mahwah/N.J. 1998, 233–255. В. о томе и Welzer, Harald: „Wer waren Täter? Anmerkungen zur Täterforschung aus Sozialpsychologischer Sicht“, у: *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalisten oder ganz normale Deutsche?*, Hg. Gerhard Paul, Göttingen 2002, с. 238: „Ако је тачно да не постоје убице него само људи који чине убиства, онда је већина од нас у одређеним околностима спремна да убије – морају само да постоје ситуациони и радно-динамички услови да се потенцијалност преточи у делање.“

⁴³⁷ Цит. по Ugrešić, Dubravka: *Die Kultur der Lüge*, Frankfurt/M. 1995, 64 и даље.

недвосмислено искварених Муслимана. Као што на свету сигурно постоје села с исквареним Французима, Немцима и Американцима. Као што постоје и села с исквареним Србима. И шта да радиш ако долазиш из таквог села, а ниси ни Муслиман, ни искварен. Било је десет, можда двадесет таквих села, па су онда на једино могући начин разјаснили неспоразуме. Срби нису никога мрзели. Али тих десет, можда двадесет села, било је довољно, то је Вуко добро знао, да се направи зло чим дођу неки туђини и на свој начин све интерпретирају; видели су спаљене куће и људе како беже, баке које плачу и тенкове који су их гонили испред себе, и онда су мало завирили у своје књиге, мало их прелиставали и рекли: То је геноцид. Какав геноцид за име бога? Какав је геноцид кад нико никог није мрзео?!“⁴³⁸

Све завађене стране биле су и још су уверене да су њихове вође „јунаци“ и да су ти „јунаци“ на правди бога оптужени пред Међународним судом за ратне злочине у Хагу и да их прогањају: „Ратни злочини? Тако нешто наши људи не раде! То је чиста непријатељска пропаганда.“ То значи да су преступници у бившој Југославији (као некада у националсоцијалистичкој Немачкој) радили уз „начелну сагласност једне социјалне средине која је од њих очекивала да ће преузети посао убијања, који су сматрали неопходним“, пошто су фиксирани жртве у склопу процеса десолидаризације маркиране као „непријатељи“ и, сходно томе, били успут и искључени.⁴³⁹ „Начелна спремност да се суделује у свим могућим врстама искључења, обесправљења и пљачкања“ није „никакав индивидуалнопсихолошки феномен – и то се односи и на стварање колективне спремности на убијање, иако су извршиоци убијања индивидуални почиоци“.⁴⁴⁰

Вратимо се на овом месту још једном питању политичке одговорности за ратове деведесетих година. Теза „сви су криви“ (повезана с тезом о вишевековној мржњи), која је на почетку постјугословенских ратова требало да образложи пасивност америчке и европске политике,⁴⁴¹ представља максимум површности, мешавину ароганције и игнорисања. Британски амбасадор у Београду, Питер Хол,

⁴³⁸ Јерговић, Миљенко: *Buick Rivera*, Frankfurt/M. 2006, 64 и даље.

⁴³⁹ Welzer, Harald: *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*, Frankfurt/M. 2005, 247.

⁴⁴⁰ Исто, 262.

⁴⁴¹ В. излагање некадашњег америчког амбасадора у Југославији Лоренса Иглбергера, које наводи Holbrooke, Richard: *To End a War*, New York 1998, 23. В. и

рекао је на почетку сукоба Џону Мејџору: „Господине председниче, основна ствар коју треба да знате о тим људима јесте да уживају у томе да једни другима секу главе.“ А британски министар спољних послова, Даглас Херд, изјавио је у јулу 1991.: „... на крају су (народ Југославије) одлучили да желе грађански рат; то ће бити срамота за Европу, али то није могуће спречити.“⁴⁴² Теза „сви су криви“ би још најпре могла да се односи на Туђмана и његове следбенике, чије су се политичке амбиције разликовале од оних Милошевићевих и његових присталица по томе да је Туђман имао мање могућности да оствари своје циљеве, па је отуда морао опрезније да делује. Филипика француског филозофа Алена Финкелкраута (надимак „Finkel–Croate“) против Срба и у прилог Туђманове Хрватске⁴⁴³ диктирана је истим слепилом као Хандкеова *Pravda za Srbiju*. Теза „сви су криви“ не односи се на Изетбеговића, ни на Ругову, или вође санџачких Муслимана. Шта, дакле, остаје? Ако се – с оне стране сваке метафизике – прихвати начело: не пожели другоме оно што ни себи не желиш, и ако се опростимо од двоструких стандарда да за Србе из Крајине треба да важи оно на шта косовски Албанци немају право, и ако се одустане од позивања на границе које су постојале пре две стотине педесет или пет стотина година (зашто не и пре хиљаду?), и ако се уместо тога прихвати начело самоопредељења, онда се све оно што су замислили националистички настројењени српски интелектуалци и Милошевићева пропаганда урушава у себи као кула од карата. Косово метафизичара није Косово реалних људи који тамо живе. И враћање на међународно право 20. века је неприхватљиво ако треба да послужи санкционисању „права освајача“ и да „легитимише“ повреде права на самоопредељење. Не сме се заборавити да је право на самоопредељење једно модерно право, да се не да пројигирати унатраг на ранија столећа. Нема сумње да је на освајању почивала интеграција Косова у Османско царство (као што се запоседање Косова или Македоније од стране средњовековних српских владара заснивало на освајању). Али у 20. веку су важила друга мерила. А и српски интелектуалци и политичари

мишљење министра спољних послова САД-а Ворена Кристофера у: *The New York Times* од 8. 4. 1993.

⁴⁴² Цит. по Gallagher, Tom: *Milošević, Serbia and the West* (в. напомену 825), 157, 161. О британској политици исцрпно в. Simms, Brendan: *Unfinest Hour: Britain at the Destruction of Bosnia*, London 2001.

⁴⁴³ Finkelkraut, Alain: *Comment peut-on être Croate?*, Paris 1992.

су прихватили та друга мерила (ако су служила њиховим циљевима, а ако нису, онда би једноставно прешли преко њих). Продужени „switching“ између „историјских права“ и права на самоопредељење не може да уроди кохерентном политиком.⁴⁴⁴ Формирање и модалитети права на самоопредељење увек су, додуше, предмет преговора, што важи и за косовске Албанце и за Србе из Крајине. Али у „Милошевићевој ери“ се није преговарало. Једнострано су стварана факта која су на крају уништила све што је Србија била постигла у првих сто година своје аутономије и независности.

Теза „сви су криви“ је прихватљива када је посредни духовно-морална одговорност за ратове. Пропагандну офанзиву су све завађене стране водиле сличном жестином, сличним митовима и сличним представама о непријатељу. То се нарочито односи (али не само на њих) на протагонисте на српској и хрватској страни. Саможртвовање, призивање геноцида и холокауста, као и инструментализација религије у Хантингтоновом смислу „clash of civilisations“ спадали су у стандардни репертоар пропагандног рата. „Свака страна је упорно себе представљала као жртву, или могућу жртву, а другу као претњу, или могућу претњу, те се ниједна није непосредно обраћала другој већ својој представи о њој. Свака страна је реаговала на другу као на претњу, а њене реакције су доприносиле понашањима која су представљала претњу. Они који су се све више идентификовали са сопственим 'народом' нису се супротстављали таквим ставовима. Виктимизација је постајала свемоћни покретач етничке солидарности.“⁴⁴⁵

Улога религије у припремању и вођењу ратова остаје спорна. Да је злоупотребљена, у том погледу увелико постоји сагласност. А да ли је поврх тога била и покретачка или чак узрочна снага, о томе се често воде контроверзне расправе. Као што смо видели, религиозност је код Срба била слабо изражена, секуларизација је била увелико узела маха. С друге стране, опет су чланови Српске православне цркве били ти који су топоним геноцида први увели у јавну расправу. У свом истраживању о балканским холокаустима Дејвид Мекдоналд долази до закључка: „Није било могуће да национализам замени религију, јер без религије ти народи, практично, не би

⁴⁴⁴ Sundhaussen, H.: *Der Gegensatz zwischen historischen Rechten und Selbstbestimmungsrechten*.

⁴⁴⁵ Denitch, Bogdan: *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia*, Mineapolis/Mn. 1994, 56.

могли да опстану. (...) Теза Самјуела Хантингтона о 'сукобу цивилизација' стално је коришћена као објашњење зашто су људи друге вере опасни и угрожавају нас. И Срби и Хрвати су следили Хантингтонову хијерархију религија, што је Милица Бакић-Хејден назвала усвајањем 'источњачких манира'.⁴⁴⁶ У тој хијерархији протестантитам је, наизглед, био најпросвећенији и највише 'западњачки', а за њим следе католичанство, православље и, најзад, ислам, који је представљен као најнасилнија, најварварскија и најназаднија религија. Хантингтон је тврдио да је ислам одговоран за већину сукоба у свету. Чини се да су такви ставови постали део српске и хрватске пропаганде.⁴⁴⁷ И на другом месту: „Религија је била најважнија јер је стварала услове за низ погодби с врхунским божанством. (...) Добар пример за то је српски мит о Косову. Лазар је својим избором учинио Србе небеским народом – народом мученика. Тај заветни однос често је поређен са односом Бога и хебрејског народа. И Срби и Јевреји су морали да пате да би добили искупљење. (...) На сличан начин се (хрватски) мит о Antemurale Christianitatis сматра обликом заветног односа. Прихватањем римског католичанства они су постали мирољубивији, искренији и праведнији у понашању према другима. (...) То подразумева, као што (Стјепан) Мештровић и његове колеге тврде, да су Хрвати одабрани као више западњачки, цивилизованији, демократичнији, боље образовани и европејскији од Срба, који су припојени истоку.“⁴⁴⁸

Али како иду једно уз друго секуларизација у Србији и големи значај религијског у српском националном дискурсу? Када се говори о улози религије у некадашњој Југославији, онда ваља правити разлику између улоге цркава, односно верских заједница, с једне стране, и побожности, односно верске праксе, с друге стране, и значаја религије као чиниоца идентификације у склопу културног референтног система, на трећој страни. Са том диференцијацијом се спорне позиције увелико дају разрешити. Клаус Бухенау је темељно истражио како су цркве као институције деловале од почетка деведесетих година.⁴⁴⁹ Иако је Српска православна црква

⁴⁴⁶ Bakić-Hayden, Milica: „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia“, у: *Slavic Review* 54 (1995) 917–931.

⁴⁴⁷ Macdonald, D. B.: *Balkan holocausts?*, 293. и даље.

⁴⁴⁸ Исто, 255. О Стјепану Мештровићу и др. в. нап. 293.

⁴⁴⁹ Поред његове више пута цитиране монографије *Orthodoxie und Katholizismus*, указујемо и на његову збирку чланака: *Kämpfende Kirchen, Jugoslawiens religiöse*

од Титове смрти подстицала национални „препород“ Срба, није јој у Милошевићевој ери успело да заузме водећу позицију у друштву. У конкурентској борби за наклоност грађанки и грађана Милошевић ју је потиснуо на руб друштва, због чега је „вођу“ од почетка деведесетих година Српска православна црква често оштро критиковала. Као предводник те критике истицао се владика Атанасије Јевтић. Већина вишег свештенства, мање или више отворено, била је симпатизер националистичке „опозиције“. Што се тиче оба друга аспекта, не постоји никаква противречност између увелико секуларизованог друштва и једног религијско-историјски обележеног колективног идентитета. Мекдоналд је у својој анализи дотакао једну важну тачку, али се није упуштао у даље објашњење. За велике делове српског друштва није православље по себи било оно што је доприносило стварању идентитета (при чему се то не може сасвим искључити) него религија противника. Поједностављено формулисано: није сопствена религија или конфесија него религија других, и наводна претња која је са њом повезана, ујединила нацију: анти-српска завера Ватикана, као и католичких и протестантских држава, геноцидни католицизам Хрвата и исламски фундаментализам босанских и албанских муслимана, као и подршка коју су им пружале арапске земље. (Од случаја до случаја би уз то дошла и једна јеврејска завера.) Српски антикатолицизам и антиисламизам били су отуда мање резултат православне побожности него једне представе о непријатељу и угрожености, која је имала дугу предисторију, и као национални сценарио угрожености од краја 19. века у више таласа је она допуњавана и дотеривана.

Hypothek, Frankfurt/M. 2006, посебно на прилог: *Im Kreis herum, Die Serbische Orthodoxe Kirche im Kosovokonflikt, 1960–2004*, 161–207.

Перспектива: „Филозофија паланке“ или отворено друштво

Милошевић, кога је 24. маја 1999. Међународни суд за ратне злочине у Хагу оптужио за ратни злочин почињен против човечности и геноцид, морао је после пораза са снагама НАТО-а и претходних неуспеха у Хрватској и Босни и Херцеговини, да се одрекне и последњег дела свог великосрпског програма. Тиме је у Србији доспео под све јачи удар критике, делом услед отрежњења до којег је дошло у погледу његових ратних циљева, делом услед незадовољства због његове „попустљивости“. Уочи избора за председника Југославије 24. 9. 2000. удружило се 18 опозиционих партија у Демократску опозицију Србије (ДОС), под вођством антисоцијалистичког националисте Војислава Коштунице и западњачки оријентисаног интелектуалца Зорана Ђинђића. По званичном изборном резултату Милошевић је добио 38,62%, а Коштуница 48,96% гласова, тако да је био потребан други круг избора. Опозиција је оптужила Милошевићеве присталице за фалсификовање изборних резултата, тврдећи да је њихов кандидат већ у првом изборном кругу добио апсолутну већину гласова. На улицама Београда и других градова дошло је потом до масовних протеста.

После двонедељних демонстрација Милошевић је попустио притиску јавности и 5. октобра се повукао у корист Коштунице као председника државе (остатка) Југославије. За многе учеснике и посматраче „револуција без крви“ од 5. октобра била је „повратак демократији“, која је 71 годину раније завођењем краљеве диктатуре била покопана. Али реалност је била веома далеко од тога. Оно што је хетерогени савез 18 партија држало на окупу био је заједнички противник Милошевић, али су разлози тог противништва у најве-

Слика бр. 65: Демонстрације пред зградом Савезне скупштине у Београду октобра 2000.

ћој мери били различити. За једне је Милошевић изневерио као национални вођа и био превише дефетиста, за друге је, опет, био превише националистички настројен. И програми појединих партија јасно су се међусобно разликовали (националистички, прозападни, монархистички, републикански итд.). А ипак се друштво нашло на раскрсници. Са 5. октобром била је окончана тринаестогодишња Милошевићева владавина, током које је Србија политички изолована, привредно руинирана, духовно исцеђена и враћена на ниво земље у развоју. Готово да нема српског политичара у 19. и 20. веку који је не само суседним нацијама него и сопственом друштву и својој земљи нанео толико штете као он, иако је Милошевић био само извршилац који је преточио у политику оно што су други били замислили.

И на парламентарним изборима 23. децембра 2000. године ДОС је са 176 од 250 посланичких места био апсолутни победник, док је Милошевићева Социјалистичка партија освојила само 37 мандата (испред Српске радикалне странке са 23 и Странке српског јединства са 14 мандата). Зоран Ђинђић из Демократске странке изабран је за новог председника Владе Србије и одмах је одлучно започео

прозападни курс трансформације. Родом из Босне (1952), Ђинђић је најпре у Београду студирао филозофију и, због своје опозиционе активности, био је осуђен на вишемесечни затвор. По изласку из затвора наставио је студије у Франкфурту на Мајни код Јиргена Хабермаса и 1979. је на Универзитету у Констанци докторирао, одбранивши дисертацију под насловом *Проблеми утемељења Марксове критичке теорије друштва*. У Југославију се вратио 1989. године и заједно с другим српским дисидентима основао Демократску партију. Када је изабран за премијера, покушао је да Србију и на унутрашњем и на спољнополитичком плану поведе сасвим новим путем. Милошевића је ухапсио 1. априла 2001, а 28. јуна (на Видовдан) изручио га је Међународном суду у Хагу. Тада је први пут у историји један бивши шеф државе изведен пред Међународни суд због ратних злочина и геноцида.

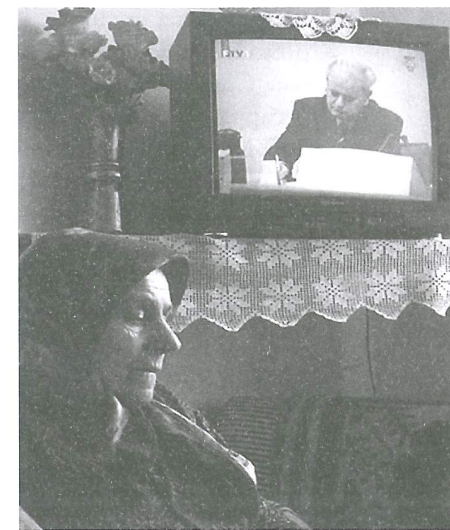
Међутим, упркос почетним успесима, Ђинђићев реформски курс је убрзо наишао на опструкцију југословенског председника Коштунице и, пре свега, на оштар отпор националистичких и криминалних групација: присталица Милошевића и ратне мафије. Припадници једне криминалне групе из београдског предграђа Земун извршили су 12. марта 2003. атентат на Ђинђића и убили га; међу тим криминалцима био је и некадашњи командант „Црвених беретки“ Милорад Улемек-Луковић (Легија). Тај трагични атентат је Србију поново бацио у дубоку кризу.⁴⁵⁰ Додуше, похапшени су сви они криминалци и њихове присталице на које се сумњало да су у вези с извршеним атентатом (укупно 7.000, од којих је 2.000 било дуже у притвору), али у Србији није био на видiku политичар који би својом храброшћу, интелигенцијом, харизмом могао да замени Ђинђића. Коштуничина Демократска странка Србије (ДСС), која је већ средином 2002. иступила из ДОС-а, постала је на превременим парламентарним изборима 28. децембра 2003. друга најјача фракција у Скупштини (са 17,8% гласова и 53 од укупно 250 посланика) и образовала је 3. марта 2004, заједно са Г17 плус⁴⁵¹ Мирољуба Лабуса и Српским покретом обнове – Нова Србија (СПО–НС) Вука Дра-

⁴⁵⁰ О атентату и његовој предисторији в. Vasić, Miloš: *Atentat na Zorana Đinđića*, Beograd 2005.

⁴⁵¹ Г17 плус произашао је из једне невладине организације. Он заступа консеквентни реформски курс (пре свега подручје привреде) и залаже се за радикални прекид с националистичком прошлошћу. У његове најважније заступнике спадају економисти, правници и историчари.

шковића, мањинску владу, коју је Милошевићева Социјалистичка партија толерисала. Најјача партија на овим изборима постала је Српска радикална странка (СРС) Војислава Шешеља, који се налази у Хагу, и прешла је у опозицију исто као и Демократска странка (ДС) убијеног Ђинђића. Исход ових избора био је утолико занимљив што је националистичка и изричито антизападно настројена Радикална странка повећала свој удео у гласовима за 19% (сада на 27,3% добијених гласова), али су и четири реформске партије ДСС, ДС, Г17 плус и СПО–НС, са 34,8% повећале свој удео гласова на 49,8% од добијених гласова. Милошевићева партија је са 7,5% гласова спала на шесто место и очигледно је да су многи њени бирачи гласали за Српску радикалну странку.⁴⁵² Коштуница, који је са формалним крајем Југославије и стварањем Државне заједнице Србија и Црна Гора 2003. изгубио своју председничку позицију, изабран је за новог председника Владе Србије. За његове владе је застало приближавање Србије европским и трансатланским структурама.

Националистички индоктринирано друштво било је после ратова деведесетих година исцрпљено и погрешно оријентисано; многи млади образовани људи напустили су земљу или су чекали на прилику да то учине, док је пола или три четвртине милиона избеглица

Слика бр. 66: Једна Муслиманка из Босне прати телевизијски пренос суђења Милошевићу.

⁴⁵² Преглед изборних резултата:

партија	гласови	посланичка места
Српска радикална странка	27,3 %	82
Демократска странка Србије	17,8 %	53
Демократска странка	12,7 %	37
Г17 плус	11,6 %	34
Српски покрет обнове – Нова Србија	7,7 %	22
Социјалистичка партија Србије	7,5 %	22
Остале мање странке	-15,4 %	–

из Хрватске, Босне и с Косова потражило уточиште у потпуно осиромашеној Србији. Свест о злочинима које су починили Срби и у име Србије и спремност да се испуне уговором прихваћене обавезе о сарадњи с Међународним судом у Хагу, постојала је само у малом делу друштва и политичког спектра. Као и Немци после 1945, тако и велики део српског друштва, пошто је срушен Милошевићев режим, тврдио је да није знао за злочине почињене током деведесетих година. О колективној амнезији пак може да се говори само с великом резервом. Губитак памћења претпоставља да је оно што се заборавља претходно било смештено у памћењу. Оно што тамо није постојало, то не може да буде заборављено. Од одсудног значаја није то да ли су људи *могли* нешто да знају него да ли су знали. Према мом мишљењу, они то нису знали, јер њихов филтар перцепције уопште није допуштао да прођу одговарајуће информације. Оно што је у уводу ове књиге речено у вези с демантијама, то важи и овде. Углавном су невладине организације (НО), међу њима Центар за хуманитарно право у Београду, подстицале расправе о савладавању најновије прошлости и о „transnational justice“.⁴⁵³ Али често без неког друштвеног ефекта. Проза и поезија потенцијалних ратних злочинаца и убица високо је рангирана на листама бестселера,⁴⁵⁴ а поимање „права“ код становништва остало је упадливо далеко од права и било је потпуно етнизирано. Расправе и пресуде Међународног суда у Хагу просуђиване су искључиво из националне перспективе, при чему доказни поступак и законитост нису имали никакву улогу. Да се изађе на крај с оним што се догодило од Титове смрти и због чега се то догодило, биће потребне деценије.

Безаконје које је започело с кризом и распадом Југославије и њеног модела социјализма, с једне стране, као и „победа“ Запада над Истоком и остатком света, с друге стране, изазвала је дубоку кризу

⁴⁵³ В. и Hatzchikjan, Margaditsch – Reljić, Dušan – Šebek, Nenad: *Disclosing Hidden History: Lustration in the Western Balkans*, Belgrade 2005; Извештај о транзиционој правди у Србији, Црној Гори и на Косову 1999–2005, Humanitarian Law Center, Београд 2006: www.hlc.org.yu/srpski&ostalo/ostalo/index.php?file=1443.html.

⁴⁵⁴ То се, на пример, односи на збирку песама Радована Караџића *Од лудог копља до црне бајке*, Нови Сад 2001, или на његову романсу *Чудесна хроника ноћи*, Београд 2004; на дневнике и сећања Милорада Марковића, као: *Он и она*, Београд 2002, или на роман некадашњег команданта „Црвених беретки“ Милорада Улемека (Луковића Легију) *Извозени ров*, Београд 2004, као и: *Легионар*, Београд 2005. Луковић Легија је због учешћа у атентату на Вука Драшковића и убиства Ивана Стамболића осуђен на 40 година затвора и наводно је суделовао и у атентату на Ђинђића.

система норми и вредности и подстакла је враћање на, наводно, поуздане обрасце по којима друштво треба да се оријентише. Парадоксално се та тенденција појачала после 5. октобра. Јер отварање Србије које је заговарао Ђинђић провоцирало је контрапокрет, који су критичари описали (и описују) као „паланачки дух“. Тачно четрдесет година пошто је филозоф Радомир Константиновић објавио своју резигнативно-скептичну *Филозофију паланке*, „дух паланке“ је славио своје васкрснуће. Прва реченица у Константиновићевом делу гласи: „Искуство нам је паланачко.“ „Паланка“ је све до 20. века сматрана провинцијским градићем, варошицом, нечим између села и града. Од села се већином разликовала само по томе што је представљала затворену насеобину и поседовала неколико дућана. У османско време је паланка већином од спољњег света била одвојена и заштићена зидом или палисадом. Паланка у Константиновићевом смислу је један у себе затворен, безвремен свет: „(...) наша судбина, наш зао удес. Нема нити може да буде промене. Историја нас је заборавила.“ – „Између села и града, овако, свет паланке није ни село ни град.“ Њен „врховни бог“ је „бог јединства“, издвојена нација, јер с оне стране палисада вреба „хаос“, хаос „апсолутно отвореног света“. Страх пред оним што је с оне стране ограде или палисада је страх од страних утицаја и промена, и тај страх влада духом тог затвореног друштва, духом „племена у агонији“.⁴⁵⁵

У духовно-културној пустоши коју је Милошевић оставио иза себе и даље су бујале националне и националистичке идеје у деловима друштва у две различите варијанте: једној „социјалистичкој“ и једној конзервативној до реакционарне (понегде и фашистичке или фашистичке). Док су присталице Милошевићеве Социјалистичке партије хтеле да помире национализам и социјализам, заступници „нове деснице“ вратили су се српско-православним основама,⁴⁵⁶ као и предмодерном поимању „народа“ као биолошког организма с природном (читај: патријархалном) поделом улога полова. И са

⁴⁵⁵ Константиновић, Радомир: *Филозофија паланке*, Београд 1981 (први пут објављено 1969). Од 1991. је ово дело објављено у више издања. Критички посматрачи српског друштва приписују Константиновићевом раду, који је задуго остао готово сасвим незапажен, пророчански карактер. Филозоф Милорад Беланчић је у делу објављеном 2003. реконструисао „повратак паланке“ и „победу паланачког духа“. Вид. Беланчић, Милорад: *Генеалогја паланке. Основни појмови*, Београд 2003.

⁴⁵⁶ О томе исцрпно код Mylonas, Christos: *Serbian Orthodox Fundamentals, The Quest for an Eternal Identity*, Budapest, New York 2003.

Слика бр. 67: Насловна страна часописа *Српско наслеђе*, Историјске свеске, бр. 4, април 1998.

берално-индивидуалистички принцип у раздуховљеном 20. веку донео је под окриљем три највеће утваре европске цивилизације: Дарвина, Ничеа и Маркса, демократију као владавину мањине над већином, као и капитализам, материјализам, бољшевизам и безбожњаштво, чије погубне последице српски народ осећа на прагу трећег миленијума.⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ В. као пример за остале прилоге у том духу Марић, Јован: *Какви смо ми Срби? Прилози за карактерологију Срба*, Београд 1997. Са Марићевим тезама се критичко-полемички позабавио Кеџмановић, Душан: *Национални карактер. Разм(ј)ере злоупотребе*, Београд 2005.

⁴⁵⁸ Појам „домаћински систем“ готово да се не може тачно превести на немачки. У задрузи је домаћин био глава куће. „Домаћински систем“ означава патријархални друштвени систем

⁴⁵⁹ Увод у први број часописа (1999), цит. по Валић-Недељковић, Дубравка: „О фашизму, десном екстремизму и теоријама о фашизму крајем 20. века“, у: www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLIV_2/do3/html-ser-lat.

„духом паланке“ вратио се и „народни карактер“ кобног сећања.⁴⁵⁷ У Београду су се 1999. појавили први бројеви двају часописа који су наступили као гласноговорници нове генерације „српске националне интелигенције“: *Српске органске студије*, часопис за органску филозофију и домаћински систем⁴⁵⁸ и *Двери српске*, часопис за националну културу. У уводу уз први број *Српских органских студија* каже се: „Ми сматрамо да је дошло време да интелигенцију и све остале слојеве становништва ујединимо на оним органским и национално-патриотским основама које у првој линији истичу интерес наше нације и наше државе: православље и светосавље, принципе хришћанског колективизма, солидарности, домаћинства, старешинства, као и православног морала и етике.“ И на другом месту: „Наш темељни вредносни систем проистиче из божанске тријаде: Бог – краљ – домаћин. Ли-

Слична становишта заступа и часопис *Двери српске*, који су покренули студенти србистике на Београдском универзитету.⁴⁶⁰ Међу ауторима се налази већи број високих великодостојника Српске православне цркве. У централне теме часописа спадају светосавље и Српство, као принцип владавине, вера у „Бога и Српство“, Достојевски, Милош Црњански, „истина“ о Дражи Михаиловићу („вођи трећег српског устанка“) итд. Широко и прилично дифузно спектар „нове деснице“ састоји се од мноштва удружења, часописа и активности.⁴⁶¹ Идеје њихових присталица се у великој мери поклапају с идејама десних и неофашистичких покрета у другим земљама Европе (међу њима и у Немачкој).⁴⁶² У њихове идоле спадају Ернст Јингер, Артур Мелер ван ден Брук, Карл Хаусхофер, Јулијус Евола, Корнелију Целеа Кодреану и др. Уз њих у српском случају долазе још руски славофили и заступници конзервативног српског национализма. Непобитна је јака клерикална и фамилијарна компонента у српској „десници“. Мирко Ђорђевић из Хелсиншког комитета за људска права у Србији анализирао је десно екстремну, неоорганизатичку мисао српских националиста и њене духовне корене.⁴⁶³ Он прати њена изворишта унатраг све до водећих антиреволуционарних теоретичара државе и филозофа у Француској Жозефа де Метра⁴⁶⁴ и Луја де Бонала.⁴⁶⁵ Оданде линија органичке мисли

⁴⁶⁰ www.dverisrpske.com.

⁴⁶¹ У њих спадају удружење „Образ“, *Геополитика*, лист за друштвена и политичка питања, Београд; *Погледи*, Крагујевац; *Нова искра*, Београд – часопис се бори „против катастрофалне духовне пропасти српског народа“ и „хаоса у којем живимо“ и проповеда „повратак хришћанским начелима и православном духу“ и уз то се залаже за васпостављање монархије и уздиже покрет „Збор“. Надаље, Интернет форум „српских патриота – глас деснице“: www.komentar.co.yu, или „Српска политика“: www.srpskapolitika.com. На „Српском националном Интернет-Форуму“: <http://snim.pogledi.co.yu>, налази се обимна збирка линкова национал(истичких) форума.

⁴⁶² В., између осталог, *The Radical Right in Central and Eastern Europe since 1989*, ed. Sabrina P. Ramet, Pennsylvania 1999. и *The Revival of Right-Wing Extremism in the Nineties*, ed. Peter H. Merkl – Leonard Weingerg, London 1997.

⁴⁶³ *Srpska konzervativna misao*, сакупио и увод написао Djordjević, Mirko: www.balkancentre.org/analiza%20serbokroatisht/Srpska.konzervativna.misao.htm.

⁴⁶⁴ Joseph de Maistre (1753–1821), главни представник антиреволуционарног ројализма и политичког клерикализма. Он је покушао да оправда апсолутизам и феудално друштвено уређење и видео је у католичанству и у папском примату основу државног и социјалног живота.

⁴⁶⁵ Louis de Bonald (1754–1840), клерикални легитимиста, који је монархију и цркву бранио од идеја Француске револуције. Он је засновао традиционализам који је филозофију изводио из откровења.

води преко руских славофила, нарочито Константина Леонтијева и Алексеја Хомјакова, даље преко идеолога Француске акције, Шарла Мораса⁴⁶⁶ све до представника традиционалног конзервативизма у Србији: Николаја Велимировића, Јустина Поповића, Димитрија Љотића, Милана Недића, Атанасија Јевтића и других.⁴⁶⁷ Појмом „органичка филозофија“ обухватају се идејно-историјски фрагменти који су настали у различитим контекстима, били њихов саставни део или су то и сада. Најмањи заједнички именитељ органичких мислилаца у Србији је поимање друштва/нације као биолошког, хијерархијски структурисаног организма заснованог на мушком праву у склопу којег јединка као обична „хелија“ увек остаје потчињена: нација као задруга и сеоска јединица. За оне који другачије мисле у том и таквом социјалном устројству нема места – о лезбијкама, хомо- или транссексуалцима да и не говоримо. О централним појмовима и елементима целовитог мишљења у Србији било је већ више пута говора: одбацују се просветитељство, рационализам, секуларизација, демократија, тржишна привреда, говори се о „трулом Западу“,⁴⁶⁸ о „антисемитизму“,⁴⁶⁹ с једне стране, а с друге, заступа се правоверност, хармонија између цркве и државе, служење Богу,⁴⁷⁰ духовно-спиритуална саборност,⁴⁷¹ па-

⁴⁶⁶ Charles Maurras (1868–1952) био је као атеистички монархиста и антисемит, суоснивач и водећи мислилац Француске акције. У Другом светском рату је био противник Покрета отпора, па је као „колаборациониста“ осуђен на доживотну робију (али је накнадно помилован).

⁴⁶⁷ Антологија коју је саставио Мирко Ђорђевић садржи избор важних текстова горе поменутих и неких других аутора о „органичкој“ мисли у Србији.

⁴⁶⁸ Вид. Ђорђевић, М.: *Legenda o trulom Zapadu* (в. нап. 750).

⁴⁶⁹ Модерни антисемитизам је, додуше, крајем 19. и почетком 20. века био присутан и у српском друштву, али је – пренебрегну ли се малобројни изузеци – имао маргиналну улогу. Он је мање био усмерен против домаћих Јевреја, а више против „светског јеврејства“. Крајем маја 1988. основали су српски националисти, међу њима и академик Љубомир Тадић, књижевник Добрица Ђосић и Милан Булајић (аутор многобројних књига и памфлета о убијању Срба у Независној држави Хрватској), Друштво српско-јеврејског пријатељства, које Савез јеврејских друштава у Београду званично није подржао. Са својим тобожњим филосемитизмом оснивачи тог друштва хтели су Јевреје да инструментализују за своје националистичке циљеве. Али ипак је при крају Милошевићеве ере, и после ње, долазило до поврених антисемитских испада.

⁴⁷⁰ Оно се, пре свега, ослања на спис Николаја Велимировића: *Теодул, Српски народ као теодул*, ново издање, Београд 2001.

⁴⁷¹ Концепт „саборности“ потиче од Хомјакова (1804–1860). Он је развио заједничку димензију у славофилској теорији целовитог знања: Само онај ко је живео

тријархалност, породичност итд. Органички мислиоци заговарају „велики повратак земљи и селу, обнову његове животности и плодности“. „Нихилизам модерне цивилизације“ значи, према Драгошу Калајићу, „систематско уништење села и сељачке културе, као и претварање слободних сељака у зависне пролетере, изграбљене и обездушене, сабијене у казамате новог Вавилона“⁴⁷². Социјалне супротности и њихово цивилно разрешавање, које Михаел Ман означава као „institutionalization of class conflict“ и схвата као карактеристику демократског Запада, за представнике органичког мишљења представљају опасност за националну целину. То им олакшава да лансирају дискурсе „доминације етничких сукоба“⁴⁷³. И да су органички мислиоци против сваке глобализације, то се само по себи разуме. Српско друштво, објаснио је један аутор у пролеће 2006. у тексту под насловом „Видовдан – симбол српског антиглобализма“, дели се на два дела: на присталице глобализације, који иду „путем Вука Бранковића“, „путем најмањег отпора“, и на противнике глобализације, који се одлучују за „пут кнеза Лазара“. Проблем се састоји у томе да се многи издају за следбенике кнеза Лазара, а у ствари су „маскирани Бранковићи“. Једино дубоко прихватање видовданског опредељења нуди истинску алтернативу „модерној либералној хегемонији“⁴⁷⁴.

Овде не можемо да се упустимо у разматрање појединости и у диференцирање у оквиру „деснице“, јер би то увелико превазишло оквири овог рада. А уз то идеје „нове деснице“ и нису баш тако нове. Оне би могле да се игноришу када под кровом национализма „стара левица“ и „нова десница“ – прва с истрошеним, друга с нереалним друштвено-политичким концептом – не би увек пружиле једна другој руку. Али њихово упориште у народу је лабилно. Само половина српског друштва сматра нацију одиста важном (у Албанији и на Косову чак 89%, односно 88% становништва), како је показала анкета која је у децембру 2004. спроведена по налогу Међународне

повезан с организмом цркве може да дође до пуне истине, јер дух истине није податен појединцу него у љубави сједињеној заједници цркве.

⁴⁷² Калајић, Драгош у часопису *Дуга*, јула 1993; цит. по Vujović, S.: „Das Unbehagen an der Stadt“, у: *Serbiens Weg in den Krieg*, 500, нап. 4.

⁴⁷³ Mann, Michael: *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge 2005, 5.

⁴⁷⁴ Милановић, Драга: *Видовдан – симбол српског антиглобализма*, у: www.vidovdan.org/article523.html.

комисије за Балкан у пет балканских држава. А на питање – да ли се може по потреби на силу исправити нека претрпљена неправда коју су нанеле друге земље, у Србији је одречно одговорило 70% анкетираних (наспрот 36% на Косову).⁴⁷⁵

Вратимо се сада још једном Хандкеовој *Правди за Србију*. Хандке је можда требало мање да слуша оно што говоре „фино достојанствена старија господа“, а више да послуша супротне гласове, којих је у српском друштву такође било и има (како то показује наведена анкета); било би боље да је саслушао и представнике новог цивилног друштва: храбре ауторке и ауторе који су писали против неонационализма, ксенофобије, повреде људских права и насиља, критичке заступнике разних дисциплина (од правних наука преко историје до археологије), опозиционе новинаре и издаваче, сараднике Хелсиншког комитета за људска права у Србији, основаног 1994. у Београду, као и друге невладине организације (као Центар за културну деконтаминацију, Центар за савремену уметност итд.) или студенте-демонстранте, пацифистичке и феминистичке покрете.⁴⁷⁶ Књига *Српска страна рата*, коју је 1996. објавио Небојша Попов у склопу активности Новог српског форума, основаног три године раније, био је камен-међаш у критичком бављењу прошлошћу и садашњошћу.⁴⁷⁷

У Београду, као готово ни у једном другом граду бивше Југославије, постоји интелигенција која је изузетно отворена према свету. И ако су већ „јунаци“ и „патриоте“ незаобилазни, нису ни стари националистички „дисиденти“ из социјалистичког времена, а поготово не сви који су били у опозицији према Милошевићевом режиму, па ни (национално преображени) комунисти, ти који заслужују да буду тако означени, него су то представници ђне друге, према свету отворене Србије. Један од тих храбрих – он остаје безимен – долази до речи и у Хандкеовом Зимском путовању. Ево шта о томе Хандке каже: „Али чудно: иако код тог човека нисам осетио ништа званично или унапред планирано – уместо да даје изјаве, он је патио, љутито и јасно – нисам хтео да слушам његове осуде властодржаца; не

овде у тим просторијама, и не у граду и у земљи...”⁴⁷⁸ Хандке много тога није хтео да чује, да види, да осети, иако је сензибилан, када су у питању предели, медији и међународна политика. Зашто је допутовао у Србију? И зашто је још у лето 2004. посетио ухапшеног Милошевића у Хагу, када је већ била потребна изузетна машта да се поднесени докази злочина деведесетих година „разобличе“ као производи истинске међународне завере?

Од централног значаја за трајну стабилизацију балканског простора на почетку 21. века остала је и остаје ситуација у Србији. Проблема има на претек. Трајне српско-албанске напетости, које повремено отворено избијају на видело, неразјашњен статус Косова, тешка привредно-социјална ситуација, мафијашке структуре и надаље постојеће резерве према Хашком трибуналу, не дозвољавају да се земља смири. И будући однос према Црној Гори остао је отворен. Савезна Република Југославија, коју су образовале обе државе, почетком 2003. је замењена Савезом држава Србија и Црна Гора, о чијем опстанку треба да одлучи референдум. Још 2005. је било неразјашњено колико ће држава убудуће бити на територији бивше Југославије. Хоће ли се Црна Гора одвојити од Србије? Хоће ли Косово постати независно? Како ће се то одразити на остале државе овог региона? Хоће ли Босна и Херцеговина да срасту једна с другом или ће се дефинитивно распасти?

У свом годишњем извештају за 2004. годину Хелсиншки комитет у Београду је на преко 700 страница навео тачке које Србији треба да припреме пут у Европску унију. У њих спадају: одустајање од етно-националистичког концепта у пракси владања и законодавству, сарадња с Међународним судом у Хагу, онемогућавање опструкције у судском процесу убицама Зорана Ђинђића, имплементација Закона о лустрацији, „позитивна“ политика према мањинама, признање „реалности“ на Косову, брже реформе војске, деполитизација полиције и њена даља професионализација, реформа универзитета и јасан став према Српској православној цркви, којим би се показало да је Србија једна лаицистичка држава.⁴⁷⁹ Без обзира на још

⁴⁷⁵ Резултати су обзнањени у Анексу 1 уз „Report of the International Commission of the Balkans: The Balkans in Europe's Future“ (2005): www.balkan-commission.org/activities/Report.pdf.

⁴⁷⁶ О разним покретима цивилног протеста в. и Прошић-Дворнић, Мирјана: *Културе у транзицији*, Београд 1994.

⁴⁷⁷ *Srpska strana rata*, Београд 1996.

⁴⁷⁸ Handke, Peter: *Winterliche Reise*, 86. Хандкеов прилог „Sommerlicher Nachtrag zu einer winterlichen Reise“, Frankfurt/M. 1966, у којем износи своје утиске с путовања по Босни, може да послужи као пример за „грешке у обради информација“, о којима је у уводу већ било речи.

⁴⁷⁹ Helsinki Committee for Human Rights in Serbia: *Human Rights and Collective Identity – Serbia 2004*, Belgrade 2005: www.helsinki.org.yu/doc/reports/eng/AnnualReport2004.pdf.

постојеће мањкавости, противречности и назадовања, Комитет је стао на становиште да је српска влада у основи задржала реформски курс који је започео Зоран Ђинђић и да настоји да земљу изведе из дугогодишње изолације. На основу Студије о изводљивости Бриселске комисије Европски савет је 2005. почео преговоре са Србијом и Црном Гором о Споразуму о стабилизацији и придруживању ове земље ЕУ – под (до сада нереализованом) претпоставком да ће Београд безрезервно сарађивати са Хашким трибуналом.

Тиме долазим до краја, иако крај текста није и крај историје. Оно што сам изложио, то је привремена рекапитулација два столећа с отвореним крајем. У средишту разматрања били су стварање нације и националне државе и њихове последице: формирање националних образаца тумачења и „сећања“, напетости између прошлости и историје, између традиције и модерне, између града и села, између „европске“ и „праве“ Србије, између Србије као реалности и Србије као воље и представе и сучељавања између „западњака“ и „антизападњака“ у редовима елита, до којих је увек наново долазило. Постао је јасан снажни трансфер идеја између Србије и других делова Европе. Многе идеје које су одредиле и оптерећивале развој српског друштва – од концепта порекла нације до расизма – долазиле су са Запада, нарочито из Немачке. Друге идеје долазиле су из Француске, Велике Британије и Русије, нарочито из редова руских духовника и славенофила. У више наврата су се стране силе жестоко мешале у ствари Србије и других балканских држава (као што су се и балканске државе понекада много мешале у ствари суседних држава). А ипак би било погрешно историју Србије интерпретирати тако као да је од искључивог или превасходног значаја био страни чинилац. Осим у малобројним драматично заостреним ситуацијама, српски руководећи слојеви су сами доносили своје одлуке – са сличним ограничењима и под сличним „притисцима“ као и руководећи слојеви других друштава. И пола столећа после немачког, уништено је и српско друштво. Ни близу тако драматично, али за свакога на осетан начин.

Условљено тежњом за кохерентним и доследним приказом историја Србије се предочава више праволинијски него што је то она била. Оно што од могућих алтернатива није реализовано остало је изван разматрања. И на питање – шта би се догодило када би ... немамо одговора. Али, с извесном сигурношћу може се рећи да би се историја Србије и српског друштва одвијала другачије да су се елите пре око сто година више заинтересовале за консолидацију

државе и друштва него за територијалну експанзију. Са Пировом победом у балканским ратовима 1912/13. српска држава је натоварила себи хипотеку с којом никада није успела да изађе на крај. Србија би могла да буде једна високо развијена земља. Потенцијал за то је постојао. Али она је жртвована „великој идеји“, која је Србију деведесетих година уназдила за цело једно столеће. Срби нису ни „трагичан народ“, како је то формулисао Добрица Ћосић,⁴⁸⁰ нити су „небески народ“, него сасвим „нормално“ друштво, које су засенили и завели нарцисоидни проповедници, пророци и политичари (као и многа друга друштва пре њих). Од два прозора за време који омогућавају оријентацију у садашњости, прозора у прошлост и прозора у будућност, први је затворио поглед на ово друго. Или, другачије формулисано, поглед у будућност ишао је готово увек кроз прозор прошлости, тако да је и утопија – пренебрегну ли се повремени прекиди – остала везана за прошлост. Као и индивидуе, тако изгледа и групе, стално бирају слике и појмове из прошлости да себи представе и планирају своју будућност. Жеља за „васпостављањем“ имагинарне прошлости и из ње изведене „праведности“ прекрила је тежњу за уобличењем будућности и нове „праведности“. Да је прошлост уједно и утопија, то ово мишљење своди на – признајемо скраћену – формулу. Одвајање, које је Ј. Х. Плумб поставио као захтев у свом уводном цитираном предавању (више историје, мање прошлости!), остварено је за сада, у сваком случају, у друштвено неприхваћеним замецима.

У пролеће 1994. још пре великог преокрета у рату у Босни и у Српској Крајини, и тиме у време када се чинило да великосрпски циљеви стоје пред својим остварењем и када су националисти на Конгресу интелектуалаца у Београду славили Српство,⁴⁸¹ појавио се у магазину *Српска реч*, органу Српског покрета обнове, необичан пледоаје за „малу Србију“! Аутор је била Даница Драшковић, супруга Вука Драшковића, која је 1990. у знак протеста против Милошевићевог режима поднела оставку на свој судијски положај и отад писала гневне чланке против рата и национализма⁴⁸² – члан-

⁴⁸⁰ Ћосић, Д.: *Stvarno i moguće* (в. нап. 584), 188.

⁴⁸¹ *Српско питање данас*, конгресни материјал, приредио Василије Крестић, Београд 1994.

⁴⁸² Драшковић, Даница: *Нећу да ћутим*, текстови објављени у *Српској речи* од 32. јануара 1994. до 18. марта 1999, Београд 2002.

ке којима је, на крају, и свог мужа убедила.⁴⁸³ Поводом „Дневника“ емитованог 27. марта 1994. на српској државној телевизији, у којем је било речи о великој будућности Србије, она је 28. марта писала да би „егзалтирани репортер неписменим српским сељацима“ требало да постави само једно питање с којим би се стружиле све теорије и обећања: „Где Срби данас најбоље живе? И не само данас него и јуче. У српским земљама, у Србији? Не. У Америци, Француској, Немачкој, Енглеској... То значи: изван Србије и српских земаља. Српском сељаку нису потребне земље него живот. Изаберимо и ми себи 'малу Србију', како бисмо у њој живели онако како Срби живе у Америци и Немачкој, на пример. За ту идеју биће више добровољаца него за велику, празну, сиромашну и гладну Србију. (...) Од 'велике Србије' смо до сада имали само рат, беду и глад. (...) Ја верујем да већина у Србији тако мисли и више није далеко дан када ће се формирати покрет за малу и богату Србију.“⁴⁸⁴

Онај ко данас још подржава позиције српских националиста тај друштву чини сумњиву услугу. Оно што је том друштву потребно – уз (признајемо спорну) премису да не жели да се забарикадира у самоизолацију – то су: више грађанске свести, ново дефинисање односа између поједница и друштва, цркве и државе, права и праведности, нови приступ својим митовима, критичко бављење својом историјом и прекид с бежањем од стварности и самооптуживања (по моту: патим, дакле постојим). При томе није у питању подвлачење црте испод прошлости него деконструкција оних слика прошлости које су изазвале толико пометености и донеле толико несреће. Не мисли се ту једино и пре свега на дела оних „неоромантичарских“ и ексцентричних псеудоисторичара из последњих година, у којима су Срби проглашени за „пронарод“ и с којима се византолог Радивој Радић критички позабавио у својој узбудљивој књизи *Срби пре Адама и после њега*,⁴⁸⁵ него и на радове оних историчара који се разумеју у свој посао, дакле владају својим занатом, али га упражњавају на национално једностран начин. И оно што је

„Европи“ потребно од Србије то нису наводни „јунаци“ из прошлости и садашњости, него паметне и смеле главе које је то друштво дало, као и богата културна прошлост Србије и Срба. А што се тиче уједињења свих Срба у једној држави, навешћемо још једном афоризам Милована Витезовића: „Када се свет буде ујединио / Сви Срби живеће у једној држави!“ Ако баш не буде цео свет, онда би то бар могла да буде Европа.

Када сам на прелазу између 2004 / 2005. године започео да радим на овој књизи, био сам прилично сигуран да ћу је убрзо завршити. После три до четири деценије мање или више интензивног бављења балканским простором и Србијом, мислио сам да донекле познајем историју Србије. Али што сам више писао, све ми је више постајала нејасна, противречна и узбудљива. И, на крају, поново сам на почетку. Гледам доле и видим шта је све попадало под сто. А понешто не видим, иако знам да је ту и да чека да буде виђено. Да то не би тако ишло до бескраја и да се историја Србије не би распршила у допадљивости, време је да се на питање Герхарда Хауптмана: „Та, зар не знате шта је једна тачка?“, да, колико једноставан толико и разуман одговор, „Тачка је тачка“.

Али, није крај.

P.S. Новинске агенције су 11. марта 2006. јавиле: Милошевић је умро. У холандском затвору Схевенинген подлегао је срчаном инфаркту, пре него што је могао да буде окончан његов процес пред Међународним судом за ратне злочине. Београдска агенција „Тањуг“ објавила је вест под насловом: „Од данас је Милошевић историја.“ Шта год да то значи.

⁴⁸³ Драшковић се постепено дистанцирао од својих националистичких ставова. Почетком октобра 1999. и 15. јуна извршена су на њега, који је кратко време био потпредседник југословенске владе (од јануара до априла 1999), два атентата, које је преживео. Даничин једини брат и четири Вукова најближа сарадника страдали су у атентату.

⁴⁸⁴ Исто, 36.

⁴⁸⁵ Радић, Радивој: *Срби пре Адама и после њега*, Београд 2005.

Библиографија

- Adler, Philip: „Nation and Nationalism among the Serbs of Hungary, 1790–1870“, у: *East European Quarterly* 13 (1979) 271–285.
- Алексић, Драган: *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.
- Aleksov, Bojan: „Adamant and Treacherous: Serbian Historians and Religious Conversions“, у: *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, ed. by Pal Kolsto, London 2005, 158–190.
- Allcock, John B.: *Explaining Yugoslavia*, London 2000.
- Alter, Peter T.: „Nineteenth-Century Serbian Popular Religion: The Millet System and Syncretism“, у: *Serbian Studies* 9 (1995) 1–2, 88–103.
- Anzulović, Branimir: *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*, London 1999.
- Арсенијевић-Баталака, Лазар: *Историја српског устанка*, Београд 1898; поновљено издање 1988.
- Аустро-Угарска и Србија. Документи из бечких архива, ур. Андрија Радењић, Београд 1973.
- Аврамовић, Михаило: *Наше сељачко газдинство*, Београд 1928.
- Балканикус [тј. Стојан Протић]: *Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска*, Београд 1913.
- [Balkans and the West] *The Balkans and the West. Constructing the European Other, 1945–2003*, ed. Andrew Hammond, Aldershot 2004.
- Banas, Ivo: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca/NY 1984.
- Banas, Ivo: *Raspad Jugoslavije. Eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*, Zagreb 2001.
- Bandžović, Safet: „Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije tokom XIX stoljeća“, у: *Tutinski zbornik* 2 (2001) 79–128.
- Батаковић, Душан Т.: *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*. Студије и чланци, Београд 1991.
- Батаковић, Душан Т.: „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације Паризлија“, у: *Зборник Матице српске за историју* 56 (1997) 73–95.

- Behschnitt, Wolf Dietrich: *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München 1980.
- Benson, Leslie: *Yugoslavia: A Concise History*, Houndmills 2001.
- Berliner Kongreß 1878. Protokolle und Materialien*, Hg. von Imanuel Geiss, Boppard a. Rhein 1978.
- Бешлин, Бранко: *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад 2005.
- Bieber, Florian: *Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević*, Münster [u. a.] 2005.
- Biermann, Rafaël: *Lehrjahre im Kosovo. Das Scheitern der internationalen Krisenprävention vor Kriegsausbruch*, Paderborn [u. a.] 2006.
- Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Hg. von Mathias Bernath, 4 Bde, München 1974–1981.
- Birnbaum der Tränen. Lebensgeschichtliche Erzählungen aus dem alten Jugoslawien*, Hg. Hannes Grandits – Karl Käser, Wien [u. a.] 2003.
- Благојевић, Обрен: *Економска мисао у Србији до Другог светског рата* (Pensée économique en Serbie jusqu'à la 2. guerre mondiale), Београд 1980.
- Boban, Ljubo: *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd 1965.
- Boban, Ljubo: *Svetozar Pribičević u opoziciji 1929–1936*, Zagreb 1973.
- Boeckh, Katrin: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*, München 1996.
- Boestfleisch, Hans-Michael: *Modernisierungsprobleme und Entwicklungskrisen: Die Auseinandersetzungen um die Bürokratie in Serbien 1839–1858*, Frankfurt/M. [u. a.] 1987.
- Бобавац, Томислав: *Становништво Београда 1918–1991*, Београд 1991.
- Bogdanović, Dimitrije: *Kosovo. Vergangenheit und Gegenwart*, Zürich–Lausanne 1992. [оригинал: *Књига о Косову*, Београд 1986]
- Bogdanović, Mira: *Srpski radnički pokret 1903–1914. Naličje legende*, Zagreb 1989.
- Bolčić, Silvano: „Every day life in the 'destroyed society' of Serbia in early 1990s – from sociological perspective“, у: *Kulture u tranziciji*, ur. Mirjana Prošić-Dvornić, Beograd 1994, 139–145.
- Bondžić, Dragomir: *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004.
- Božinović, Neda: *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 1996.
- Bracewell, Wendy: „Rape in Kosovo: Masculinity and Serbian Nationalism“, у: *Nations and Nationalism* 6 (2000) 4, 563–590.
- Braun, Maximilian: „Kosovo“. *Die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung*, Leipzig 1937.
- Braun, Maximilian: *Das serbokroatische Heldenlied*, Göttingen 1961.
- Bremer, Thomas: *Ekklesiale Struktur und Ekklesiologie in der Serbischen Orthodoxen Kirche im 19. und 20. Jahrhundert*, Würzburg 1992.
- Browning, Christopher: „Konačno rešenje u Srbiji. Judenlager na Sajmištu. Studija slučaja“, у: *Jevrejski istorijski muzej* (Beograd): *Zbornik* 6 (1992) 407–428.

- Buchenau, Klaus: *Orthodoxie und Katholizismus in Jugoslawien 1945–1991. Ein serbisch-kroatischer Vergleich*, Wiesbaden 2004.
- Бура, Никола: *Србија и свет у време Првог српског устанка (1804–1813): хронологија, догађаји и личности*, Београд 2003.
- Calic, Marie-Janine: „Probleme nachholender Entwicklung in Serbien (1830–1941)“, у: *Archiv für Sozialgeschichte* 34 (1994) 63–83.
- Calic, Marie-Janine: *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*, München 1994. (српско издање: Čalić, Mari-Žanin, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941. Usporeni napredak u industrijalizaciji*, Beograd 2004).
- Carmichael, Cathie: *Ethnic Cleansing in the Balkans. Nationalism and the destruction of tradition*, London–New York 2002.
- Castellan, George: *La vie cotidienne en Serbie au seuil de l'indépendance 1815–1839*, Paris 1967.
- Cigar, Norman L.: *Genocide in Bosnia: The policy of 'Ethnic Cleansing'*, Texas 1994.
- Cigar, Norman L. – Williams, Paul R.: *Indictment at The Hague: the Milosevic regime and crimes of the Balkan War*, New York 2002.
- Čirković, Sima M.: *The Serbs*, Oxford 2004. (српско издање: *Срби међу европским народима*, Београд 2004).
- Clewing, Konrad – Pezo, Edwin: „Jovan Cvijić als Historiker und Nationsbildner. Zu Ertrag und Grenzen seines anthropogeographischen Ansatzes zur Migrationsgeschichte“, у: Marhus Krzoska – Hans-Christian Maner (Hg.): *Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationsbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, Münster 2005, 265–297.
- Cohen, Lenard J.: *Broken Bonds: the Disintegration of Yugoslavia*, Boulder/Co. 1993.
- Cohen, Lenard J.: *Serpent in the Bosom: The rise and fall of Slobodan Milosevic*, Boulder/Co. 2001.
- Cohen, Philip J.: *Serbia's Secret War. Propaganda and the Deceit of History*, College Station 1996.
- Collin, Matthew: *This is Serbia Calling. Rokenrol radio i Beogradski pokret otpora*, Beograd 2001.
- Čolović, Ivan – Mimica, Aljoša: *Intelektualci i rat*, Beograd 1993.
- Čolović, Ivan: *Das Bordell der Krieger. Folklore, Politik und Krieg*, Osnabrück 1994.
- Čolović, Ivan: *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*, Beograd 1997 (енгл. издање: *The Politics of Symbol in Serbia. Essays in political anthropology*, London 2002).
- Ђоровић, Владимир: *Историја Срба*, 2. изд., Београд 1993.
- Ђоровић, Владимир: *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.
- Cox, John K.: *The History of Serbia*, Oxford: Greenwood Press 2002.

- Чубриловић, Васа: *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958.
- Чубриловић, Васа – Ђоровић, Владимир: *Србија од 1858. до 1903*, Београд 1939.
- Ђунковић, Срећко: *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Београд 1971.
- Свијић, Јован: *L'annexion de Bosnie et la question serbe*, Paris 1908 (српско издање: *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Београд 1908).
- Џвијић, Јован: *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, Београд 1966. (оригинал: *La Peninsule balkanique: Geographie humaine*, Paris 1918).
- Dedijer, Vladimir: *Sarajevo 1914*, Beograd 1966 (dt.: *Die Zeitbombe. Sarajevo 1914*, Wien [u. a.] 1967).
- Dedijer, Vladimir: *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican: the Croatian Massacre of Serbs during World War II*, Buffalo/NY 1992.
- Deroc, Milan: *British Special Operations Explored: Yugoslavia in Turmoil 1941–1943 and the British Response*, Boulder/Co. 1988.
- Десница, Гојко: *Историја српског народа (850–1903)*, Нови Сад 1981.
- Đimić, Ljubodrag: *Agitprop kultura 1945–1952. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd 1988.
- Димић, Љубодраг: *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, 3 тома, Београд 1996, 1997.
- Димић, Љубодраг: *Срби и Југославија: простор, друштво, политика*, Београд 1998.
- Димић, Љубодраг: „Србија 1804–2004 (суочавање са прошлостју)“, у: *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд 2005, 13–114.
- Димитријевић, Бојан: *Грађански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944–1954*, Београд 2003.
- Djilas, Milovan: *Anatomie einer Moral. Eine Analyse in Streitschriften*, Frankfurt/M. 1963.
- Djilas, Milovan: *Die neue Klasse*, Wien [u. a.] 1976.
- Djilas, Milovan: *Der Krieg der Partisanen. Memoiren 1941–1945*, Wien [u. a.] 1977.
- Djilas, Milovan: *Njegoš: pjesnik, vladar, vladika*, Beograd 1988.
- Ђорђевић, Димитрије: „The 1883 Peasant Uprising in Serbia“, у: *Balkan Studies* 20 (1979) 2, 235–255.
- Ђорђевић, Димитрије: *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*, Beograd 1962.
- Ђорђевић, Мирослав Р.: *Српска нација у грађанском друштву*. (Од краја XVIII до почетка XX века), Београд 1979.
- Ђорђевић, Мирослав Р.: *Питање самоуправе Србије 1791–1830*. Прилог изучавању стварања српске бужоаске државе, Београд 1972.

- [Đorđević] Gjorgjević, Tihomir R.: *Die Zigeuner in Serbien. Ethnologische Forschungen*, 2 Bde, Budapest 1903–1906.
- Ђорђевић, Тихомир Р.: *Из Србије кнеза Милоша. Културне прилике од 1815 до 1839. године*, Београд 1922.
- Ђорђевић, Тихомир Р.: „Село као друштвена заједница за време прве владе кнеза Милоша“, у: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 2 (1922) 129–138.
- Ђорђевић, Тихомир Р.: *Србија пре 100 година*, Београд 1946.
- Ђорђевић, Тихомир Р.: *Наш народни живот*, Београд 1984.
- Ђорђевић, Тихомир Р.: „Насељавање Србије за време прве владе Кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)“, у: *Гласник географског друштва* 4 (1920) 5, 116–138.
- Ђорђевић, Тихомир Р.: „Арнаути у Србији за владе Кнеза Милоша (1815–1839)“, у: *Архив за арбанашку старину, језик и етнологију* (1923) 1–2, 197–201.
- Ђорђевић, Тихомир Р.: „Село као суд у нашем народном обичајном праву“, у: *Зборник Филозофског факултета* 1 (1948) 267–287.
- Ђукић, Славољуб: *Између славе и анатеме: Политичка биографија Слободана Милошевића*, Београд 1994.
- Đukić, Slavoljub: *Milosevic und die Macht. Serbiens Weg in den Abgrund*, Bad Vilbel 2000.
- Đukić, Slavoljub: *Milosevic and Markovic. A Lust for Power*, Georgetown/ON 2001.
- Đurić-Klajn, Stana: *A Survey of Serbian Music through the Ages*, Belgrade 1972.
- Đurić-Zamolo, Divna: *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*, Beograd 1977.
- Dogo, Marco: „The Balkan Nation-States and the Muslim Question“, у: *The Balkans: National Identities in a Historical Perspective*, ed. Stefano Bianchini – Marco Dogo, Ravenna 1998, 61–74.
- Dokumenti iz istorije Jugoslavije*: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata, ur. Miodrag Zečević – Jovan P. Popović, Beograd 1996.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије. 1903–1914*, т. 1–13 и даље, Београд 1980–2003 и даље.
- Dragnich, Alex N.: *The Development of Parliamentary Government in Serbia*, Boulder/Co. 1978.
- Dragnich, Alex N.: *Serbia's Historical Heritage*, Boulder/Co. 1994.
- Dragnich, Alex N. – Todorovich, Slavko: *The Saga of Kosovo: Focus on Serbian-Albanian Relations*, New York 1984.
- Dragovic Soso, Jasna: „Saviours of the Nation“. *Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London 2002.
- Duijzings, Ger: *Religion and Politics of Identity in Kosovo*, London 2000.
- Duncan, Wilson: *The Life and Times of Vuk Stefanovic Karadzic, 1787–1864: Literacy, Literature, and National Independence in Serbia*, Ann Arbor 1986.

- Durić, Rašid: „Der nationale Mythos in der serbischen Literatur und Politik“, у: *Österreichische Osthefte* 38 (1996) I, 3–21.
- Durham, Mary E.: *Through the Lands of the Serb*, 2. ed., London 1904.
- Дворниковић, Владимир: *Карактерологија Југословена*, Београд 1939.
- Džaja, Srećko M.: *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918–1991)*. Mit besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas, München 2002.
- Екмечић, Милорад: *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.
- Enciklopedija Jugoslavije*, 1. izd., 8 tomova, Zagreb 1955–1971.
- Enciklopedija Jugoslavije*, 2. izd., t. 1–6, Zagreb 1980–1990.
- Енциклопедија српске историографије*, прир. Сима Ђирковић – Раде Михаљчић, Београд 1997.
- Erlich, Vera Stein: *Family in Transition. A study of 300 Yugoslav Villages*, Princeton 1966.
- Европа и Срби. Међународни научни скуп*, 13–15. дец. 1995. International Conference Europe and the Serbs, ур. Славенко Терзић, Београд 1996.
- Европа и Српска револуција 1804–1815*, ур. Чedomir Попов, Нови Сад 2004.
- Fall 7. Das Urteil im Geismordprozess, gefällt am 19. Februar 1948 vom Militärgerichtshof V der Vereinigten Staaten von Amerika. Hg. Martin Zöller – Kazimierz Leszczyński, Berlin (O) 1965.
- [First Serbian Uprising] *The First Serbian Uprising, 1804–1813*, ed. Wayne S. Vucinich, Boulder/ Co. 1982.
- Friesel-Kopecki, Dubravka: „Die serbische Nationalbewegung“, у: *Nationalbewegungen auf dem Balkan*, Hg. Norbert Reiter, Berlin 1983, 177–279.
- Gašić, Ranka: *Beograd u hodu ka Evropi. Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Beograd 2005.
- Gagnon, Valère Philipp Jr.: *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, New York 2004.
- Гавриловић, Михаило: *Милош Обреновић*, 3 т., Београд 1908, 1909, 1912.
- Gavrilović, Nikola: *Srbi i Francuzi. Francuski uticaji na Srbe i srpsku književnost krajem XVIII i početkom XIX veka*, Beograd 1997.
- Гавриловић, Славко: *Личности и догађаји из доба Првог српског устанка*, Нови Сад 1996.
- Gender Politics in the Western Balkans: Women, Society, and Politics in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ed. Sabrina P. Ramet, University Park/ Pa. 1999.
- Gesemann, Gerhard: *Heroische Lebensform. Zur Literatur und Wesenskunde der balkanischen Patriarchalität*, Leipzig 1943.
- Glenny, Misha: *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999.
- Gligoriјевић, Branislav: „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, у: *Istorija XX veka* 5 (1963) 115–196.
- Gligoriјевић, Branislav: „Srpska nacionalna omladina (Srnao)“, у: *Istorijski glasnik* 2–3 (1964) 3–38.

- Gligorijević, Branislav: *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970.
- Gligorijević, Branislav: *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979.
- Глишић, Венцеслав: *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970.
- Glišić, Venceslav: *Užička republika*, Beograd 1986.
- Gordy, Eric D.: *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, Pennsylvania Univ. Press 1999.
- Града о стварању југословенске државе, ур. Dragoslav Janković – Bogdan Krizman, 2 т., Београд 1964.
- Грађа за историју Првог српског устанка, ур. Радослав Перовић, (Објављено поводом 150-годишњице Првог српског устанка), Београд 1954.
- Grill, R. Chrysostomus: *Serbischer Messianismus und Europa bei Bischof Velimirović (gest. 1956)*, St. Ottilien 1998.
- Гудац-Додић, Вера: *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949–1953*, Београд 1999.
- Guzina, Ružica: *Knežina i postanak srpske buržoaske države*, Beograd 1955.
- Guzina, Ružica: *Opština u Srbiji 1839–1918. Pravno-politička i sociološka studija*, Beograd 1976.
- Hadri, Ali: „Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji“, у: *Istorijski glasnik* 1967, 1–2, 51–84.
- Hall, Richard C.: *The Balkan Wars, 1912–1913. Prelude to the First World War*, London 2000.
- Halpern, Joel M.: *Social and Cultural Change in a Serbian Village*, New Haven 1956.
- Halpern, Joel Martin: *A Serbian Village*. New York 1958 (ново изд.: New York 1967).
- Hayden, Robert M.: „Muslims and 'Others' in Serbian and Croatian Politics“, у: *Neighbors at War. Anthropological Perspectives of Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*, ed. Joel M. Halpern – David A. Kideckel, Pennsylvania State University 2000, 116–124.
- Hehn, Paul N.: „The Origins of Modern Pan-Serbism – The 1844 Načertanije of Ilija Garašanin: An Analysis and Translation“, у: *East European Quarterly* 9 (1975) 153–171.
- Hodžić, Saban: „Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788–1862. godine“, у: *Članci i gradja za kulturnu istoriju istočne Bosne*, т. 2, ур. Milica Baum, Tuzla 1958, 65–143.
- Hopf, Claudia: *Sprachnationalismus in Serbien und Griechenland*. Theoretische Grundlagen sowie ein Vergleich von Vuk Stefanović Karadžić und Adamantios Korais, Wiesbaden 1997.
- Höpken, Wolfgang: „Geschichte und Gewalt. Geschichtsbewußtsein im jugoslawischen Konflikt“, у: *Internationale Schulbuchforschung* 15 (1993) 1, 55–73.

- Höpken, Wolfgang: „Von der Mythologisierung zur Stigmatisierung: 'Krieg und Revolution' in Jugoslawien 1941–1948 im Spiegel von Geschichtswissenschaft: und historischer Publizistik“, у: *Kommunismus und Osteuropa*. Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel, Hg. Eva Schmidt-Hartmann, München 1994, 165–201.
- Höpken, Wolfgang: „Flucht vor dem Kreuz? Muslimische Emigration aus Südosteuropa nach dem Ende der osmanischen Herrschaft (19./20. Jh.)“, у: *Comparativ* 6 (1996) 1, 1–24.
- Höpken, Wolfgang: „Krieg und historische Erinnerung auf dem Balkan“, у: *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen des östlichen Mitteleuropa*, Bd. 6, Hg. Eva Behring – Ludwig Richter – Wolfgang Schwarz, Stuttgart 1999, 371–378.
- Höpken, Wolfgang: „Vergangenheitsbewältigung' in Südosteuropa. Chance oder Last?“, у: *Südosteuropa* 48 (1999) 613–628.
- Höpken, Wolfgang: „Gibt es eine 'balkanische politische Kultur'?“, у: *Politische Kultur in Osmittel- und Südosteuropa*, Hg. Werner Bramke in Zusammenarbeit mit Thomas Adam, Leipzig 1999.
- Höpken, Wolfgang: „Das Dickicht der Kriege. Ethnischer Konflikt und militärische Gewalt im früheren Jugoslawien 1991–1995“, у: *Wie Kriege entstehen. Zum historischen Hintergrund von Staatenkonflikten*, Hg. Bernd Wegner, Paderborn [u. a.] 2000, 319–367.
- Höpken, Wolfgang: „Gewalt auf dem Balkan – Erklärungsversuche zwischen 'Struktur' und 'Gewalt', у: *Politische und ethnische Gewalt in Südosteuropa und Lateinamerika*, Hg. Wolfgang Höpken – Michael Riekenberg, Köln, Weimar, Wien 2001, 53–95.
- Höpken, Wolfgang – Sundhaussen, Holm: „Jugoslawien von 1914 bis zur Gegenwart“, у: *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Hg. Wolfram Fischer [u. a.], Bd. 6, Stuttgart 1987, 847–915.
- Horvat, Branko: *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1989.
- Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni, ур. Laslo Sekelj, Beograd 2001.
- Илија Гарашанин (1812–1874). Зборник радова ... поводом 175. годишњице рођења, ур. Владимир Стојанчевић, Београд 1991.
- Исић, Момчило: *Сељаштво у Србији 1918–1925*, Београд 1995.
- Исић, Момчило: *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији (према попису од 31. марта 1931. год.)*, Београд 1999.
- Исић, Момчило: *Сељаштво у Србији 1918–1945*, 2 т., Београд 2000, 2001.
- Исић, Момчило: *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд 2001.
- Исић, Момчило: *Основно школство у Србији 1918–1941.*, 2 т., Београд 2005.
- Историја српског народа, ур. Славко Гавриловић [и др.], 6. књ., 3. т., Београд 2000.
- [Историја] *Нова историја српског народа*, ур. Душан Т. Батаковић, Београд–Lausanne 2000.

- Историја Београда, ур. Васа Чубриловић, 3 т., Београд 1974.
- Историја Београда, ур. Никола Тасић – Здравко Антонић, Београд 1995.
- Историја српске културе, ур. Павле Ивић, 2. изд., Горњи Милановац 1996. (енгл. изд.: *History of Serbian Culture*, Edgware 1995).
- Izvori velikosrpske agresije*, ur. Bože Čović, Zagreb 1991.
- Jagodić, Miloš: „The Emigrations of Muslims from the New Serbian Regions, 1871–1878“, у: *Balkanologie* 2 (1998) 2.
- „Јако српство – јака Југославија“. Избор чланака из „Српског гласа“, органа Српског културног клуба, објављених 1939–1940, ур. Миодраг Јовичић, Београд 1991.
- Јанићијевић, Јован: *Србија између Истока и Запада (Serbia Between the East and the West)*, Београд 2001.
- Јанковић, Драгослав: *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1951.
- Јанковић, Драгослав: *Историја државе и права Србије XIX века*, 3. изд., Београд 1960.
- Janković, Dragoslav: *Jugoslovensko pitanje i krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967.
- Janković, Dragoslav: „Niška deklaracija (Nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine)“, у: *Istorija XX veka* 10 (1969) 7–111.
- Јанковић, Драгослав: *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, Београд 1973.
- Јанковић, Драгослав: *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији 19. века*, Београд 1997.
- Jelavich, Barbara: *History of the Balkans*. P. 1: *Eighteenth and Nineteenth Centuries*. P. 2: *Twentieth Century*, Cambridge 1983.
- Jelavich, Charles: *Tsarist Russia and Balkan Nationalism. Russian Influence and the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia, 1879–1886*, Berkeley, Los Angeles 1958.
- Jelavich, Charles – Jelavich, Barbara: *The Establishment of the Balkan National States. 1804–1920*, Seattle–London 1977.
- Jelić-Butić, Fikreta: *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb 1986.
- Јевтић, Драгош – Поповић, Драгољуб: *Правна историја југословенских народа*, Београд 1996.
- Jireček, Constantin: *Geschichte der Serben*. 1. Bd. (bis 1371); 2. Bd. Erste Hälfte (1371–1537), Gotha 1911, 1918.
- Јовановић, Јован М.: *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1990.
- Јовановић, Nadežda: *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925–1928*, Beograd 1974.
- Јовановић, Слободан: *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1912.
- Јовановић, Слободан: *Велика народна скупштина. Студија о уставотворној власти*, Београд 1900.
- Јовановић, Слободан: *Влада Милана Обреновића*, 2 т., Београд 1926, 1927.
- Јовановић, Слободан: *Влада Александра Обреновића*, Београд 1990.

- Јовановић, Владан: *Југословенска држава и Јужна Србија 1918–1929. Македонија, Санџак, Косово и Метохија у Краљевини СХС*, Београд 2002.
- Јовановић, Жарко С.: *Сељаштво Србије у другом светском рату 1941–1945*, Београд 1995.
- Јовановић, З.: *Неостварени циљеви Драже Михаиловића*, Београд 2001.
- Јовичић, Миодраг: *Лексикон српске уставности. 1804–1918*, Београд 1999.
- Judah, Tim: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, New Haven/Ct. 1997.
- Jugoslavija 1945–1985*. Statistički prikaz, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986.
- Jugoslavija 1918–1984*. Zbirka dokumenata, ur. Branko Petranović – Momčilo Zečević, Beograd 1985.
- Југословенска држава 1918–1998*. Зборник радова са научног скупа, ур. Ђорђе О. Пиљевић, Београд 1999.
- Југословенска држава и Албанци*, ур. Љубодраг Димић – Ђорђе Борозан, 2 т., Београд 1998, 1999.
- Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost*. Tematska zbirka dokumenata, ur. Branko Petranović – Momčilo Zečević, 2 т., Beograd 1987.
- [Jugoslawien-Krieg] *Der Jugoslawien-Krieg*. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen, Hg. Dunja Melčić, Opladen–Wiesbaden 1999.
- Kanitz, Felix: *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*, Leipzig 1868.
- Kanitz, Felix: *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, 3 Bde, Leipzig 1904–1914.
- Караџић, Вук Стефановић: *Српске народне песме*, т. 1–3, Лајпциг 1823, 1824; т. 4, Беч 1833.
- Караџић, Вук Стефановић: *Српска историја нашега времена*, Београд 1972.
- Karanovich, Milenko: *The Development of Education in Serbia and Emergence of Its Intelligentsia (1838–1858)*, New York 1995.
- Karchmar, Lucien: *Draža Mihailović and the Rise of the Chetnik Movement, 1941–1942*, 2 pts, New York–London 1987.
- Karger, Adolf: „Die serbischen Siedlungsräume in Kroatien“, у: *Osteuropa* 42 (1992) 141–146.
- Карић, Владимир: *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд 1887.
- Казимировић, Васа: *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, 2 т., Београд 1990.
- Казимировић, Васа: *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац 1997.
- Khan, Mujeeb R.: „The 'Other' in the Balkans: Historical Constructions of the Serbs and 'Türks'“, у: *Journal of Muslim Minority Affairs* 16 (1996) 49–63.
- Kočović, Bogoljub: *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990.
- Kojić, Branislav D.: *Varošice u Srbiji XIX veka*, Beograd 1970.
- Kola, Paulin: *The Search for Greater Albania*, London 2003.

- Константиновић, Никола: *Београдски пашалук*. (Северна Србија под Турцима). Територија, становништво, производне снаге, Београд 1970.
- Konstantinović, Zoran: *Deutsch-serbische Begegnungen. Überlegungen zur Geschichte der gegenseitigen Beziehungen zweier Völker*, Berlin 1997.
- Kosovo. *Legacy of a Medieval Battle*, ed. Wayne S. Vucinich – Thomas A. Emmert, Minnesota 1991.
- Косово у памћењу и стваралаштву, ур. Ненад Љубинковић, Београд 1989.
- [Kosovo-Konflikt] *Der Kosovo-Konflikt. Ursachen – Akteure – Verlauf*, Hg. Konrad Clewing – Jens Reuter, München 2000.
- Kosovska bitka 1389. godine i njene posledice. *Die Schlacht auf dem Amsfeld 1389 und ihre Folgen*. Међународни симпозијум, Himmelstir 1989, Beograd 1991.
- Косовски бој у историји, традицији и стваралаштву Црне Горе, ур. Мило-сав Бабовић, Титоград 1990.
- Косовски бој у ликовним уметностима, ур. Дејан Медаковић, Нови Сад 1990.
- Косовски бој у српској књижевности, ур. Војислав М. Ђурић, Нови Сад 1990.
- Kostovicova, Denisa: „'Shkolla Shqipe' and Nationhood. Albanians in Pursuit of Education in the Native Language in Interwar (1918–41) and Post-Autonomy (1989–98) Kosovo“, у: *Albanian Identities. Myth and History*, ed. Stephanie Schwandner-Sievers and Bernd Fischer, London 2002, 157–171.
- Kramer, Helmut – Džihic, Vedran: *Die Kosovo-Krise. Scheitert die internationale Gemeinschaft?*, Münster [u. a.] 2005.
- Krebs, Norbert: *Beiträge zur Geographie Serbiens und Rasciens*, Stuttgart 1922.
- Крстић, Петар: „Швабе“ или „Немачкари“ у Србским народним новинама Теодора Павловића, у: *Зборник Матице српске за историју* 49 (1994) 31–43.
- Крстић, Василије: *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1992.
- Кркљуш, Љубомирка: *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002.
- Krivokapić-Jović, Gordana: „Radikalski koncept nove jugoslovenske države 1918–1929“, у: *Tokovi istorije* 1–2 (2000) 47–54.
- Кривокапић-Јовић, Гордана: *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд 2002.
- Крстић, Ђурица: „Српски грађански законик и обичајно право“, у: *Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика*, ур. Миодраг Јовичић, Београд 1996, 79–83.
- Kulundžić, Zvonimir: *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb 1967.
- Kulundžić, Zvonimir: *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968.
- Lampe, John R.: „Varieties of Unsuccessful Industrialization: the Balkan States before 1914“, у: *Journal of Economic History* 35 (1975) 56–85.

- Lampe, John R.: „Belated Modernization in Comparison: Development in Yugoslavia and Bulgaria to 1948“, у: G. Augustinus (ed.): *Diverse Paths to Modernity in Southeastern Europe. Essays in National Development*, New York 1991, 33–55.
- Lampe, John R.: *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country*, 2. ed., Cambridge 2000.
- Lane, Ann: *Yugoslavia. When Ideals Collide*, Houndmills/Basingstoke 2004.
- Lauer, Reinhard: „Wende und Krieg in der Literatur“, у: *Südosteuropa. Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur. Ein Handbuch*, Hg. Margaditsch Hatschikjan – Stefan Troebst, München 1999, 417–436.
- LeBor, Adam: *Milosevic: A Biography*, Bloomsbury 2002.
- Lederer, Ivo J.: *Yugoslavia and the Paris Peace Conference. A study in frontier-making*, New Haven, London 1963.
- Lees, Michael: *The Rape of Serbia. The British Role in Tito's Grab for Power, 1943–1944*, San Diego 1990.
- Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, Hg. von Edgar Hösch, Karl Nehring und Holm Sundhaussen, Wien, Köln, Weimar 2004.
- Liberalna misao u Srbiji. Prilozi istoriji liberalizma od kraja XVIII do sredine XX veka, ur. Jovica Trkulja – Dragoljub Popović, Beograd 2001.
- Љушић, Радош: *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 1993.
- Љушић, Радош: *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986.
- Љушић, Радош: *Србија 19. века. Изабрани радови*, Београд 1994.
- Љушић, Радош: *Вожд Карађорђе*, 2 т., Београд 1995.
- Љушић, Радош: „Политичке генерације у Србији“, у: *Српске политичке генерације 1788–1918*, Београд 1998, 9–35.
- Љушић, Радош: *Историја српске државности*, т. 2, Нови Сад 2001.
- MacDonald, David B.: *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim-Centered Propaganda and the War in Yugoslavia*, Manchester 2003.
- MacKenzie, David: *Ilija Garašanin: Balkan Bismarck*, Boulder/Co. 1985.
- MacKenzie, David: „Serbian Nationalist and Military Organizations and the Piedmont Idea, 1844–1914“, у: *East European Quarterly* 16 (1982) 323–344.
- MacKenzie, David: „The 'Black Hand' and Its Statutes“, у: *East European Quarterly* 25 (1991) 179–206.
- MacKenzie, David: *The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875–1878*, Ithaca/N.Y. 1967.
- MacKenzie, David: *Serbs and Russians*, Boulder/Co. 1996.
- Magaš, Branka: *The Destruction of Yugoslavia. Tracking the Break-Up 1980–1992*, London–New York 1993.
- Malcolm, Noel: *Kosovo. A short history*, London 1998.
- Manoschek, Walter: „Serbien ist judenfrei“. *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, München 1993.
- Marjanović, Jovan: *Draža Mihailović između Britanaca i Njemaca*. Knj. 1. Britanski štićenik, Zagreb–Beograd 1979.

- Marković, Dragan R.: *Josip Broz i Goli otok*, Beograd 1990.
- Marković, Ljubica: „Početci feminizma u Srbiji i Vojvodini“, у: *Pro femina* 6 (1996) 204–210.
- Marković, Predrag J.: *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaj na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992.
- Марковић, Предраг Ј.: *Београд између Истока и Запада. 1948–1965*, Београд 1996.
- Marković, Svetozar: *Srpske obmane. Srbija na istoku*, Beograd 1973.
- Martić, M.: „Dimitrije Ljotić and the Yugoslav National Movement Zbor“, у: *East European Quarterly* 16 (1980) 2, 219–239.
- Матић, Милан Б.: *Равногорска идеја у штампи и пропаганди четничког покрета у Србији 1941–1944*, Београд 1995.
- Матић, Милан Б.: *Српска политичка традиција*, Београд 1999.
- Mayer, Martin: *Elementarbildung in Jugoslawien (1918–1941). Ein Beitrag zur gesellschaftlichen Modernisierung?*, München 1995.
- McCarthy, Justin: *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, Princeton/NJ 1995.
- McClellan, Woodford D.: *Svetozar Markovic and the Origins of Balkan Socialism*, Princeton 1964.
- Mertus, Julie: *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, Berkeley 1999.
- Mihailović, Kosta – Krestić, Vasilije: *Memorandum der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste. Stellungnahmen zu Kritiken*, Beograd 1996. [Оригинал: Меморандум САНУ. Одговори на критике, Београд 1995]
- Mihaljčić, Rade: *The Battle of Kosovo in History and in Popular Tradition*, Belgrade 1989.
- Migrations in Balkan History*, ed. Ivan Ninić, Beograd 1989.
- Milazzo, Matteo J.: *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Baltimore–London 1975.
- Милић, Даница: „Немачки капитал у Србији до 1918“, у: *Историјски часопис* 12/13 (1963).
- Milićević, Jovan: *Jevrem Grujić. Istorijat svetoandrejskog liberalizma*, Beograd 1964.
- Милићевић, Милић: *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002.
- Миљковић-Катић, Бојана: *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002.
- Milojković-Djurić, Jelena: *Tradition and Avant-Garde: Literature and Art in Serbian Culture, 1900–1918*, Boulder/Co. 1988.
- Milosavljević, Olivera: *O tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nata“ i „drugima“*, Beograd 2002.
- Милошевић, Раша: *Тимочка буна 1883. год. Успомене Р. Милошевића, члана Главног одбора Радикалне странке*, Београд 1923.
- Mišković, Nataša: „... mit dem Patriotismus der serbischen Dame hat die Welt noch zu rechnen!“ Der serbische Frauenverein zwischen Patriotismus unbür-

- gerliche!: Wohltätigkeit (1875–1914)“, у: *Godišnjak za društvenu istoriju* 2 (1995) 1, 64–74.
- Mitrović, Andrej: *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austrougarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981.
- Митровић, Андреј: *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.
- Митровић, Момчило: *Изгубљене илузије*. Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952, Београд 1997.
- Monnesland, Svein: *Land ohne Wiederkehr. Ex-Jugoslawien: Die Wurzeln des Krieges*, Klagenfurt–Celovec 1997.
- Müller, Dietmar: *Staatsbürger auf Widerruf. Juden und Muslime als Alteritätspartner im rumänischen und serbischen Nationscode. Ethnonationale Staatsbürgerschaftskonzeptionen 1878–1941*, Wiesbaden 2005.
- Naimark, Norman M.: *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge/ Ma.–London 2001.
- Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, 4 т., Загреб 1929.
- Naumović, Slobodan: „Opanken im Parlament. Betrachtungen über die Bedeutung bäuerlicher Symbole in der serbischen Politik“, у: *Historische Anthropologie. Kultur – Gesellschaft – Alltag* (1999) 1, 63–82.
- Naumović, Slobodan: „Identity Creator in Identity Crisis: Reflections on the Politics of Serbian Ethnology“, у: *Anthropological Journal of European Cultures* 8 (1999) 2, 39–128.
- Neighbors at War: Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture and History*, ed. Joel M. Halpern – David A. Kickedel, University Park/Pa. 2000.
- [Nettoyage ethnique] *Le nettoyage ethnique*. Documents historiques sur une idéologie serbe, ed. Mirko Grmek, Paris 1993. [хрватско изд.: *Etničko čišćenje*. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji, Zagreb 1993]
- Neubacher, Hermann: *Sonderauftrag Südost*, Göttingen 1956.
- Николић, Коста: *Историја равногорског покрета*, 3 т., Београд 1999.
- Njegoš, Petar II Petrović: *Der Bergkranz, Eingel. u. Übers. von Alois Schmaus*, München 1963.
- Novak, Viktor: *Antologija jugoslavenske misli i narodnog jedinstva 1390–1930*, Beograd 1930.
- Новаковић, Стојан: *Васкрс државе српске и друге студије*, 2. изд., Београд 1904; ново изд. 1986.
- Новаковић, Стојан: *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, Београд 1912.
- Noyes, George Rapali: *The Life and Adventures of Dositej Obradović*, Berkeley, Los Angeles 1953.
- Obradović, Milovan: *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1944)*, Priština 1981.
- Olshausen, Klaus: *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland vom März bis Juli 1941*, Stuttgart 1973.
- Пајовић, Миливоје: *Владари српских земаља*, Подгорица 2001.

- Palaret, Michael: *The Balkan Economies, c. 1800–1914: Evolution Without Development*, Cambridge 1997.
- Palaret, Michael: „Land, Labour and Industrial Progress in Bulgaria and Serbia before 1914“, у: *The Journal of European Economic History* 12 (1983) 163–185.
- Pavković, Aleksandar: *Slobodan Jovanović: An Unsentimental Approach to Politics*, New York 1993.
- Pavković, Aleksandar: „The Serb National Idea: a Revival 1986–92“, у: *Slavonic and East European Review* 72 (1994) 3, 441–495.
- Pavković, Aleksandar: *The Fragmentation of Yugoslavia. Nationalism and War in the Balkans*, 2. ed., New York 2000.
- Павловић, Момчило: *Српско село 1945–1952. Откуп*, Београд 1997.
- Павловић, П.: „Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876. и 1877–1878. године“, у: *Гласник Етнографског института* 4–6 (1957) 53–104.
- Pavlovich, Paul: *The History of the Serbian Orthodox Church*, Toronto 1989.
- Pavlowitch, Stevan K.: *The Implorable Survivor: Yugoslavia and its Problems, 1918–1988*, London 1988.
- Pavlowitch, Steven K.: *Tito, Yugoslavia's Great Dictator: A Reassessment*, London 1992.
- Pavlowitch, Stevan K.: *Serbia: The History behind the Name*, London 2002. (српско изд.: *Србија. Историја иза имена*, Београд 2004)
- Pavlowitch, Stevan K.: „The Constitutional Development of Serbia in the Nineteenth Century“, у: *East European Quarterly* 5 (1972) 456–467.
- Paxton, Roger V.: „Nationalism and Revolution: A Reexamination of the Origins of the First Serbian Insurrection 1804–1807“, у: *East European Quarterly* 6 (1972) 337–362.
- Перић, Живојин: „Жена у Српском грађанском закону“, у: *Архив за правне и друштвене науке XXXIII* (1928).
- Perica, Vjekoslav: *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford 2002.
- Перо и поест. *Српско друштво у сећањима*. Pen and Past. Serbian Society in Memories, Београд 1999.
- Perović, Latinka: *Srpski socijalisti 19. veka*. Prilog istoriji socijalističke misli, 2 t., Београд 1985.
- Petranović, Branko – Štrbac, Čedomir: *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 3 t., Београд 1977.
- Petranović, Branko: *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Београд 1980.
- Petranović, Branko: *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Београд 1992.
- Petranović, Branko: *The Yugoslav Experience of Serbian National Integration*, Boulder/Co 2002.
- Petričević, Jure: *Nacionalnost stanovništva Jugoslavije. Nazadovanje Hrvata i manjina; napredovanje Muslimana i Albanaca*, Brugg 1983.
- Petrovich, Michael B.: *A History of Modern Serbia, 1804–1918*, New York–London 1976.

- Piraku, Muhamet: „Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919–1941)“, у: *Jugoslovenski istorijski časopis* 1978, 1–4, 356–370.
- Pirch, Otto Dubislav von: *Reise in Serbien im Spätherbst 1829*, 2 Bde, Berlin 1830.
- Pleterski, Janko: *Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje 1919–1941*, Београд 1971.
- Поповић, Душан: *Срби у Војводини*, 3 т., 2. изд., Нови Сад 1990.
- Поповић, Миодраг: *Вук Стеф. Караџић*, Београд 1964.
- Поропић, Миодраг: *Vidovdan i časni krst. Oglad iz književne arheologije*, 3. изд., Београд 1998.
- Поповић, Небојша: *Јевреји у Србији 1918–1941*, Београд 1997.
- Porović, Tanja: *Die Mythologisierung des Alltags. Kollektive Erinnerungen, Geschichtsbilder und Vergangenheitskultur in Serbien und Montenegro seit Mitte der 1980er Jahre*, Zürich 2003.
- Поповић-Обрадовић, Олга: *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд 1998.
- Possart, Fed. Konst.: *Das Fürstenthum Serbien, seine Bewohner, deren Sitten und Gebräuche*, Darmstadt 1837.
- Pribičević, Svetozar: *Diktatura kralja Aleksandra*, Београд 1952.
- Прекретнице новије српске историје, ур. Андреј Митровић, Крагујевац 1995.
- Продановић, Јаша М.: *Историја политичких странака и струја у Србији*, Београд 1947.
- Prodanović, Jaša M.: *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Београд, б. г.
- Продановић, Јаша М.: *Вук Караџић и Милош Обреновић*, Београд 1938.
- Програми и статутни српских политичких странака до 1918. год., ур. Василије Крстић – Радош Љушић, Београд 1991.
- Протић, Милан Ст.: *Радикали у Србији: идеје и покрет: 1881–1903*, Београд 1990.
- Први српски устанак. Према казивањима устаника и савремених посматрача, ур. Божидар Ковачевић, Београд 1949.
- Prvulovich, Žika Rad: *Religious Philosophy of Prince-Bishop Njegosh of Montenegro (1813–1851)*, Birmingham 1984.
- Раденић, Андрија: *Радикална странка и Тимочка буна. Историја Радикалне странке – доба народњаштва*, 2 т., Зајечар 1988.
- Радић, Радмила: *Држава и верске заједнице 1945–1970*, 2 т., Београд 2002.
- Radić, Radmila: *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Београд 1995.
- Радовановић, Јован: *Драгољуб Дража Михаиловић у огледалу историјских докумената*, 2. изд., Београд 2003.
- Ramet, Sabrina P.: *Balkan Babel. Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia*, Boulder/Co. 1992.
- Ramet, Sabrina P.: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*, 2. ed., Bloomington, Indianapolis 1992.

- Ramet, Sabrina P.: „Shake, Rattle and Self-Management: Making the Scene in Yugoslavia“, у: *Rocking the State. Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*, Boulder 1994, 103–139.
- Ramet, Sabrina P.: „Nationalism and the 'Idiocy' of the Countryside: The Case of Serbia“, у: *Ethnic and Racial Studies* 19 (1996) I, 70–87.
- Ranke, Leopold: *Die serbische Revolution. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen*, Berlin 1829; 2. изд., Berlin 1844; допуњено изд.: *Serbien und die Türkei im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1879.
- Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, ed. Carnegie Endowment for International Peace, Washington 1914 [The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a new Introduction and Reflections on the Present Conflict (by George F. Kennan), Washington 1993].
- Richter, Angela: „Rückgriffe auf den Vidovdan-Mythos in literarischen Werken des 20. Jahrhunderts“, у: *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas*, Hg. Eva Behring, Ludwig Richter u. Wolfgang Schwarz, Stuttgart 1999, 381–392.
- Ridley, Jasper: *Tito*, London 1994.
- Ristović, Milan D.: *Nemački „novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991.
- Roberts, Walter: *Tito, Mihailović and the Allies 1941–1945*, New Brunswick/NJ 1973 (2. изд.: Durham/NC 1987).
- Roksandić, Drago: *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb 1991.
- Roudometof, Victor: „Invented Traditions, Symbolic Boundaries, and National Identity in Southeastern Europe: Greece and Serbia in Comparative Historical Perspective“, у: *East European Quarterly* 32 (1998) 429–468.
- Roux, Michel: *Les Albanaïs en Yougoslavie. Minorité nationale et développement*, Paris 1992.
- Самарџић, М.: *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета*, Крагујевац 2004.
- Samardžić, Radovan – Duškov, Milan: *Serbs in European Civilization*, Belgrade 1993.
- Schlarp, Karl-Heinz: *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart 1986.
- Schmider, Klaus: *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944*, Hamburg 2002.
- Šehić, Nusret: *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, Sarajevo 1971.
- Sekelj, Laslo: *Yugoslavia: The process of disintegration*, New York 1993.
- Сеобе Срба некад и сад*, ур. Владимир Гречић, Београд 1990.
- Serbia Since 1989. Politics and Society under Milosevic and After*, ed. Sabrina P. Ramet – Vjeran Pavlakovic, Seattle 2005.
- [Serbian Question] *The Serbian Question in the Balkans*, ed. Dušanka Hadžijovančić, Belgrade 1995.

- Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung*, Hg. Thomas Bremer, Nebojša Popov und Heinz-Günther Stobbe, Berlin 1998.
- Serbische Heldenlieder*. Übersetzt von Stefan Schlotzer, München 1996.
- [Serbische Philosophie] *Die serbische Philosophie heute*, Hg. Mihailo Djurić – Slobodan Žunjić, München 1993.
- [Serbs] *The Serbs and their Leaders in the Twentieth Century*, ed. Peter Radan – Aleksandar Pavković, Aldershot 1997.
- Simic, Andrei: *The Peasant Urbanites. A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*, New York 1973.
- Simic, Andrei: „The Best of Two Worlds. Serbian Peasants in the City“, у: *Anthropologists in Cities*, ed. George M. Foster – Robert V. Kemper, Boston 1974, 179–200.
- Шишић, Фердо: *Југословенска мисао. Историја идеје југословенског народног уједињења и ослобођења*, Београд 1937.
- Скерлић, Јован: *Омладина и њена књижевност*, Београд 1925.
- Скерлић, Јован: *Светозар Марковић: његов живот, рад и идеје*, Београд 1910.
- Слијепчевић, Ђоко: *Историја Српске православне цркве*, 2. изд., Београд 1992.
- Списи Бечких архива о Првом српском устанку*, књ. 1–5, 6–7/8, ур. Алекса Ивић, Београд 1935–1939, 1965–1966.
- Спремић, Момчило: „Die Kosovo-Schlacht – ein Problem des Verrats“, у: *Косовска битка*, 239–253.
- Срби и Албанци у XX веку. Serbs and the Albanians in the 20th Century*, ур. Андреј Митровић, Београд 1991.
- Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог* (sa prilogima Ljubodraga Dimića, Dubravke Stojanović i Miroslava Jovanovića), Београд 2005.
- Србија 1878*. Документи, ур. Михаило Војводић, Београд 1978.
- Србија 1918*. године и стварање југословенске државе (La Serbie en 1918 et la création de l'état yougoslave), ур. Славенко Терзић, Београд 1989.
- Србија и Албанци у XIX и почетком XX века*. Циклус предавања 10–25. новембар 1987, ур. Владимир Стојановић, Београд 1990.
- Србија на крају Првог светског рата*, ур. Славенко Терзић, Београд 1990.
- Srbija u modernizacijskim procesima [XIX i] XX vek*, ur. Latinka Perović, [T. 1], Beograd 1994.
- T. 2 : *Položaj žene kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović, Beograd 1998.
- T. 3 : *Uloga elita*, ur. Latinka Perović, Beograd 2003.
- T. 4: *Žene i deca*, ur. Sonja Biserko, Beograd 2006.
- [Српска држава] *Модерна српска држава 1804–2004*. Хронологија, изд. Историјски архив Београда, Београд 2004.
- Srpska strana rata*, ur. Nebojša Popov, Beograd 1996.

- Српске политичке генерације (1788–1918). *Serbian Political Generations (1788–1918)*, ур. Славенко Терзић, Београд 1998.
- Српски уставни од 1835. до 1990. године. Са уставима Краљевине СХС и Краљевине Југославије, ур. Миодраг Радојевић, Београд 2004.
- Stančić, Nikša: „Problem 'Načertanija' Ilije Garašanina u našoj historiografiji“, у: *Historijski zbornik* 21–22 (1968/69) 179–196.
- Станковић, Ђорђе Ђ.: *Никола Пашић и југословенско питање*, 2 т., Београд 1985.
- Станковић, Ђорђе Ђ.: *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Београд 1984.
- Стефановић, Младен: *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, Београд 1984.
- Стевановић, Миладин: *Други српски устанак*, Горњи Милановац 1990.
- Стевановић, Миладин: *Први српски устанак*, Горњи Милановац 1994.
- Стипетић, Владимир: „Становништво у Србији у 19. вијеку и Први српски устанак“, у: *Глас САНУ* 294 (1975) 219–279.
- Stoianovich, Traian: „The Pattern of Serbian Intellectual Evolution, 1830–1880“, у: *Comparative Studies in Society and History* 4 (1971) 3.
- Stoianovich, Traian: *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, Armonk/N.Y. 1994.
- Stojadinović, Milan: *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963 [репринт: Београд 2002].
- Стојанчевић, Владимир: *Милош Обреновић и његова доба*, 2. изд., Београд 1990.
- Стојанчевић, Владимир: *Србија у време Првог устанка*, Лесковац 1980.
- Стојанчевић, Владимир: *Устанак 1841. године у југоисточној Србији* (Посвећено 150. годишњици нишко-лесковачког устанка 1841.), Лесковац 1992.
- Стојанчевић, Владимир: *Први српски устанак. Огледи и студије*, Београд 1994.
- Стојанчевић, Владимир: *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, Ниш 1996.
- Стојанчевић, Владимир: *Почеци модерне српске државе (1804–1813)*, Београд 2003.
- Стојановић, Дубравка: *Искушавање начела. Српска социјалдемократска партија и ратни циљеви Србије 1912–1918*, Београд 1994.
- Стојановић, Дубравка: „Симболи и кључне речи у дискурсу политичких странака у Србији почетком 20. века“, у: *Годишњак за друштвену историју* 9 (2002) 1–3, 29–50.
- Стојановић, Дубравка: *Србија и демократија 1903–1914*. Историјска студија о „златном добу српске демократије“, Београд 2003.
- Стојановић, Дубравка: „Уље на води: Политика и друштво у модерној историји Србије“, у: *Србија 1804–2004*, ур. Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић и Мирослав Јовановић, Београд 2005, 115–148.
- Stojković, Andrija B.: *Razvitak filozofije u Srba 1804–1944*, Београд 1972.

- Stokes, Gale: *Legitimacy Through Liberalism: Vladimir Jovanovic and the Transformation of Serbian Politics*, Seattle 1975.
- Stokes, Gale: „Church and Class in Early Balkan Nationalism“, у: *East European Quarterly* 13 (1979) 259–270.
- Stokes, Gale: *Politics as Development. The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, Durham–London 1990.
- Страњаковић, Драгослав: *Југословенски национални програм Кнежевине Србије 1844*, Сремски Карловци 1931.
- Страњаковић, Драгослав: *Србија, Пијемонт Јужних Словена 1844–1853*, Београд 1932.
- Страњаковић, Драгослав: *Влада уставобранитеља 1842–1858*, Београд 1932.
- Страњаковић, Драгослав: *Политичка пропаганда Србије у југословенским прокрајинима 1844–1858 год.*, Београд 1936.
- Страњаковић, Драгослав: „Како је постало Гарашаниново 'Начертаније'“, у: *Споменик Српске краљевске академије* 91 (1936) 63–115.
- Суботић, Драган: *Епископ Николај и православни Богомољачки покрет*, Београд 1996.
- Subotić, Milan: *Sricanje slobode. Studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji XIX veka*, Београд 1992.
- Sundhaussen, Holm: *Geschichte Jugoslawiens 1918–1980*, Stuttgart u. a. 1982.
- Sundhaussen, Holm: *Historische Statistik Serbiens 1834–1914*. Mit europäischen Vergleichsdaten, München 1989.
- Sundhaussen, Holm: „Die verpaßte Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanländern vor 1945“, у: *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*, hg. von R. Schönfeld, München 1989, 45–60.
- Sundhaussen, Holm: *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall 1918–1991*, Mannheim [u. a.] 1993.
- Sundhaussen, Holm: „Ethnonationalismus in Aktion: Bemerkungen zum Ende Jugoslawiens“, у: *Geschichte und Gesellschaft* 20 (1994) 402–423.
- Sundhaussen, Holm: „Eliten, Bürgertum, politische Klasse? Anmerkungen zu den Oberschichten in den Balkanländern des 19. Und 20. Jh.“, у: *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*, Hg. Wolfgang Höpen – Holm Sundhaussen, München 1998, 5–30.
- Sundhaussen, Holm: „Kosovo: 'himmlisches Reich' und irdischer Kriegsschauplatz. Kontroversen über Recht, Unrecht und Gerechtigkeit“, у: *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung* 48 (1999) 237–257.
- Sundhaussen, Holm: „Kriegserinnerung als Gesamtkunstwerk und Tatmotiv: Sechshundertzehn Jahre Kosovo-Krieg (1389–1999)“, у: *Der Krieg in religiösen und nationalen Deutungen der Neuzeit*, Hg. Dietrich Beyrau, Tübingen 2001, 11–40.
- Sundhaussen, Holm: „Unerwünschte Staatsbürger. Grundzüge des Staatsbürgerschaftsrechts in den Balkanländern und Rumänien“, у: *Staatsbürger-*

- schaft in Europa. *Historische Erfahrungen und aktuelle Debatten*, Hg. Christoph Conrad – Jürgen Kocka, Hamburg 2001, 193–215.
- Sundhaussen, Holm: „Der Gegensatz zwischen historischen Rechten und Selbstbestimmungsrechten als Ursache von Konflikten: Kosovo und Krajina im Vergleich“, у: *Nationalitätenkonflikte im 20. Jh.: Ursachen von inter-ethnischer Gewalt im Vergleich*, Hg. Philipp Ther – Holm Sundhaussen, Wiesbaden 2001, 19–33.
- Sundhaussen, Holm: „Serbische Volksgeschichte. Historiker und Ethnologen im Kampf um Volk und Raum vom Ende des 19. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts“, у: *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*, Hg. Manfred Hettling, Göttingen 2003, 301–325.
- Sundhaussen, Holm: „Die 'Genozidnation': serbische Kriegs- und Nachkriegsbilder“, у: *Der Krieg in den Gründungsmythen europäischer Nationen und der USA*, Hg. Nikolaus Buschmann – Dieter Langewiesche, Frankfurt/M. – New York 2004, 351–371.
- Thomas, Robert: *Serbia under Milosevic. Politics in the 1990s*, London 1999.
- Thomas, Robert: *Milosevic and Beyond. Serbia's road from war to democracy*, London 2003.
- Thompson, Mark: *Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina*, London 1994.
- Тимочка буна 1883. Грађа, ур. Милан М. Николић, 7 т., Београд 1954–1989.
- Тимочка буна 1883. и njen društveno-politički značaj za Srbiju XIX v. Zbornik radova, Beograd 1986.
- Tomanić, Milorad: *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd 2001.
- Tomasevich, Jozo: *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford 1955.
- Tomasevich, Jozo: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks*, Stanford/Ca. 1975.
- Tomasevich, Jozo: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford/Ca. 2001.
- Томић, Јаша: *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Нови Сад 1913.
- Томич, Yves: *La Serbie du prince Miloš à Milosevic*, Bruxelles 2003.
- Trew, Simon: *Britain, Mihailović and the Chetniks, 1941–1942*, London–New York 1998.
- Трговчевић, Љубинка: „Јован Цвијић у Првом светском рату“, у: *Историјски часопис* 22 (1975) 173–231.
- Трговчевић, Љубинка: *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986. [2. изд.: 1987]
- Трговчевић, Љубинка: „Српска интелигенција у XIX веку. Западни и источни утицаји“, у: *Европа и Срби*, 253–266.
- Трговчевић, Љубинка: *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.

- Troebst, Stefan: *Mussolini, Makedonien und die Mächte 1922–1930*. Die „Innere Makedonische Revolutionäre Organisation“ in der Südosteuropapolitik des faschistischen Italien, Köln–Wien 1987.
- Troebst, Stefan: „Makedonische Antworten auf die 'Makedonische Frage' 1944–1992: Nationalismus, Republikgründung, nation-building“, у: *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung* 41 (1992) 423–442.
- Trotzki, Leo: *The Balkan Wars 1912–1913*, New York 1980.
- Туцовић, Димитрије: *Србија и Арбанија. Један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Београд 1914.
- Turczynski, Emanuel: *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf 1976.
- Ujedinjena omladina srpska. Zbornik radova, ur. Živan Milisavac, Novi Sad 1968.
- Уједињена српска омладина и њено доба: 1860–1875. Грађа из совјетских архива, ур. В. Н. Кондратјева, Нови Сад 1977.
- Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941.), ур. Душан Мрђеновић, Београд 1988.
- Велика Србија: новине Српске радикалне странке. Репринт свих сачуваних бројева листа „Велика Србија“ од 1914–1926. године, Београд 1997.
- Вељковић, Момчило: *О тимочкој буни године 1883*, Београд 1937.
- Вељковић, Видимир: *Политички морал Срба од Немањина до Милошевића*, Ниш 2001.
- Vickers, Miranda: *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*, London 1998.
- Vidaković-Petrov, Krinka: „Memory and Oral Tradition“, у: *Memory, History, Culture and the Mind*, Hg. Thomas Butler, Oxford 1989, 77–96.
- Vojna enciklopedija, 7 т., Beograd 1958–1969.
- Војиновић, Новица: *Правна историја српског народа од 6. до 21. вијека*, 3. изд., Подгорица 2000.
- Војводић, Михајло: *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Београд 2000.
- Војводић, Васо: *У духу Гарашининових идеја. Србија и неослобођено Српство 1868–1876*, Београд 1994.
- Вучетић Младеновић, Радина: *Европа на Калемегдану. „Цвијета Зузорић“ и културни живот Београда 1918–1941*, Београд 2003.
- Vucinich, Wayne S.: *Serbia between East and West: The Events of 1903–1908*, Stanford/Ca. 1954.
- Vučković, V. J.: *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške monarhije*, Beograd 1965.
- Вулетић, Александра: *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002.
- Wachtel, Andrew B.: *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford/Ca. 1998.
- Wachtel, Andrew B.: „Ivan Meštrović, Ivo Andrić and the Synthetic Yugoslav Culture of the Interwar Period“, у: *Yugoslavism*, 238–251.

- Wheeler, Mark C: *Britain and the War for Yugoslavia, 1941–1943*, Boulder/Co. 1980.
- Woodward, Susan: *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*, Princeton/NJ 1995.
- Woodward, Susan: *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington 1995.
- Yugoslavia and Its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s*, ed. Norman M. Naimark – Holly Case, Stanford/CA 2003.
- Yugoslavia in the 1980s*, ed. Pedro S. Ramet, Boulder/Co. 1985.
- Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*, ed. Dejan Djokić, London 2003.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, t. 1, Beograd 1949.
- Žerjavić, Vladimir: *Gubici stanovništva Jugoslavije u II svjetskom ratu*, Zagreb 1989.
- Живети у Београду*. Документи Управе града Београда, изд. Историјски архив Београда. Т. 1: 1837–1841; Т. 2: 1842–1850; Т. 3: 1851–1867, Београд 2003 ff.
- Живојиновић, Драгољуб Р.: *Краљ Петар I Карађорђевић. Живот и дело*, 2 т., Београд 1988, 1994.
- Живковић, Новак: *Ужички немири (1828–1838)*, Титово Ужице 1979.
- Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења*. Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. год., ур. Владимир Стојанчевић, Београд 1985.

Табеле

Табела 1

Становништво Југославије (1921, 1931)

1921.

	Становништво	Територија у км ²
Србија (укљ. Косово и Македонију)	95.700	4.130.000
Црна Гора	9.777	200.000
Босна и Херцеговина	51.200	1.890.000
Далмација	12.700	621.000
Хрватска – Славонија	43.800	2.740.000
Словенија	16.200	1.056.000
Војводина	19.700	1.380.000
Заједно	249.000	12.017.000

Извор: Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 31. јан. 1921. год., Сарајево 1924, стр. 2 и даље.

По религији/конфесији становништво Југославије делило се у седам група:

	Становништво	У процентима
Православци	5.602.000	46,68 %
Католици	4.735.000	39,46 %
Унијати	42.000	0,35 %
Протестанти	217.000	1,80 %
Муслимани	1.338.000	11,15 %
Јевреји	13.000	0,11 %
Без религије	2.000	0,02 %

Приликом пописа из 1921. обухваћена је и употреба матерњег језика, при чему су Македонци, јер им је језик словенски, придодати српскохрватском језику:

	Становници	У процентима
Српскохрватски	8.947.000	74,46 %
Словеначки	1.025.000	8,53 %
Други словенски језици		
(Чешки и др.)	174.000	1,4 %
Румунски	229.000	1,91 %
Италијански	13.000	0,11 %
Немачки	513.000	4,27 %
Мађарски	472.000	3,93 %
Албански	442.000	3,68 %
Остали (Турци и др.)	201.000	1,67 %

Ако се комбинују религијска припадност и матерњи језик и узму у обзир додатни подаци о територијалној распоређености становништва, показате се на основу другог пописа становништва из 1931, за национално/етнички састав становништва Југославије следеће (методски не проблематичне) процене вредности.

Национална подела становништва Југославије (1931)

	Становништво у %о	у процентима
Срби	5.729	41,1 %
од тога у Србији	3.067	22,0 %
изван Србије	2.662	19,1 %
Црногорци	224	1,6 %
Хрвати	3.221	23,1 %
Словенци	1.133	8,1 %
Босански Муслимани	729	5,3 %
Македонци	642	4,6 %
„Државотворна“ нација СХС	11.678	83,8 %
Немци	499	3,6 %
Албанци	479	3,4 %
Мађари	467	3,3 %
Турци и др.	354	2,5 %
Чеси, Словаци, Украјинци	153	0,9 %
Румуни	134	1,0 %
Јевреји	68	0,4 %
Роми	65	0,4 %
Остали	37	0,3 %
Мањине - укупно	2.256	16,2 %
Југославија - заједно	13.934	100,0 %

Извор: Петричевић, Ј.: *Националност становништва*, с. 29.

Табела 2

Ратне жртве Југославије 1941–1945.

По Кочовићу (у ‰)

	Срби, Црногорци	Хрвати	Муслимани	Јевреји	Остали	Укупно
Босна-Херцеговина	209	79	75	10	9	382
Хрватска	125	124	–	17	29	295
Ужа Србија	114	1	5	8	13	141
Црна Гора	45	–	4	–	1	50
Војводина	33	3	1	17	22	76
Македонија	7	–	1	6	5	25
Косово	4	–	–	1	5	10
Словенија	–	–	–	1	34	35
Укупно	537	207	86	60	124 ¹	1.014

По Жерјавићу (у ‰)

	Срби	Црногорци	Хрвати	Муслимани	Јевреји	Остали	Заједно
Босна и Херцеговина	164	–	64	75	9	4	316
Хрватска	131	–	106	2	10	22	271
Ужа Србија	142	–	–	13	7	5	167
Црна Гора	6	20	1	4	–	6	37
Војводина	45	–	6	–	7	25	83
Македонија	6	–	–	4	–	7	17
Косово	3	–	1	2	–	17	23
Словенија	–	–	–	–	–	33	33
Изван Југославије	33	–	14	3	24	6	80
Укупно	530	20	192	103	57	125 ²	1.027

Извор: Кочовић, Б.: *Жртве другог светског рата*, с. 65, 70, 79, 89, 93, 99, 120, 124, 172 и даље; Жерјавић, В.: *Губици становништва*, с. 168.

⁴⁸⁶ Словенци: 32.000; Роми: 27.000; Немци: 26.000; Македонци: 7.000; Албанци: 6.000; Мађари: 5.000; Остали: 21.000.

⁴⁸⁷ Словенци: 42.000; Немци: 28.000; Албанци и Роми: по 18.000; Македонци: 6.000; Мађари: 2.000; Остали: 11.000.

Табела 3

Распоређеност српског становништва бивше Југославије по републикама и аутономним покрајинама (АП): Резултати пописа становништва од 1981.

	Укупно становн. у хиљадама	Срби у хиљадама	Срби у % свих Срба	Срби у % становништва одређених подручја
Југославија	22.428	8.141	100,00	36,3
Реп. Србија укупно	9.314	6.182	75,94	66,4
Ужа Србија (без АП)	5.695	4.865	59,76	85,4
АП Косово	1.584	209	2,57	13,2
АП Војводина	2.035	1.108	13,61	54,5
Хрватска	4.602	531	6,52	11,5
Босна-Херцеговина	4.124	1.321	16,23	32,0
Македонија	1.912	45	0,55	2,4
Словенија	1.892	43	0,53	2,3
Црна Гора	584	19	0,23	3,3

Процентуални удео српског живља у оквиру укупног становништва 1948. и 1981.

	1948.	1981.	Измене 1948 – 1981.
Југославија	41,5	36,3	– 5,2
Реп. Србија укупно	73,9	66,4	– 7,5
Ужа Србија (без АП)	92,1	85,4	– 6,7
АП Косово	23,6	13,2	– 10,4
АП Војводина	50,6	54,5	+3,9
Хрватска	14,5	11,5	–3,0
Босна и Херцеговина	44,3	32,0	– 12,3
Македонија	2,6	2,4	–0,2
Словенија	0,5	2,3	+1,8
Црна Гора	1,8	3,3	+ 1,5

Извор: *Југославија 1918 – 1988*, с. 45 и даље.

Табела 4

Регионалне развојне разлике унутар Југославије

	Година	Ужа Србија	Војводина	Косово	Словенија	Хрватска	Босна и Херцег.	Македонија	Црна Гора
1.	1952-54.	88	90	50	189	112	78	68	55
2.	1962-64.	98	112	33	191	121	70	70	62
3.	1966-68.	105	115	34	179	122	63	67	63
4.	1972-74.	99	114	31	185	124	66	70	63
5.	1988.	101	119	27	203	128	68	63	74
6.	1984.	94	102	78	122	108	93	79	81
7.	1983.	8,0	7,9	11,8	4,1	7,1	12,1	9,0	11,1
8.	1983.	7,3	8,1	24,6	4,8	7,0	10,6	12,0	9,5
9.	1988.	11,1	5,8	17,6	0,8	5,6	14,5	10,9	9,4

1 – 5. Индекс бруто друштвеног производа по глави становника (Југославија = 100); 6. Индекс нето личног дохотка по раднику (Југославија = 100); 7. 1 аутомобил на x становника; 8. 1 телефонски апарат на x становника; 9. Удео аналфабета у становништву преко 8 – 10 година старости (1988).

Извори: 1 – 4. Sundhaussen, H.: *Geschichte Jugoslawiens*, S. 220; Pleština Dijana: *Regional Development in Communist Yugoslavia: Success, Failure, and Consequences*, Boulder/Co. 1992, S. 180 и даље; 6. Југославија 1945 – 1985. Статистички приказ, с. 190. – 7.-8. *Статистички годишњак Југославије 1984*, с. 424; 9. Pleština, Dijana: *Regional Development in Communist Yugoslavia: Success, Failure, and Consequences*, Boulder/Co. 1992, S. 180 и даље.

Табела 5

Становништво Југославије (Србије и Црне Горе) 1991.

а) Становништво Југославије

	апсолутно	у процентима
Укупно	10.394.026	100,0
Срби	6.504.048	62,6
Црногорци	519.766	5,2
Југословени	349.784	3,4
Албанци	1.714.768	16,5
Мађари	344.147	3,3
Муслимани	336.125	3,2
Роми	143.519 ³	1,4
Хрвати	111.650	1,1
Остали	370.319	3,6

б) Становништво Србије

Укупно	9.778.991	100,0
Од тога Срба	6.446.595	65,9
Централна Србија укупно	5.808.906	100,0
Од тога Срба	5.108.682	87,9
Војводина укупно	2.013.889	100,0
Од тога Срба	1.143.723	56,8
Косово укупно	1.956.196	100,0
Од тога Срба	194.190	9,9

Извор: Статистички годишњак Југославије 1997, Београд 1997, с. 63 и даље.

Табела 6

Национални/етнички састав становништва Србије (без Косова) 1991. и 2002.

	1991.		2002.		Измене ⁴
	апсол.	у процентима	апсол.	у процентима	
Укупно	7.548.978	100,00	7.498.001	100,00	–
Срби	6.040.854	79,93	6.212.838	82,86	+ 2,93
Црногорци	117.570	1,55	69.040	0,92	– 0,63
Југословени	311.753	4,12	80.721	1,08	– 3,04
Албанци	72.699	1,02	61.647	0,82	– 0,20
Бошњаци			136.087	1,81	–
Муслимани	175.729	2,35	19.503	0,26	– 2,09
Хрвати	94.066	1,24	70.602	0,94	– 0,30
Мађари	337.080	4,46	293.299	3,91	– 0,55
Власи	15.368	0,21	40.054	0,53	+ 0,32
Македонци	43.933	0,58	25.847	0,34	– 0,24
Бугари	26.394	0,35	20.497	0,27	– 0,08
Роми	90.016	1,21	108.196	1,44	+ 0,23
Румуни	37.350	0,50	34.576	0,46	– 0,04
Словаци	65.266	0,86	59.021	0,79	– 0,07
Неопредељени	9.944	0,13	107.732	1,44	+ 1,31
Остали ⁵	91.195	1,23	158.832	2,11	+ 0,88

Извор: Савезни завод за статистику: Књиге пописа бр. 15 и 17 (за 1991) и Републички завод за статистику: Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији; Саопштење бр. 295 (за 2002).

¹ Према процени експерата број Рома износио је 400.000 – 600.000.

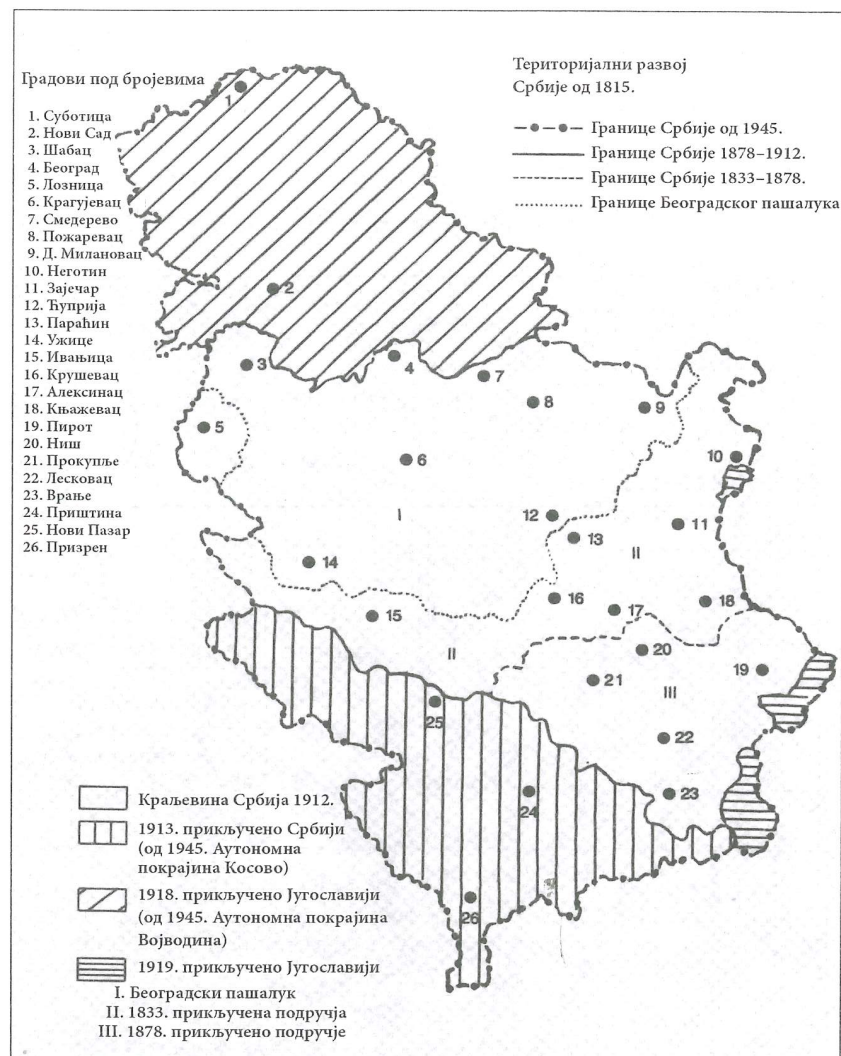
² Измене процентуалног удела у укупном становништву од 1991–2002. Подаци, додуше, нису потпуно прецизни и упоредљиви када је измењена метода статистичког утврђивања података. За разлику од 1991. године, 2002. је пописивано становништво присутно у месту становања, међу којима и странци који су боравили у Србији дуже од једне године, док нису обухваћени Срби који су дуже од једне године живели у иностранству. Наведене бројке у табели за 2002. обрачунате су сходно томе по старој методи и стога представљају само приближне вредности.

³ Међу њима су Буњевци, Руси, Словаци, Чеси, Немци, лица непознате припадности и др.

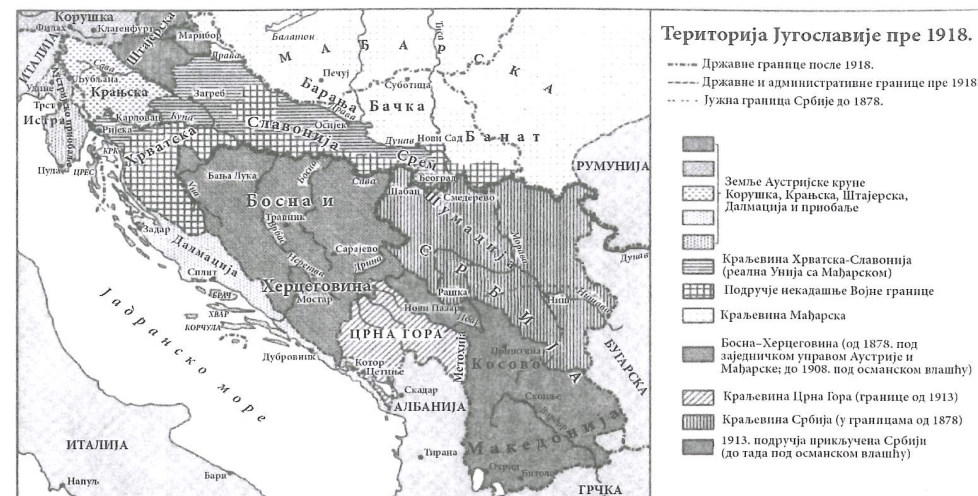
Мапе

1. Европски део Османског царства са Србијом 1815. Из: Jelavich, Charles and Barbara: *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle, London 1977, 21.

2. Територијални развој Србије од 1815. Из: Sundhaussen, Н.: *Historische Statistik Serbiens 1834–1914*, München 1989, 604 и даље.

3. Територијални састав Југославије пре 1918. Из: Sundhaussen, Н.: *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall. [Експеримент Југославија. Од оснивања државе до њеног распада]*, Mannheim 1993, 29.

4. Подела Југославије за време Другог светског рата. Из: Исти, 69.

5. Србија и Југославија са једног четничког летка крајем 1941. године.
Из: Исти: 85.

Списак илустрација

Слика бр. 1: Св. Сава (лево) са епископима. Фреска из Апостолске цркве у Пећи (Косово), око 1260. године

Слика бр. 2: Цар Стефан Душан, фреска из цркве манастира Лесново код Кратова (Македонија), око 1347/48. године

Слика бр. 3: Манастир (Високи) Дечани, између Пећи и Призрена (Косово), саградио је између 1327. и 1355. краљ Стефан Урош III и његов син Стефан Душан. Предивна краљевска задужбина, с монументалном петобродном базиликом, чувена је по својим фрескама и својој ризници, с вредним иконама и рукописима, а ту је и гробница ктитора. Манастир је 2004. године уврштен у светско културно наслеђе Унеска (као и две године касније манастир Грачаница, 10 км југоисточно од Приштине, задужбина краља Стефана Уроша II Милутина)

Слика бр. 4: Паја Јовановић: *Сеоба Срба*. У средини патријарх Арсеније на коњу; испред наоружани ратник. Слику је наручио српски православни патријарх у Сремским Карловцима (јужна Мађарска, данас Војводина) поводом предстојеће прославе мађарске хиљадугодишњице 1896.

Слика бр. 5: Вођа Првог српског устанка Карађорђе. Слика Јована Белића, Војни музеј Београда

Слика бр. 6: Надгробни споменик из раног 19. века на гробљу у Орашцу, где је подигнут Први српски устанак. Приказан је српски војник у униформи у турском стилу. Снимљено 1953/54. Из: Halpern – Collection, Universität Graz. Љубазнишћу и уз дозволу проф. Јоела Халперна

Слика бр. 7: Милош Обреновић с турским фесом. Слика Павла Ђурковића, Народни музеј Београд

Слика бр. 8: Насловна страна Доситејевог дела *Живот и прикљученија*, Лајпциг 1783.

Слика бр. 9: Велика школа (1808–1813) коју је Доситеј Обрадовић основао у најстаријој очуваној турској кући у Београду, саграђеној средином 18. века

Слика бр. 10: *Вук Караџић*. Литографија Јозефа Крихубера

- Слика бр. 11: *Кнез Лазар с породицом*. Адам Стефановић, колорирана литографија 1870. Народни музеј у Београду
- Слика бр. 12: *Гусле*. Цртеж француског архитекта Ле Корбизијеа (1911). Етнографски музеј Београд
- Слика бр. 13: *Гуслар*. Детаљ са Споменика косовским јунацима у Крушевцу. Рад Ђ. Јовановића
- Слика бр. 14: *Култ Вита (Свантовита) на острву Риген*. Рад чешког сликара Алфонса Муха (1912) из циклуса *Епопеја Словена*
- Слика бр. 15: Владика и песник Петар Петровић Његош
- Слика бр. 16: Реклама београдске књижаре С. Б. Цвијановић за Његошев *Горски вијенац* (1909)
- Слика бр. 17: *Милош Обилић, Краљевић Марко и вила*. Слика Паје Јовановића (1906), Народни музеј Београд
- Слика бр. 18: *Милош Обилић убија султана Мурата*. Литографија А. Стефановића и П. Чортановића (1871)
- Слика бр. 19: *Милош Обилић*, рад С. Ленхарта
- Слика бр. 20: „*Свети*“ *Милош у одежди кнеза Лазара*. Фреска у манастиру Хиландар на Атосу, настала за време Првог српског устанка
- Слика бр. 21: *Косовски јунак Бошко Југовић*. Слика Ђ. Путника, Народни музеј Београд
- Слика бр. 22: Илија Гарашанин
- Слика бр. 23: Светозар Марковић
- Слика бр. 24: Српски државни чиновници (1901)
- Слика бр. 25: Деца једне грађанске породице. Фото Чедомир Павловић-Бојацић (око 1911)
- Слика бр. 26: Кнегиња Наталија Обреновић (1875), с посветом кнезу Милану
- Слика бр. 27: Први штампани плакат у Београду (1832): Позив народу на „виђење великог лепог мушког слона“ на једном броду укотвљеном на Сави (време посете по „турском рачунању времена“)
- Слика бр. 28: Разгледница Београда (1898) с краљевским дворцем. Официрска касина (иза трамваја с коњском запрегом) и Светосавски дом
- Слика бр. 29: Разгледница (детаљ): Поглед на Београд с обале Саве (1898). У предњем плану српска војска
- Слика бр. 30: *Сеоска сцена*. Цртеж француског архитекта Ле Корбизијеа: „*Knajewatz de Serbie*“ (1911), Народни музеј Београд
- Слика бр. 31: Јован Цвијић
- Слика бр. 32: Никола Пашић (без датума)
- Слика бр. 33: Крунисање српског краља. Насловна страна сатиричног часописа *Simplicissimus* (1903)
- Слика бр. 34: Српски павиљон Милана Капетановића и Милорада Рувидића на Светској изложби у Паризу (1900)
- Слика бр. 35: Чланови „Црне руке“
- Слика бр. 36: *Улазак победничких словенских доносилаца културе у Турску*. Карикатура уз балканске ратове
- Слика бр. 37: *Апотеоза Балканског рата*. Румунска карикатура (август 1913). Легенда испод слике: „Да вас није било, умрла бих од жеђи овог лета.“

- Слика бр. 38: Гаврило Принцип
- Слика бр. 39: Сарајевски атентат
- Слика бр. 40: Француска поштанска карта из 1917. године
- Слика бр. 41: Модел Видовданског храма (1912) Ивана Мештровића (који није подигнут)
- Слика бр. 42: Скулптура Милоша Обилића, рад Ивана Мештровића (1909)
- Слика бр. 43: Државна застава Краљевине СХС са грбом
- Слика бр. 44: *Краљ Александар Карађорђевић на коњу*. Скулптура хрватског вајара Антуна Аугустинчића (1940). Аугустинчић (1900–1979) није само краља Александра исклесао у камену него и његовог најљућег противника, усташког вођу Анте Павелића, а онда и партизанског вођу Тита
- Слика бр. 45: Обилићев венац у Београду (тридесетих година 20. века)
- Слика бр. 46: Једна од првих бензинских пумпи у Београду (1930)
- Слика бр. 47: Немачки ауто-сервис у Београду (1939)
- Слика бр. 48: Чланице Удружења жена с универзитетским образовањем (1935)
- Слика бр. 49: Изложбени каталог Краљевине СХС поводом Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes у Паризу 1925. Насловну страну урадио Томислав Кризман
- Слика бр. 50: Постер из Недићевог времена: „И Србија је у антикомунистичком фронту!“
- Слика бр. 51: Спомен-подручје Јасеновац („Камени цвет“) које је 1966. пројектовао београдски архитекта (и касније политичар) Богдан Богдановић. Плакат из 1987. године
- Слика бр. 52: Почетак прогона Јевреја у Београду, плакат Гестапоа од 16. априла 1941.
- Слика бр. 53: Четнички вођа Дража Михаиловић
- Слика бр. 54: Партизански вођа Тито
- Слика бр. 55: Сцене из села Орашац, у коме је избио Први српски устанак (снимљено почетком педесетих година 20. века): а) кућа једне сиромашне породице; б) свадбена свечаност; в) у колу; г) стари сељак
- Слика бр. 56: Албанци у Пећи, некадашњем седишту Српске православне патријаршије (почетком педесетих година 20. века)
- Слика бр. 57: Рушење Титовог споменика у Титовом Ужицу, август 1991.
- Слика бр. 58: Скрнављење једног партизанског споменика
- Слика бр. 59: Песме о Титу. Омотница за грамафонску плочу из седамдесетих година 20. века
- Слика бр. 60: Четничке песме. Омотница из деведесетих година 20. века
- Слика бр. 61: Насловна страна књиге Растислава В. Петровића *Геноцид са благословом Ватикана. Изјаве Срба – избеглица* (Београд 1992)
- Слика бр. 62: Слободан Милошевић, 2. март 1996. Фотографија Сретена Илића (АП)
- Слика бр. 63: *Daily Mirror* од 8. августа 1992.
- Слика бр. 64: Српске теорије завере деведесетих година. Карикатура Александра Класа: „Навала на Балкан“ (Опет се припремају. Изгледа да им није било доста.) *Илустрована политика*, 4. 11. 1991.

Слика бр. 65: Демонстрације пред зградом Савезне скупштине у Београду 5. октобра 2000. Фото: Жељко Сафран (АП)

Слика бр. 66: Једна Муслиманка из Босне прати телевизијски пренос суђења Милошевићу, снимљено у Тузли 13. 2. 2002. ФоНет, Б92

Слика бр. 67: Насловна страна часописа *Српско наслеђе*, Историјске свеске, бр. 4, април 1998.

Слике модерне Србије: домети, ограничења, оспоравања

Историја Србије, а с њом и укупна историја Срба, тема је која кроз последње две деценије 20. века, а с инерционим ширењем у 21. столеће, мало кога оставља равнодушним. Нема много примера у савременој историји да се с толико идеолошких предрасуда, острашћености, стереотипа и негативних страсти умножавају контроверзе око српске одговорности за трагичне догађаје из недавне прошлости. Распад југословенске федерације 1991. узет је само као повод да се размотре дубљи историјски узроци везани за српску одговорност у низу ратова око југословенског наслеђа. Предмет спора и систематског оспоравања, пренетог с политички поједностављених написа у страној штампи из пера публициста и политичких аналитичара је, уз подразумевајуће разраде, постепено спуштен у раван прилично једнозначне историографске продукције. *Историја Србије*, из пера немачког историчара Холма Зундхаусена, је, у том смислу, парадигматичан пример идеолошких пројекција садашњих и недавних реалности дубоко у прошлост, као одређујуће осе око које се, наизглед закономерно, одвија српска историја, сва, наводно, у преовлађујућим феноменима насиља, ксенофобије и злочина. Структура Зундхаусенове *Историје Србије* састављена је тако да неупућеном читаоцу нуди управо овакву слику српске прошлости, до краја обележену догађајима с краја минулог столећа.¹

Међу доста великом групом стручњака за наше просторе, с великом упорношћу, опсесивном истрајношћу и неуморном „производњом“ пратећих теорија произашлих из селективних читања расположиве документације, обликују се накнадна, обично ревизионистичка тумачења. У таквим, чини се унапред задатим оквирима, укупна историја Срба и њихових покушаја, политичких, војних или дипломатских, да се, упркос

¹ Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbiens. 19. – 21. Jahrhundert*, Böhlau, Wien 2007.

великим спољним препрекама и наслеђеним унутрашњим ограничењима, конституишу као народ изједначен у правима која уживају сви други слободни европски народи, обично тумачи — што је у знатној мери и Зундхаусеново тумачење — као регресивна, антиевропска и екстремно националистичка политика.

Разлог томе је првенствено у политичкој осуди Срба за недела и ратне злочине у последњим ратовима за југословенско наслеђе. Међутим, уместо сужености на иначе заслужену осуду Милошевићевог режима и његових сателита, та се кривица неосетно проширила на читав један народ, успостављајући опасан преседан колективне кривице, који се као модел тумачења одомаћио и у неким историографијама развијених држава, славним по независним судовима, неконвенционалним, храбрим и далековидим искорацима у тумачењу одређених историјских феномена. Уместо тога, бар у случају модерне српске историје, сведоци смо наглашеног поједностављивања њених иначе богатих садржаја, једнозначне и стереотипизоване интерпретације читавих раздобља, свођењем сложених феномена на само једну димензију, дакле оне врсте уопштавања недостојне заната историчара. Преовлађујући дискурс о колективној кривици² се као зла коб преселила на старија раздобља српске историје у којима се обично виде само њене мрачне стране, оне које, наводно, злослутно најављују и припремају злочине који ће се одвијати на измаку 20. века.³

Из таквог сагледавања Србије и Срба, као колективно кривих за сва зла у недавној и, следствено томе, старијој прошлости средишњег и западног Балкана, настала је једна историографска школа сумњиве научне вредности која угао посматрања српске прошлости, супротно поставкама научне критике, спремно прилагођава идеолошком императиву о колективној кривици Срба, уз неумесна, и по милионске жртве нацизма и фашизма увредљива, поређења с наводним „српским фашизмом“ – поја-

² Да је колективна кривица Срба само опште место и подразумевајуће идеолошко полазиште, својевремено се у расправи с писцем ових редова око косовског питања, на преговорима о будућем статусу јужне српске покрајине, у Бечу августа 2006, отело бившем финском председнику Мартију Ахтисарију, овлашћеном изасланику Уједињених нација. На примедбу да је за српску делегацију неприхватљиво присуство једног албанског учесника преговора, оптуженог за ратне злочине против Срба, лаконски је узвратио: „Али, ви (Срби) криви сте као народ!“ Ахтисарију је узвраћено тврдњом да одговорност може да буде само појединачна, и да, ако ње нема, тј. ако је кривица колективна, чему онда служе појединачна суђења оптуженима за ратне злочине у Хашком трибуналу. Од суштинске је важности, разумљиво, за демократску будућност читавог постјугословенског простора и политику помирења, сарадње и толеранције, да сви кривци за етнички мотивисане злочине, и масовне и појединачне, буду пронађени, ухапшени и адекватно судски кажњени.

³ Viktor Meier, *Wie Jugoslawien verspielt wurde*, Beck, München 1996; James, Gow, *The Serbian Project and its Adversaries. A Strategy of War Crimes*, Hurst, London 2003.

вом која се пре може подвести под националкомунизам шовинистичког типа допуњен агресивним популизмом и пратећим националистичким и шовинистичким превирањима.⁴ Подведена под појам беспоговорно утврђене кривице, перспектива истраживања одређених феномена и процеса у тринаест векова дугој историји Срба за многе „стручњаке“, који су своја пера ставили у службу краткорочних политичких циљева, постаје одређујућа димензија сваког будућег историјског истраживања. Суптилне анализе, критичка дистанца, опрезност у изрицању историјских пресуда читавим народима, одсуство нијансирања одговорности делова политичких елита, укрштање историјских извора различитог порекла ... као да су устукнули пред политички мотивисаним потребама одређених политичких структура да се кривица што пре једнострано одмери кроз историографску продукцију, како би и политичка санкција, само делимично спроведена, била одговарајућа степену прописане одговорности.⁵

Премда се, у политичкој равни, у међународној јавности најчешће стално упозорава да су старе омраге између југословенских народа измишљене последњих деценија како би се, у неколико одметнутих република и народа у њима легитимизовали непосредни ратни циљеви, одређени број историчара упорно трага за старијим, даљим или ближним историјским коренима несреће која нас је, уз велики број ратних злочина на свим странама, задесила деведесетих година 20. века. У таквим анализама, мање историјским разматрањима а више нарученим идеолошким пројекцијама прошлости, узроци савременом српском национализму, уместо за доба комунистичког једноумља које је прекинуло неговање културе дијалога, демократије и толеранције, по правилу се, и то погрешно, везују за старије историјско наслеђе: косовску митологију, укупну националну идеологију 19. века, с нагласком на наводно експанзионистичкој политици која је до краја Првог светског рата била само доследна примена идеја *Начертанија* Илије Гарашанина из 1844.⁶

⁴ Поменимо овде само најтипичније примере: Annie Lebrun, *Les assassins et leur miroir. Réflexion à propos de la catastrophe yougoslave*, Terrain vague, Paris 1993; Jacques Julliard, *Ce fascisme qui vient...*, Edition du Seuil, Paris 1994.

⁵ У бројем невеликој, литератури која указује на медијске хајке и покушаје глобализације кривице Срба као јединих узрочника распада југословенске државе в. посебно: Jacques Merlino, *Les vérités yougoslaves ne sont pas toutes bonnes à dire*, Albin Michel, Paris 1993; Klaus Bittermann (hg.), *Serbien muß sterben. Wahrheit und Lüge im jugoslawischen Bürgerkrieg*, Edition TIAMAT, Berlin 1994; Mira Becham, *Kriegstrommeln. Medien, Krieg und Politik*, Dt. Taschenbuch-Verl. München 1996.

⁶ В. типичне примере: Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles & London 1996; Stjepan G. Meštrović (ed.), *Genocide after Emotion. The Postemotional Balkan War*, Routledge, London & New York 1996; Tim Judah, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven & London 1997; Branimir Anzulovic, *He-*

Упоредо с тим, извођена су, уз помоћ цитата истргнутих из њиховог специфичног реалног историјског контекста, сасвим непримерена, научно неоправдана и тенденциозна поређења либералних српских традиција с недовршеним *Меморандумом* САНУ, Милошевићевим популистичким говорима, изјавама црквених великодостојника и ратним програмима босанских Срба ... Намерно повезивање старијих историјских документа другачије намене са савременим привредним или политичким платформама насталим на измаку комунистичке епохе, међутим, нема циљ да се у српској историји – где је *дисконтинуитет* један од њених најизраженијих континуитета – расветле поједини, недовољно истражени процеси, него, изнад свега, да покаже континуитет „великосрпске агресије“, како су то, још од 1991, медијски успешно, а научно потпуно редукционистички, чиниле групе хрватских политичких аналитичара и историчара.⁷ Ефекат већ виђеног, бар у случају дела хрватских повесничара с почетка и током деведесетих година, био је више него очигледан: све што се могло прочитати у њиховим поимањима српског питања могло се већ наћи у списима њихових старијих претходника с почетка 20. века, Иве Пилара, Доминика Мандића, Милана Шуфлаја или Ђуре Трухелке, отворених или прикривених следбеника идеја Анте Старчевића, који су Србе, наводне потомке старобалканских Влаха, описивали као да су нижа бића, односно једна „мањевриједна, паразитска и насилничка раса“.⁸ Хрватска про-

avenly Serbia. From Myth to Genocide, New York University Press, New York & London 1999.

⁷ Bože Čović (прир.), *Izvori velikosrpske agresije: rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*, (Miroslav Brandt... et al.), izrada karata Jaroslav Vichra, „August Cesarec“ & Školska knjiga, Zagreb 1991, 380. Енглеско издање: B. Čović (ed.), *Roots of Serbian aggression: debates, documents, cartographic reviews*, (Miroslav Brandt... et al.). Сажимање поменутих идеја у: *Croatia between war and independence* (Dušan Bilandžić... et al.), edited by Bože Čović, The University OKC, Zagreb 1991. Превод *Извора великосрпске агресије* појавио се у Француској под именом других аутора хрватског порекла и с новим насловом: *Етничко чишћење: документи о једној српској идеологији: Le nettoyage ethnique: documents historiques sur une idéologie serbe*, rassembles, traduits et commentés par Mirko Grmek, Marc Gjidara et Neven Šimac, Fayard, Paris 1993. В. моју критику: D. T. Bataković, „Le nettoyage ethnique sous la loupe de l'historien“. Une lecture du livre de M. Grmek, M. Gjidara, N. Simac, Le nettoyage ethnique. Documents historiques sur une idéologie serbe (Fayard, Paris 1993, 340), in: *Raison garder*, N° 10–11, Lausanne 1996, 11–25.

⁸ Ćiro Truhelka *Hrvatska Bosna. Mi i „oni tamo“*, Nakl. Uredništvo „Hrvatskog dnevnika“, Sarajevo 1907; Milan Šufflay, *Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike: dvanaest eseja*, Zagreb 1928; Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu: etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*, Matica hrvatska, Zagreb 1941; Ivo Pilar (L. von Südland) *Južnoslavensko pitanje: prikaz cjelokupnog pitanja*, [prev. i predgovor napisao Fedor Pucek], Matica hrvatska, Zagreb 1943; Dominik Mandić, *Hrvati i Srbi dva stara različita naroda*, Knjižnica Hrvatske revije, München & Barcelona 1971.

пагандна верзија искључиве српске одговорности за распад Југославије (која јесте значајна, али није једнострана), постала је, временом, опште место у претежном делу западне историографије, без претходно утврђених чињеница, пресликавањем оркестрираних политичких осуда у научне и псеудонаучне публикације.

Ако су шовинистичка острашћеност и оживљавање расних предрасуда само једна од тенденција у историографским школама у суседним народима, мање је разумљива, нешто софистициранија промоција, ако не сличних идеја, оно свакако сличних закључака из пера појединих америчких или, шире узев, западних стручњака. На једном скупу више стотина слависта из читавог света, у Бостону 1996 (*American Association for the Advancement for Slavic Studies*), на којем су учествовали и најутљеднији стручњаци за Србију, Југославију и Балкан, водила се, у присуству писца ових редова, жива расправа о западној историографији и њеним већ тада јасно ревизионистичким тумачењима српске историје. Ако је постојала одређена, повремено и широка сагласност о непосредним узроцима распада југословенске федерације, као и о одговорности титоистичких и посттитоистичких елита, за опструкцију демократије и распиривање националне мржње, наједном је, за одређене учеснике, било спорно и само Гарашаниново *Начертаније*, које је, изненада, постало злоћудан план наводно агресивне српске експанзије која се непрекинута протегла све до самог краја 20. века.⁹

Када сам, запрепашћен тако драстичним одсуством научног морала, питао поједине историчаре на којим новим сазнањима заснивају своја радикално различита тумачења овог документа, и то тумачења супротна ономе што су о томе писали претходних деценија, пре избијања рата, добијао сам збуњене одговоре да су они, ипак, само „државни службеници“, који плату примају од „својих влада“, јер раде на државним универзитетима... Они су, дакле, признавали да свој посао историчара превасходно виде као логистичку подршку правдању државне политике своје земље према Балкану, а не искључиво као самостално научно прегнуће, засновано на скрупулозној анализи историјских извора и из њих изведеним тумачењима. Учинио ми се, том приликом, занимљивим да предложим следећу тему: да се, за коју годину или деценију касније, уради истраживање шта су и како су исти аутори писали о појединим феноменима из српске историје пре, током и после распада Југославије, како би се јасно

⁹ Озбиљне научне анализе *Начертанија* код: David MacKenzie, *Ilija Garašanin: Balkan Bismarck*, Columbia University Press, Boulder & New York 1985; *Илија Гарашанин (1812–1874)*, ур. Владимир Стојанчевић (Научни скупови, књ. 54, Одељење историјских наука, књ. 16), Српска академија наука и уметности, Београд 1991; Радослав Љушић, *Књига о Начертанију*, Београд, БИГЗ 1994, такође и: D. T. Bataković, „Ilija Garašanin's Načertanije: A Reassessment“, *Balkanica*, vol. XXV-1, Belgrade 1994, 157–183, с прегледом старије литературе.

утврдило где престаје наука, а где почиње пропаганда увијена у форму научног излагања. Пресликавање данашњих реалности у далеку прошлост, несумњиво, производи само искривљену слику историје, која не доприноси помирењу, обнови демократског дијалога и мултикултурним садржајима који обележавају савремена демократска друштва.

Занимљив феномен, заједнички читавој групи истраживача помнуте идеолошке оријентације је да, при анализи укупне српске историје, обавезно избегавају сваку свестранију критику титоистичког модела комунизма, који је, заправо, био основни покретач међурепубличких и међунационалних сукоба који су резултирали крвавим распадом Југославије, насилним протеривањима цивилног становништва и великим размерама разарања и мноштвом најтежих ратних злочина. Они су на тај начин искључили, ако не једини, оно свакако преовлађујући узрок распада и агоније комунистичког једноумља, које је у већини југословенских република из националкомунизма успостављеног Уставом од 1974, регресирало у екстремни национализам, и то најкасније у Србији, где су и последице екстремизма комунистичке провенијенције биле најтеже и најпогубније.¹⁰

Из титоистичког шињела који је најпре ликвидирао демократију и забранио страначки плурализам је, према стаљинистичком моделу, заведена некажњивост за масовне злочине над цивилима у црвеном терору (1944–1947), где су, посебно у Србији, непријатељи режима страдали у броју који се мерио десетинама хиљада. Некажњени злочини комунистичких власти над цивилима, спроведени 1944–1947, директно су водили у масовне злочине сличне врсте који су спроведени 1991–1995, и на Косову 1998–1999, јер се рачунало да ће злочини, извршени у име државе, проћи некажњено, као што је то био случај на свршетку Другог светског рата.¹¹

Титоизам је, даље, снажно афирмисао масовне прогоне политичких противника свих врста, као и отпадника из властитих редова (Информбиро, са Голим отоком 1948–1949), док је константа тога режима, као потпуне негације сваке претходне традиције, осим социјалистичке, подразумевала демонизацију сваког покушаја афирмације српских традиција либералног и демократског садржаја (1945–1980), с ритуалним подвођењем сваке заједничке, углавном културне акције српског карактера под „великосрпски хегемонизам“, „великосрпску идеологију“ и повампирење старога режима опресије коју је оличавала српска и југословенска мо-

¹⁰ В. опширније код: D. T. Bataković, „Nationalism and Communism: The Yugoslav Case“, *Serbian Studies. Journal of the North American Society for Serbian Studies*, № 1–2, vol. 9, Washington D.C., 1995, 25–41.

¹¹ О томе је, под руководством Д. Т. Батаковића, снимљена и вишесатна документарна ТВ серија *Црвено доба*, посвећена црвеном терору у Србији и Црној Гори, емитована на РТС-у и Студију Б у Београду 2004–2005.

нархија. Амнестирање титоизма као покретача распада Југославије (овде треба подсетити да управо Устав од 1974. није остављао никакав простор за миран и споразуман разлаз југословенских република) подразумева и свођење узрока југословенске кризе искључиво на српску кривицу, као да Милошевићев режим, сав саздан од титоистичких кадрова, додуше из другог ешалона, није директна последица политике негативне селекције кадрова из Титове владавине и њихове злоупотребе српских фрустрација ради очувања једнопартијске, неокомунистичке структуре као основног модела власти.¹² Селективно ишчитавање скорашње прошлости постаје, отуда, главни извор крупних неспоразума, који, прескачући епоху титоизма, посежу за даљом прошлошћу и тиме изводе једну искривљену, утврђеним историјским чињеницама сасвим несагласну слику прошлости Србије и с њом и српског народа у целини.

Добар пример за то су неуспешни покушаји деконструкције наводних српских митова, срачунати заправо да релативизују европски значајна достигнућа српске демократије у 19. и првим деценијама 20. века, а да након тога легитимизују теорију о вечитој неуспешности руралне, ксенофобичне Србије и њене, наводно, антиевропске, народњачке елите у сталном неспоразуму са светом и окружењем. Тако се, уместо деконструкције митологизованих поглавља савремене историје, посебно митологије НОБ-а, наводно самосталног револуционарног ослобођења, и митологизација неуспешне постреволуционарне модернизације, праћене затирањем демократије, либерализма и српске демократске традиције (где је, при том, мимо своје воље, Србија изведена из Европе и уведена, Титовом одлуком, у Трећи свет), најједном, као по некој наруџби, деконструише „златно доба српског парламентаризма“ (1903–1914), како га је својевремено дефинисао Димитрије Ђорђевић, данас угледни професор емеритус Калифорнијског универзитета у Санта Барбери.¹³

Треба, међутим, разликовати ускогрудну перцепцију српске историје која се нуди у срединама које су себи доделиле искључиво право на беспризивно тумачење српске прошлости од перцепције српске историје у другим срединама. Писац ових редова имао је прилику да се лично увери да у Грчкој и Румунији, а донекле и у Бугарској, постоји велико, регионално разумевање историчара за њиховим искуствима сличне, а другде оспораване и осудама изложене историјске феномене у Србији, док је, у срединама без непосредног политичког интереса за будућност српског простора, такво разумевање још разноврсније, јер укључује слободна,

¹² Вид. Ivo Vejvoda, „Intellectuels, politique et guerre“, *Yugoslavie. Logique de l'exclusion, Peuples Méditerranées*, № 61, octobre-décembre 1992, Paris 1992.

¹³ Dimitrije Djordjevic, „Serbian Society 1903–1914“, in: Bela A. Kiraly & Dimitrije Djordjevic, *East Central European Society in the Balkan Wars*, Columbia University Press, Boulder & New York 1987, 227–239.

идеолошким параметрима неограничена, разматрања одређених историјских догађаја и процеса. Једноумље новог типа, које се у Француској обележава као „la pensée unique“, својевремено је, сасвим неуспешно (већ увелико демантован и потоњим историјским развојем), покушао да афирмише и амерички неохегелијанац Франсис Фукујама, као „крај историје“, што је заправо, у једном од могућих тумачења, више означавало крај сваког критичког размишљања о историји него коначну превагу либералне демократије као пожељног модела политичког устројства.

*

Учени писци историје Србије углавном су имали проверено методолошко полазиште и једну широко постављену истраживачку перспективу: историју Србије, као државе, политичког ентитета или матичног простора Срба, не посматрају ван контекста укупне историје српског народа. Тај природни оквир развоја матичне државе у сваком од историјских раздобља био је у тесној међузависности с развојем других српских земаља и суседних области с већинским или мањинским процентом српског становништва, у променљивим границама које се, од средњег века, померају, најчешће према северу и северозападу. Већ прва модерна историја српског народа из пера ученог архимандрита Јована Рајића с краја 18. века у широком маху приказује историју Срба упоредо с историјама суседних јужнословенских народа. Потоњи писци историје модерне Србије, посежући из 19. у 20. век, узимали су југословенску димензију као носећи елемент у легитимизацији српских аспирација за уједињењем огромне већине Срба у једну велику државну заједницу, створену уједињавањем сродних јужнословенских народа. Амбициозни државни и национални циљеви Срба, полазећи од освештаних средњовековних традиција, временом су, а посебно од епохе просвећености, еволуирали у модерне државне аспирације засноване на „начелу народности“, као допунском обрасцу демократског карактера.¹⁴

Делегитимизација тога природног историјског амбијента с једновременим сужавањем историје Србије на њене садашње границе, и уз рестриктивно коришћење – с повременим искључивањем или наменском инструментализацијом југословенске димензије – настојања су која су посебно изражена током три последње деценије. Настала као ревизионистички покушај пресликавања нових политичких реалности са заласка 20. века, изазваног крвавим распадом југословенске државе, ова тенденција, сасвим ненаучно мотивисана, не оставља простор сагледавањима оних феномена који се без шире српске, и често наглашене југословенске

¹⁴ В. опширније Радован Самарџић, *Писци српске историје*, књ. I–IV, Александрија, Ваљево 2007, с пропратним текстом Предрага Палавестре.

димензије, не могу ни ваљано разумети, а још мање растумачити с поуздањем које подразумева свака озбиљнија историјска синтеза.

То су добро осетили и велики српски историчари стасали у крилу критичке историографије, најпре Станоје Станојевић, који је историју Срба као најопштији преглед образовног карактера писао и пре уједињења (1910) и после образовања заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁵ Владимир Ћоровић, који је, међу ретким писцима замашних синтеза историје Југославије и Србије, саставио свакако најамбициозније синтезе до Другог светског рата, није одолео искушењу да, што због времена настанка, што због образовне димензије властитих дела писаних после 1929, понегде пренагласи југословенску димензију српске историје.¹⁶

Ћоровић је, свакако, био први који је, у пијемонтском заносу, заједничку југословенску државу видео као комплементарну с идејом „Велике Србије“. Појам „Велике Србије“ је код Ћоровића, разумљиво, лишен пежоративног значења који му је својевремено приписан у Бечу, као субверзивном националном пројекту, управо због примамљивих демократских начела која су подривала империјални легитимизам Хабзбуршке царевине. То није, дакле, према Ћоровићу, био преовлађујући национални и политички концепт, спроведен на нечију штету него, пре свега, практична потврда да је уједињење Срба у једну државу – тежња десетина претходних поколења, коначно и практично испуњена. Ћоровић је, преживевши претходно десетине националних, верских и политичких криза унутар југословенског покрета, где су Срби били најчешће жртве прогона и погрома, можда боље од других могао да спозна да је Југославија, у датим околностима, била једина могућа варијанта српског уједињења. У новој заједничкој држави наставиле су да живе, донекле непрекинуто, и традиције двеју угашених српских краљевина, Србије и Црне Горе, као и тешко изборено право на властиту веру, културу и идентитет Срба ван ових двеју матичних држава, једне у Подунављу, а друге у Приморју, како је то волео да истакне краљ и господар Црне Горе Никола I Петровић Његош.

Један од наших најистакнутијих историчара из раздобља друге Југословије, српски, а касније и српско-амерички историчар, Димитрије Ђорђевић, уз упоредни преглед балканских националних револуција, саставио је и објавио – за сада само на грчком језику – историју модерне Србије 1800–1918.¹⁷ Ђорђевић је особена појава наше историографије, сувереног

¹⁵ Станоје Станојевић, *Историја српског народа*, треће поправљено издање, Издавачка књижарница *Напредак*, Београд 1926, прештампавана више пута после 1989.

¹⁶ Владимир Ћоровић, *Историја Југославије*, Народно дело, Београд 1939; Исти, *Историја Срба*, књ. I–III, БИГЗ, Београд 1989 (прир. Р. Михаљчић и Р. Љушић).

¹⁷ D. Vl. Djordjevic, *Историја тис Србијас 1800–1918*, IMXA, Thessaloniki 1970, (превод Н. Папароду), реиздато у Грчкој 2002.

познавања историје нашег региона, који уме да, осим југословенске, добро димензионира и балканску компоненту. После снажне пијемонтске грознице у српском друштву после 1918, а нарочито у доба комунистичког једноумља, балканска димензија српске историје све мање је узимана у обзир, што је битно сиромашило разумевање сличних феномена у суседним државама и разумевање укупног историјског амбијента у којем се развијала Србија.

До сада најобимнији, монументални подухват на изради српске историје, започет почетком осамдесетих и окончан почетком деведесетих година 20. века, под уредничким надзором Радована Самарџића, била је *Историје српског народа* у шест књига и десет томова. Насупрот појединим примедбама једне групе правоверних идеолога да би историју Срба требало свести само на историју Србије у републичким границама које јој је одредила Титова номенклатура, Самарџићев тим успео је да захвати целину српске историје. Плејада српских историчара показала је документовано да је, упркос честим неуједначеностима у развоју појединих области и огранака српског народа расутог по словенском југу, насупрот веома различитим друштвеним амбијентима, привредним околностима и државноправним оквирима, постојао извесан континуитет културног јединства и снажне, народне солидарности, засноване на косовском завету, средњовековним традицијама, херојском епосу и ослободилачким традицијама.

Специфичан облик духовног јединства, које се пре омасовљења писмености заснивало на заједничком предању преношеном гуслама, прешла је, пре књиге, преко икона светаца, умножених владарских грбова и свеprisутних постера цара Душана, Милоша Обилића и кнеза Лазара, сваку државну границу и измицала свакој административној и полицијској забрани, да би, уласком у школе у другој половини 19. века, градила један заједнички идентитет, у којем је Кнежевина Србија била матична држава, Нови Сад културна престоница („српска Атина“) у Војводству Србије (од којег је настала данашња скраћеница Војводина), а Кнежевина Црна Гора, „извијеска српске слободе“, нова „српска Спарта“, чијим су се чојством и јунаштвом заносили писци и национални радници епохе романтизма, од Загреба, Дубровника, Сарајева, Мостара и Будима, до Карловаца и Новог Сада. Срби су се, у претходним раздобљима, под млетачком, хабзбуршком и османском влашћу, редовно бунили тражећи социјалну правду и етничка права, а под духовним, а понегде и политичким вођством, црквених великодостојника, често пристајали, уз велике ратне походе са циљем да се, уз подршку других хришћанских држава, обнови изгубљена државна самосталност. Био је то феномен који се, с различитим интензитетом, у раздобљу од коначног успостављања османске превласти (1459–1499) до обнове Србије и Црне Горе на почетку 19. века, могао пратити у свим областима насељеним Србима, од Дал-

мације до Баната и Бачке, и од Босанске крајине до словенске Македоније, у брдима старе Херцеговине, источној Босни и Посавини, у Војној крајини, Славонији, Срему и Црној Гори, у Шумадији, Поморављу и на северним обронцима Косова. Како је овај простор, прелазећи границе империја, био покривен јурисдикцијом Пећке патријаршије од 1557. до 1776, створене су основе за потоње културно јединство које је, у епохи национализма, дошло до изражаја у многим заједничким прегнућима, почев од српских устанака 1804–1813, када је етничка солидарност, знатним приливом добровољаца из разних српских крајева и одјеком у свим Србима насељеним земљама, указала на сазревање тежње за уједињењем и ослобођењем.¹⁸

У културном смислу, идентитет Срба и зрачење њихове књижевности, као кохезионог елемента заједничког националног идентитета, видели су се на узајамним утицајима матице Србије и Србије која окупља Србе у заједничком културном простору, у познијим фазама 19. века, понегде и заједничком са Хрватима. Најистакнутији српски писци у разним етапама 19. и 20. века, а уједно и престижни писци Србије, потицали су не само из крила матице, попут Боре Станковића, Растка Петровића или Бранислава Нушића, него и из Далмације (Симо Матавуљ), Војводине (Доситеј Обрадовић, Стеван Сремац, Лаза Костић, Милош Црњански, Данило Киш), Македоније (Анђелко Крстић), из Црне Горе (Михаило Лалић, Борислав Пекић) или Босне са Херцеговином (Јован Дучић, Иво Андрић, Меша Селимовић, Бранко Ћопић), уз напомену да су побројани само најпознатији у дугом низу оних који су допринели снажном културном прожимању у Срба.¹⁹

Истовремено, вреди подсетити да су три најзначајније српске династије потицале из данашње Црне Горе (Немањићи, Карађорђевићи из Васојевића, Обреновићи из Братоножића), а најпознатија српска династија у Црној Гори (Петровић-Његош), из једне досељеничке српске струје из данашње источне Босне. Прва династија Црне Горе, Црнојевићи, није дала само најистакнутијег српског патријарха, поглавара Пећке патријаршије, Арсенија III (познатог и као Чарнојевић), него је на Цетињу одштампана и прва српска књига. Уосталом, није ли језгро модерне Србије и настало масовним насељавањем херцеговачких и црногорских племена у 18. веку, у Шумадију, опустелу после разорних турско-аустријских ратова и двеју сеоба Срба на север (1690. и 1739). Десетотомна *Историја српског народа*

¹⁸ D. T. Bataković, „A Balkan-Size French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European perspective“, *Balkanica*, XXXVI (2005), Belgrade 2006, 113–128. В., такође, о стварању културног јединства почев од доба просвећености: Ljubinka Trgovčević, „The Enlightenment and modern Serbian Culture“, *Balkanica*, XXXVII (2006), Belgrade 2007.

¹⁹ Pavle Ivić (ed.), *The History of Serbian Culture*, Porthill Publishing, Edgware 1992.

остаје, и после неколико прештампавања, полазна основа за свако даље изучавање српске историје.²⁰

Радован Самарџић и плејада савремених српских историчара, са читавог југословенског простора, мудро се зауставила на чину стварања заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца 1918, као години која је била гранична година у сваком покушају, под комунистичком диктатуром, да се историографска истраживања растерете подразумевајућих идеолошких стега, односно узуса злогласне „морално-политичке подобности“ и прописане улоге социјалистичког удела у изградњи модерне српске нације.

Следеће књиге којим би се овај најамбициознији пројект српске историографије наставио додатним томовима о југословенском раздобљу, грађанском рату и комунистичком преврату, растерећеном идеолошких ограничења претходних деценија је, крајем деведесетих година, у Српској књижевној задрузи (предлог Андреја Митровића), због финансијских ограничења, остао само у домену добро осмишљеног и образложеног предлога.

У једној скорашњој, релативно краткој, уџбенички конципираној историји Срба (*Нова историја српског народа*), коју је приредио Д. Т. Батаковић, а с амбицијом интерактивне комбинације наративних низова, уз дезидеологизовани приступ, сажимани су и новији резултати историјске науке, док се, упоредо с тим, настојало да се сликом, текстом, биографијом и одломцима из одабраних извора укаже на богатство и разноврсност њених садржаја. При томе је попуњавана и празнина у другим прегледима домаћег порекла, о југословенском раздобљу све до 1991. године, када је и формално дошло до распада комунистичке федерације, од Устава 1974. као леталне заоставштине титоизма.²¹ Најновији појединачни подухват домаћег аутора, по наруџбини страног издавача, потекао из пера нашег славног медијисте Симе М. Ђирковића, такође доноси једну промишљену слику прошлости, уз снажније нагласке на друштвеним сукобима и културним кретањима као основним покретачима сваке, па и српске историје.²² Скорашњи покушаји београдских историчара, сада већ сред-

²⁰ *Историја српског народа*, књ. I–VI, 1–10, Српска књижевна задруга, Београд 1981–1992; (уредници по књигама: Сима М. Ђирковић, књ. I; Јованка Калић, књ. II; Радован Самарџић, књ. III т. 1–2; Славко Гавриловић, књ. IV т. 1–2; Владимир Стојанчевић, књ. V т. 1–2; Андреј Митровић, књ. VI т. 1–2).

²¹ *Нова историја српског народа*, приредио Д. Т. Батаковић, написали: Д. Т. Батаковић, М. Ст. Протић, А. Фотић и Н. Самарџић, Београд, Наш дом/Лаж дом 2000, друго допуњено издање 2002; корејски превод *Нове историје* (Сеул 2001), француски превод *Histoire du peuple serbe*, sous la direction de D. T. Bataković, Lausanne, L'Age d'Homme 2005.

²² Sima M. Ćirković, *The Serbs* (translated by Vuk Tošić), Blackwell Pub., Malden, MA 2004. Српски превод: С. М. Ђирковић, *Срби међу европским народима*, Београд 2007.

ње или млађе средње генерације, у заједничким или појединачним покушајима синтетизовања историје Србије, инсистирају на проблематизовању одређених процеса, али их, редовно, обележава сурова реалност три последње деценије 20. века.²³

Свесрпску перспективу историје Србије, испреплетену с југословенским контекстом, следили су и познати страни историчари који се изучавањем наше прошлости нису бавили као основном научном прекупацијом. Легендарни патријарх критичке историографије раног 19. века, Леополд фон Ранке,²⁴ и његов пола столећа млађи брат по перу, мање славан али веома угледан британски историк Харолд Темперлеј,²⁵ видели су Србију као земљу која је, снажно афирмисана борбом за национално ослобођење, предодређена да предводи један широки покрет за српско, а потом и југословенско уједињење.

Ако је Ранкеова историја, настала у сарадњи с Вуком Ст. Караџићем, а касније допуњавана новијим сазнањима и објављивана под новим именом *Србија и Турска у деветнаестом веку*,²⁶ Темперлејева историја Србије неколико пута, до краја седамдесетих година, била је прештампана и брзо распродата. У обе ове књиге, писане скрупулозно, и не без одређеног спекта за ослободилачке напоре нејаке Србије, вековима стешњене између две моћне империје, која је, углавном властитим снагама, изборила велике победе у балканским ратовима и јунаштвом у Првом светском рату задивила читав свет.

Оправданост таквога приступа потврдили су и резултати аутора других, наменских прегледа српске прошлости, какав је, током Првог светског рата, био Роберт Лафан, британски историчар на Солунском фронту, који је серију предавања преточио у књигу, недавно поново прештампану, а затим преведену и на српски језик.²⁷ Знатније резултате доносила су обимнија синтетичка дела страних истраживача нашега порекла, од најисцрпнијег, на идеје Слободана Јовановића ослоњеног, Мајкла Боре Петровића, који се ограничио на модерно раздобље обновљене Србије

²³ Љубодраг Димић, *Срби и Југославија: простор, друштво, политика (поглед с краја века)*, Стубови културе, Београд 1998; Чедомир Антић, *Кратка историја Србије 1804–2004*, Стубови културе, Београд 2004; Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог*, Удружење за друштвену историју, Београд 2005.

²⁴ Leopold von Ranke, *History of Servia, and the Servian Revolution*, Murray, London 1847. Постоји више српских превода, од Ст. Новаковића до О. Радовића.

²⁵ Harold William Vazeille Temperley, *History of Serbia*, G. Bell and Sons Ltd., London 1917.

²⁶ Леополд фон Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, превео Ст. Новаковић, Парна штампарија Дим. Димитријевића, Београд 1892.

²⁷ Р. Лафан, *Срби. Чувари капије*, Српска књижевна задруга, Београд 1994, Прир. и поговор написао Д. Т. Батаковић.

(1804–1918),²⁸ или Стевана К. Павловића,²⁹ чији смирени дискурс није, по времену, лишен опорог укуса горчине изазване несрећама које су уследиле у крвавом распаду југословенске федерације. Два уопштена прегледа историје Србије новијег датума, један из пера америчког историчара Џона К. Кокса, а други из радионице Ива Томића, разликују се у нагласцима датим трагичним догађајима с краја 20. столећа: док Кокс, мање с емоционалне мобилизације и идеолошких предрасуда, посматра различите феномене, Томић спада у групу истраживача која модерну Србију сагледава претежно из перспективе савремених догађаја.³⁰

*

Писац нове немачке историје Србије, објављене 2007, Холм Зундхаусен, овдашњим историчарима познат, пре свега, по волуминозној књизи о историјској статистици Србије у 19. веку, као и више студија о југословенским проблемима,³¹ нашао се негде на пола пута: између већ помињаних ревизиониста, ослоњених на обновљене стереотипе и предрасуде о Србији, крајње редукционистички настројене интерпретације у немачкој и другим историографијама, до само повремено солидног историописања које, у одређеним сегментима, понајвише у поглављима које се тичу првих послератних деценија југословенског раздобља, коректно одсликава ниво достигнутих знања и истраживања о одређеним појавама. Зундхаусен је, међутим, веома зависан од литературе коју користи, најпре зато што веће поверење поклања старијој немачкој него новијој српској историографској продукцији, а значајну улогу у обликовању његових ставова имају и одређена предубеђења, лична или од других преузета, која одсликавају све стереотипе, предрасуде и оспоравања, као и становишта која немају сигурна упоришта ни у расположивој документацији, ни у озбиљној, широко прихваћеној научној литератури.

Велики проблем, међутим, не представља само укупна представа српске историје која, треба поновити, код Зундхаусена веома осцилира из-

²⁸ Michael Boro Petrovich, *A History of Modern Serbia, 1804–1918*, 2. vol., Harcourt Brace Jovanovich, New York 1976.

²⁹ Stevan K. Pavlowitch, *Serbia: the History behind the Name*, Hurst & Co, London 2002. Српски превод. Ст. К. Павловић, *Србија. Историја иза имена*, Клио, Београд 2004.

³⁰ John K. Cox, *The History of Serbia*, Greenwood Press, Westport (Connecticut) & London 2002; Ives Tomić, *Serbie du prince Miloš à Milošević*, Peter Lang, Bruxelles 2003.

³¹ *Historische Statistik Serbiens 1834–1914; mit europäischen Vergleichsdaten*, Oldenbourg, München 1989. В., такође, и његове претходне књиге с југословенском тематиком: *Experiment Jugoslawien, von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall*, Mannheim, BI-Taschenbuchverl. 1993; *Geschichte Jugoslawiens 1918–1980*, Kohlhammer, Stuttgart 1982.

међу два поменута пола, него и сâм *Предговор*, у којем су изнесена крајње контроверзна становишта о његовој укупној истраживачкој перспективи на историју Србије, као и погледи на могуће начине њеног истраживања. Позивајући се, као у каквом анахроном манифесту, на једну врсту географске анализе и укрштене перспективе упоредних историјских времена, Зундхаусен се приклања оној школи мишљења која кључну улогу у обликовању друштва даје географским условљеностима, политичком оквиру и социјалном амбијенту, а занемарује снажне културне везе и заједнички колективни идентитет, можда и с намером да ефикасније порекне једну дубинску повезаност делова исте нације, као да државна или социјална раздвојеност може трајно да им одреди идентитет. Заборављено је, при томе, да се нација најбоље чува унутар мултиетничких империја, чак и онда када им се национална и културна права ускраћују и када је снажна реакција неизбежна: најупечатљивији пример су управо Срби у БиХ током аустроугарске окупације 1878–1914, када је колонијална бечка администрација спроводила, наметањем босанске нације и босанског језика, једну врсту „меког апартхејда“ над српским становништвом.³²

Ову, у српском случају неодрживу, теорију о различитим историјским контекстима, Зундхаусен заснива на механичкој подели на реалну и менталну Србију, као да се ти појмови, на начин како их он раздваја, у ствари не сусрећу, додирују и преламају, него као да се, у свакој ситуацији, међусобно искључују. У том смислу, сасвим је извесно да Зундхаусену, ушанченом у редукционистички начин мишљења и теорије, измичу оне танане везе између различитих Србима насељених земаља и крајева и духовном јединству, културном заједништву и националној солидарности, које сви, који се заиста осећају Србима, деле с матичном Србијом, у непосредном суседству, у ширем региону и диљем земљиног шара где Срби у расејању, у све већем броју раде и стварају. Ови феномени заједништва, који се осећају у свакодневной комуникацији, сада проверивој и путем интернета, блогова и интернет форума, знатно је интензивнији облик међусобног саобраћаја међу Србима, већински сагласних око националних питања него икада раније у српској историји ... Одређени сегменти постјугословенских елита у Србији, и даље ушанчени у југоносталгичној ураниловци, премда веома присутни на медијској сцени, не одражавају реално расположење српског народа. Срби, а с њима заједно и други народи и мањинске заједнице у Србији, већински теже за суштинским европским вредностима, одбијајући при томе једну врсту комесарског надзора који им се, преко поменутих делова реформисане југокомунистичке елите, намеће као искључиви тумач и преносилац поменутих вредности и с њима повезаних политичких циљева.

³² В. опширније: D. T. Bataković, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina. History and Politics*, Dialogue, Paris 1996.

У низу омашки материјалне и интерпретативне природе, код Зундхаусена је уочљиво и за историчаре неприхватљиво разврставање радова људи из истог еснафа мерилима, у титоизму широко распрострањене „морално-политичке подобности“, или, како би се данас рекло, „политичке коректности“. Неумерене похвале радовима „политички коректних“, односно подобних и удворички настројених истомишљеника, уз честа позивања на њихове радове, нису, обавезно, и подразумевајућа потврда њиховог научног квалитета, а још мање научне заснованости њихових теза и ставова. Уосталом, политичка коректност, односно „једноумље“ (*la pensée unique*), више је негативно него позитивно одређење у науци, попут историјске, која јесте подложна разноврсним манипулацијама када се обраћа нестручном читаоству. Међутим, када се ослања на скрупулозно испитане чињенице, историјска наука изводи вредносне судове који су, по правилу, опрезни и уравнотежени, а не садржи паушалне осуде политички некоректних и похвале коректних историчарима. Оштре квалификације квалитетних радова појединих историчара (Радован Самарџић, Љубодрог Димић, Алекс Драгнић, John K. Cox), због концепцијског несагласја с његовим основним тезама, Зундхаусен излаже на начин који опасно подсећа на идеолошке дисквалификације из епохе комунистичке диктатуре у Титовој Југославији, опомињући при томе на ону дегенеративну фазу тога система када је као предуслов за добијање посла и објављивање научних радова (уз обавезну цензорску контролу најмање два рецензента) захтевана морално-политичка подобност.

Поделом на морално подобне и неподобне ауторе, Зундхаусен се лишава могућности да, према нашем уверењу, искористи, макар и делимично, резултате који у сваком озбиљном истраживању не могу бити, бар не из научних побуда, у потпуности игнорисани. Уосталом, није ли сучељавање мишљења, уз одговарајућу изворну подлогу и оригинална тумачења одређених догађаја, појава и процеса без идеолошких ограничења, без предрасуда и пратећих стереотипа и даље важећи темељ сваке слободе научног изражавања.³³

Зундхаусен, такође, ламентује над појавама из осамдесетих, када је почело топљење комунистичке догме, а отворена могућност истраживања „табу тема“ које су се односиле на грађански рат (1941–1945), изосталу денацификацију, покоље у НДХ и серије масовних чистки идеолошких непријатеља. Ако су издајници постајали хероји, то је било мотивисано успостављањем дезидеологизоване историјске оцено: сумњам да је Зундхаусену засметала морална рехабилитација неспорних научних и књижевних величина попут Слободана Јовановића или Драгише Васића, чија се кривица састојала у лојалности краљу и отаџбини, или право голоо-

точких сужања да јавно изнесу своје потресне судбине и опишу своје вишегодишње патње: биће пре да је у питању вербална омашка, пошто се у наведеној реченици свакако мислило и на разне пратеће феномене, који су производили отужну, патетичну или националромантичну реконструкцију одређених догађаја из „забрањене прошлости“, а који, разумљиво, имају мало заједничког с постулатима историјске науке.

Додатну, не само неутемељену него и сасвим произвољну интерпретацију, Зундхаусен износи у једном лапидарном приказу обликовања послератних унутрашњих граница у комунистичкој федерацији лењинистичког типа. То је вероватно кључни моменат у будућем развоју нових, посебних националних идентитета у федерализованој држави с једнопартијском диктатуром и једно суштинско преобликовање политичке воље народа, без његовог слободног изјашњавања него искључиво према прагматичним циљевима комунистичког вођства, са којом је, скоро извесно, била помешана и једна врста дугорочне, инерционе нетрпељивости према свакој, па и пукој бројчаној премोћи Срба у заједничкој држави Јужних Словена.³⁴

Зундхаусен, на пример, инсистира на чињеници да се босански Муслимани нису осећали ни Србима ни Хрватима, што је само донекле тачно (с обзиром на то да су босански Муслимани имали снажан регионални идентитет, који тада није искључивао њихову ширу припадност некој од предратних нација или, шире узев, југословенству), а да је успостављање Босне и Херцеговине као посебне федералне јединице имало вишеструко оправдање. Овде Зундхаусен занемарује суштину објашњења које је, на учестале српске примедбе и у редовима својих присталица, сâм Ј. Б. Тито дао на оснивачком конгресу КП Србије у мају 1945:

„Разни елементи, бивши писари, биљезници, говоре да су Тито и комунисти расцијепили Србију. Србија је у Југославији, а ми не мислимо да унутар Југославије стварамо државе које ће ратовати међусобно. Ако је Босна и Херцеговина равноправна, ако имају своју федералну јединицу, онда ми нисмо поцијепали Србију, него смо направили срећне Србе у Босни, као и Хрвате и Муслимане. Ради се само о административној појдели.“³⁵

Како су се примедбе Срба (међу којима учене људе Тито подсмешљиво зове „писарима“ и „биљезницима“) на дужу стазу показале оправданим, питање је зашто Зундхаусен не узима ове често понављане аргументе у обзир, посебно када се зна да су, по попису 1948, Срби још били релативна већина становништва у Босни. Срби у БиХ очекивали су у новембру 1945. пуно уједињење са Србијом, једнако као и у децембру 1918, када су 42 од

³³ В. детаљније: Андреј Митровић, *Расправљање са Клио*, Свјетлост, Сарајево 1991.

³⁴ Добар приказ политике према Србима доноси: Norra Belloff, *Tito's Flawed Legacy. Yugoslavia & the West since 1939*, Westview Press, Boulder 1985.

³⁵ Алекса Ђилас (ур.), *Српско питање, Политика*, Београд 1991, 114.

54 босанске општине свечано обзнаниле безусловно уједињење с Краљевином Србијом, да би даље гласање о сједињењу са Србијом било обустављено тек неколико дана пошто се сазнало да је 1. децембра у Београду, у присуству регента Александра, свечано проглашено уједињење у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.

На опасност од даље поделе Србије и на укупну политику титоистичке власти према решавању српског питања, још пре пре пола века, упозоравао је далековиди уми Слободан Јовановић, такође у широко доступном, често навођеном и вишеструко прештампованом есеју о српском националном карактеру:

„Од старе аустријске пропаганде противу Србије најупорније се одржала мисао да Србија нема шта да тражи преко оних граница које је добила 1878. на Берлинском конгресу... Било је чак Југословена који су наше (српске) захтеве преко граница 1878. обележавали као знак српског шовинизма, – и том шовинизму приписивали чак и наше протесте противу Титовог обележавања српске федералне јединице. По оваквом и сличним погледима изгледало би да би у Југославији Срби имали да се задовоље оним границама које би им Аустрија оставила да се под Хабзбуршком династијом извршило југословенско уједињење.“³⁶

Утисак је, заиста, да је и Холм Зундхаусен, у својој перцепцији српске историје, склонији старој аустријској пропаганди, како је добро дефинише Слободан Јовановић, и њеним повампирираним савременим присталицама него примени било каквог модерног либералног и демократског начела које почива на слободно израженој народној вољи у амбијенту правне државе и освештаних европских вредности. Читаоци, остају, такође, прикраћени, за једну шире постављену историју модернизације, европеизације и вестернизације која је, посебно у другој половини 19. века, узела маха, преобликујући некадашњи османски пашалук у модерну европску државу с „аграрном демократијом“, привлачном свим југословенским народима, и то само један век после Карађорђевог револуције. Велика епопеја Првог светског рата, о којој су суверено писали истакнути српски научници (А. Митровић, Д. Р. Живојиновић, Ђ. Ђ. Станковић, Н. Б. Поповић, Љ. Трговчевић), а која је централна у сећању модерне Србије, заслужила је неупоредиво мање простора од приказа грађанског рата у Босни и Херцеговини и Крајини (1991–1995).

Да боље познаје расположиву литературу о нашим просторима, разноврснију и отворенију за тумачења одређених појава, Зундхаусен би лакше могао да дође до чињеница, које се често наводе, нпр. у француској литератури о стварању косовске и војвођанске аутономије (косовске, до

³⁶ Слободан Јовановић, *Један прилог за познавање српског националног карактера*, Авала, Виндзор 1964, 31.

1963, у нижем статусу области). Оне нису само биле израз потреба нових власти да се Србија, превелика за успостављање замишљене равнотеже, суспрегне као носилац „великокрпске хегемоније“, него још и значајан уступак мањинама из братских комунистичких побратима, Мађарске и Албаније.³⁷ Протеривање немачке и италијанске мањине 1945. било је у функцији кажњавања ратних непријатеља, али код Зундхаусена нема објашњења зашто је само Србија тако драстично смањена. Насупрот томе, Хрватска је била знатно проширена у Приморју, Истри и Барањи (аутономија Далмације и Војне крајине, имала је, на пример, више историјског оправдања од октроисаних аутономија унутар Србије), док је Словенија тада добила и излаз на море. Босна и Херцеговина успостављена је у границама које су биле резултат ратних околности у 17. веку и окупационих власти (с изузетком Клека и Суторине, уступљених Црној Гори) – управо на основу оних историјских принципа који су претходно били ускраћени само Србији, а не на основу било којих других, свима заједничких начела. Како није било демократског плебисцита, послужили су добро и стари модели партијске организације, успостављени још у међуратном периоду, под утицајем Коминтерне. Да је хтео да уважи релевантан одговор, Зундхаусен је могао да прочита интервју из 1971, дат париском „Монду“, у којем Милован Ђилас, близак Титов сарадник у ратним и првим поратним годинама, а касније светски познати дисидент, јасно каже да су Срби подељени у пет од шест република како би се сломио њихов отпор увођењу комунизма, идеологији којој су они сматрани главном препреком у комунистичком вођству.³⁸

Из ових неколико изабраних примера из Зундхаусенове историје модерне Србије читаоци ће стећи јасну слику о каквом је штиву реч и шта могу да очекују ишчитавајући даље ову прилично једнострану историографску синтезу. Уз поједине сагласности с аутором (да су, на пример, сеобе, једно од најбитнијих обележја српске историје), до уочавања грубих превида или материјалних грешака (Вук Ст. Караџић *није* родом из Херцеговине него из Тршића у западној Србији, а из оне Херцеговине, која је део данашње Црне Горе, само је *старином*, односно пореклом, као и знатан део савременог становништва Србије), упућени читалац ће наићи и на друге недоследности, непрецизности и нејасноће, нагласке на ефемерним појавама, уз преузете стереотипе комунистичке провенијенције о Српској православној цркви и њеним великодостојницима. Књига, намењена првенствено немачким читаоцима, садржи и ироничне, углавном неукусне коментаре аутора на добронамерне утиске Петера Хандкеа, прокаженог у немачкој јавности због противљења хорским осудама читавог

³⁷ Bernard Lory, *L'Europe balkanique de 1945 à nos jours*, Ellipses, Paris 1996.

³⁸ „Le Monde“, Paris, 30 décembre 1971.

српског народа у немачким медијима,³⁹ Зундхаусенова историја Србије као да је састављена да одговори на све фантазије, представе и очекивања које немачка публика има о Балкану и немирима, страстима и заосталостима које овај простор обележавају. Стога се у књизи, посебно у завршним поглављима, инсистира управо на феноменима који нису обавезно доминантни, али јесу интересантни као живописни исечци реалности с једног политички турског подручја.

Међутим, све наведене недоследности, узете заједно и синтетисане у овој контроверзној књизи Холма Зундхаусена – од чијих закључака неком читаоцу може, уз константну језу, и хладан зној да пробије низ леђа – ипак треба да буду доступне и домаћој публици. Важно је да јавност у Србији јасније сагледа како нас други виде и који су то модели перцепције српске прошлости данас преовлађујући у одређеним срединама, попут Немачке, и њиховим научним центрима. Као репрезентативни немачки истраживач српског, јужнословенског и балканског простора, Холм Зундхаусен – којем остајемо трајно захвални за одлично састављену монографију о историјској статистици модерне Србије – пружа релевантан увид у једну веома раширену, можда и доминантну, школу мишљења која, у идеолошки селектованим сликама, с преовлађујуће негативним аспектима, посматра укупни српски културни и политички простор. Неоправдано свођење тога менталног простора – који се у једној инверзно постављеној перспективи може схватити као простор заједничког културног зрачења око Србије као матичне државе српског народа – само на скучени географски простор данашње Србије, сасвим је несагласно, то знају и мање пуњени изучаваоци Србије, вековним српским традицијама.

Том редукованом историјском погледу некако измичу разнолика богатства српске културе, науке и народног стваралаштва (а то превасходно одређује српски идентитет), док предност у анализи добија ипак само ексцесна традиција насиља, ксенофобије и ратних злочина, традиција која је исклизнуће изазвано полувековном диктатуром комунизма, а не феномен с препознатљивим континуитетом. Отуда и истраживачке перспективе којима недостају поуздани и понекад танани увиди у једну дубљу духовну повезаност унутар самог народа, са свим његовим слабостима, манама и заостајањима, отуда неупуњеност праћена крутим схематским приступом и злурадим коментарима, једна неупуњеност која захтева и дужи боравак и продубљење познавање истраживаног простора.

Насупрот томе, српска историјска наука треба да остане отворена и за оваква – оспоравајућа, нелагодна и упозоравајућа дела, како би у сталном

дијалогу и живој полемици, у једној широкој дебати, с новим аргументима, наставила узбудљиво трагање за поузданим, али никад једнозначним, сазнањима о богатој историји Србије и разноврсним вредностима европског значаја са читавог српског простора, који се ослања на своју матицу.

Душан Т. Батаковић

³⁹ Peter Handke, *Eine winterliche reise zu den Flüssen Donau, Save, Morawa und Drina oder Gerechtigkeit für Serbien*, Surkamp, Frankfurt am Main 1996 (српски превод: Peter Handke, *Zimsko putovanje do reka Dunava, Save, Morave i Drine ili Pravda za Srbiju*, Grigorije Božović, Priština 1996).